

ISSN 2518-7236

№ 2(86)/2017

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-7236

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 2(86)/2017

Сәуір–мамыр–маусым

30 маусым 2017 ж.

Апрель–май–июнь

30 июня 2017 г.

April–May–June

June, 30, 2017

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды, 2017

Караганда, 2017

Karaganda, 2017

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. докторы, профессор

Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары **Х.Б.Омаров**, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,
техн. ғыл. д-ры, профессор

Жауапты хатшы **Г.Ю.Аманбаева**, филол. ғыл. д-ры,
профессор

Редакция алқасы

Б.И.Карипбаев,	ғылыми редактор филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.Е.Колумбаев,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.С.Батурын,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
З.Г.Сактаганова,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филос. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	әлеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	әлеум. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.К.Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	әлеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Ф.Н.Зиатдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Д.Н.Муртазина

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.06.2017 ж. қол қойылды Пшімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 20,0 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 67.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора   **Х.Б.Омаров**, чл.-корр. НАН РК,
д-р техн. наук, профессор

Ответственный секретарь   **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

Б.И.Карипбаев,	научный редактор д-р филос. наук (Казахстан);
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.В.Козина,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.С.Батурин,	д-р филос. наук (Казахстан);
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук (Казахстан);
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук (Казахстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук (Казахстан);
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук (Казахстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
Ф.Н.Зиатдинова,	канд. пед. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук (Казахстан);
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук (Казахстан);
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Д.Н.Муртазина

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.06.2017 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 20,0 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 67.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.

100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2017

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor **Kh.B.Omarov**, Corresponding member of NAS RK,
Doctor of techn. sci., Professor
Responsible secretary **G.Yu.Amanbayeva**, Doctor of phylol. sciences, Professor

Editorial board

B.I.Karipbaev,	Science Editor Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
B.E.Kolumbaev,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
R.M.Zhumashev,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
V.V.Kozina,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
V.S.Baturin,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
Z.G.Saktaganova,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
Zh.S.Syzdykova,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.A.Amirova,	Doctor of Psychological Science (Kazakhstan);
A.N.Dzhumageldinov,	PhD (France);
V.I.Razumov,	Doctor of Philosophy Science (Russia);
N.A.Golovin,	Doctor of Social Science (Russia);
R.M.Ziyazetdinov,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.N.Kylyshbaeva,	Doctor of Social Science (Kazakhstan);
A.K.Zholdubaeva,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
Sh.M.Mukhtarova,	Doctor of Pedagogical Science (Kazakhstan);
Christian-Radu Chereji,	PhD (Romania);
V.S.Aghajanian,	Doctor of Social Science (USA);
R.M.Shukurov,	Doctor of Historical Science (Russia);
V.G.Ryzhenko,	Doctor of Historical Science (Russia);
F.N.Ziatdinova,	Candidate of Pedagogical Science (Russia);
K.S.Aldazhumanov,	Candidate of Historical Science (Kazakhstan);
G.M.Smagulova,	Candidate of Historical Science (Kazakhstan);
S.B.Stambulov,	PhD, secretary (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

D.N.Murtazina

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.06.2017. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 20,0 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 67.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2017

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Жумашев Р.М., Досова Б.А., Жуманова А.З., Ныгыметулы Д.</i> Қазақстан Республикасындағы заманауи тіл саясаты	8
<i>Адамбек Б.К.</i> 1965–1984 жылдардағы Кеңес Одағының сыртқы саясаты	22
<i>Аймахов Е.Н.</i> Қазіргі ресей тарихнамасында «күнделікті өмір тарихының» зерттелуі.....	27
<i>Григоркевич А.А., Сактаганова З.Г., Тревисани Т.</i> XX ғасырдың екінші жартысында кеңес адамдарының күнделікті өміріндегі дене шынықтыруды дамыту тарихының ресей тарихнамасы ..	32
<i>Ермаганбетова К.С., Синан Озбек.</i> Мұражай — аймақтың танымалдылығын қалыптастырушы құрал	38
<i>Карсыбаева Ж.А.</i> 1960–1970 жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының тұрғын үй жағдайы	47
<i>Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В., Кукушкин А.И., Шохатаев О.С.</i> Алат соңғы қола дәуірінің қонысы (Қарқаралы ауданы, Қарағанды облысы).....	52
<i>Сомжүрек Б.Ж.</i> Орталық Азиядағы түркі мемлекеттерінің әскери-саяси ықпалдасуы.....	60
<i>Сыздықбекова М.</i> Халықаралық қатынастарда экономикалық санкцияларды кең қолданудың себептері	68
<i>Шаймердинова Н.Г.</i> Қазақстанның түркі халықтары: гагауздар, олардың тарихы, тілі, дәстүрі ..	74
<i>Ыбырайхан М.Ы., Өскембаев Қ.С.</i> XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Орталық Қазақстандағы металлургия және тау-кен саласындағы жұмысшылардың жағдайы.....	81
<i>Ысқақ А.С.</i> 1920 жылдары Қазақстан экономикасын мемлекеттік басқарудың кеңестік жүйесі	90
<i>Мырзахметова А.Ж., Ильина Н.Ф.</i> Қазақстан Республикасында мектепте тарихи білім беру мазмұнының жаңаруындағы заманауи үрдістер.....	100
<i>Баасанхүү Ганбаатар.</i> 1990 жылдардан бастап Монғолияның демократиялық сыртқы саясаты.....	107
<i>Оюнсүрэн Дамдинсүрэн.</i> Ядролық қарусыз әлем: таратпаудан жоюға дейін.....	116

ФИЛОСОФИЯ

<i>Каренов Р.С.</i> Мұрат Мөңкеұлы — «зар заман» ақындарының ірі өкілі	124
--	-----

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Тұлебаева А.Б.</i> Тәуелді отбасы мүшелерінің жеке-дара психологиялық ерекшеліктерін зерттеу	148
<i>Сабирова Р.Ш., Умуркулова М.М.</i> Заң саласы мамандарының копинг-стратегиялары мен кәсіби әрекет ерекшеліктері арасындағы өзара байланыс.....	153

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	158
----------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Жумашев Р.М., Досова Б.А., Жуманова А.З., Ныгыметулы Д.</i> Современная языковая политика в Республике Казахстан.....	8
<i>Адамбек Б.К.</i> Внешняя политика Советского Союза в 1965–1984 гг.	22
<i>Аймахов Е.Н.</i> Изучение «истории повседневности» в современной российской историографии.....	27
<i>Григоркевич А.А., Сактаганова З.Г., Тревисани Т.</i> Российская историография истории развития физкультуры и спорта в повседневной жизни советских людей во второй половине XX в.	32
<i>Ермаганбетова К.С., Синан Озбек.</i> Музей как инструмент формирования узнаваемости региона.....	38
<i>Карсыбаева Ж.А.</i> Жилищные условия городов Центрального Казахстана в 1960–1970 гг.	47
<i>Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В., Кукушкин А.И., Шохатаев О.С.</i> Поселение металлургов Алат эпохи поздней бронзы (Каркаралинский район, Карагандинская область)	52
<i>Сомжүрек Б.Ж.</i> Военно-политическая интеграция тюркских государств Центральной Азии ..	60
<i>Сыздыкбекова М.</i> Причины широкого применения экономических санкций в международных отношениях	68
<i>Шаймердинова Н.Г.</i> Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции.....	74
<i>Бібырайхан М.Ы., Ускембаев К.С.</i> Положение рабочих металлургической и горнодобывающей отрасли Центрального Казахстана конца XIX– начала XX вв.	81
<i>Ыскак А.С.</i> Советская модель государственного управления экономикой Казахстана в 1920-е годы.....	90
<i>Мырзахметова А.Ж., Ильина Н.Ф.</i> Современные тенденции в обновлении содержания школьного исторического образования в Республике Казахстан.....	100
<i>Баасанхүү Ганбаатар.</i> Монгольская демократическая внешняя политика с 1990-х годов.....	107
<i>Оюунсүрэн Дамдинсүрэн.</i> Мир без ядерного оружия: от нераспространения к уничтожению ..	116

ФИЛОСОФИЯ

<i>Каренов Р.С.</i> Мурат Монкеулы — видный поэт «смутного времени».....	124
--	-----

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Тулбаева А.Б.</i> Изучение индивидуально-психологических особенностей созависимых членов семьи	148
<i>Сабирова Р.Ш., Умуркулова М.М.</i> Взаимосвязь копинг–стратегий специалистов юридического труда с особенностями профессиональной деятельности.....	153

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	158
--------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY

<i>Zhumashev R.M., Dosova B.A., Zhumanova A.Z., Nygymetuly D.</i> Modern language policy in the Republic of Kazakhstan.....	8
<i>Adambek B.K.</i> Foreign policy of Soviet Union in 1965–1984 yy.	22
<i>Aimahov E.N.</i> The study of «everyday life history» in contemporary Russian historiography.....	27
<i>Grigorkevich A., Saktaganova Z., Trevicsani T.</i> Russian Historiography of the History of Development of Physical Culture and Sports in Everyday Life of the Soviet People in the Second Half of the XX century.....	32
<i>Yermaganbetova K.S., Sinan Ozbek.</i> Museum as an instrument of region recognition.....	38
<i>Karsybayeva Zh.A.</i> Housing terms of cities of Central Kazakhstan in 1960–1970.....	47
<i>Zhauymbayev S.U., Yevdokimov V.V., Kukushkin A.I., Shokhatayev O.S.</i> Metallurgists settlement of Alat of the late bronze age (Karkaraly district of Karaganda region).....	52
<i>Somzhurek B.Zh.</i> Military and political integration of the Turkic States of Central Asia.....	60
<i>Syzdykbekova M.</i> Given their comparatively low rate of success why are sanctions so frequently applied?.....	68
<i>Shaimerdinova N.G.</i> Turkic peoples of Kazakhstan: gagauzians, their history, language and traditions.....	74
<i>Ybyrajhan M.Y., Uskambaev K.S.</i> The situation of workers of the Central Kazakhstan mining and metallurgical industry late nineteenth and early twentieth centuries.....	81
<i>Yskak A.S.</i> Soviet model of public administration economy in Kazakhstan in 1920.....	90
<i>Myrzakhmetova A.Zh., Ilyina N.F.</i> Modern trends in updating the content of school history education in the Republic of Kazakhstan.....	100
<i>Baasankhuu Ganbaatar</i> Mongolian Democratic Foreign Policy since 1990's.....	107
<i>Oyunsuren Damdinsuren</i> A nuclear-weapon-free world: from non-proliferation to abolition.....	116

PHILOSOPHY

<i>Karenov R.S.</i> Murat Monkeuly — the prominent poet of «time of troubles».....	124
--	-----

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Tulebayeva A.B.</i> The study of individual and psychological characteristics of codependent family members.....	148
<i>Sabirova R.Sh., Umurkulova M.M.</i> The relationship of coping strategies of specialists in legal labor with the features of professional activities.....	153

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	158
--------------------------------	-----

Р.М. Жумашев, Б.А. Досова, А.З. Жуманова, Д. Ныгыметулы

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(E-mail: aiman_jumanova@mail.ru)

Современная языковая политика в Республике Казахстан

В статье дан общий анализ языковой политики в Республике Казахстан. Для понимания современной языковой ситуации в республике показаны достижения и недостатки языковой политики Советского государства. Сделана попытка проанализировать проблемы и перспективы политики в области языка в современном Казахстане. Отмечены проблемы, возникающие в процессе реализации языковой политики, в частности, снижение контроля со стороны правительства за выполнением принятых законодательных актов и неэффективное освоение финансовых средств, выделяемых государственным бюджетом для проведения мероприятий в области языковой политики. В результате исследования сделан вывод о том, что проводимая в республике языковая политика недостаточно эффективна. В первую очередь это касается достижения одной из главных целей — поднятия статуса государственного (казахского) языка. Несмотря на объективные и субъективные проблемы, авторы согласны с мнением тех исследователей, которые дают оптимистический прогноз языковой политике и уверены, что все намеченные цели будут достигнуты. Выделен положительный результат языковой политики — сохранение баланса между стремлением поднять статус государственного языка и учетом интересов остальных языков многонационального Казахстана.

Ключевые слова: языковая политика, Республика Казахстан, государственный язык, казахский язык, моноязычие, Государственная программа развития и функционирования языков, языковая ситуация, русификация, казахизация.

С 21 февраля 2000 г. весь мир отмечает Международный день родного языка (International Mother Language Day), провозглашенный Генеральной конференцией ЮНЕСКО 17 ноября 1999 г. [1]. А с 1998 г. 22 сентября был объявлен Днем языков народов Республики Казахстан, по Указу Президента Н.А. Назарбаева. В последние годы Казахстан стал уделять внимание развитию родного языка народов республики, при этом акцентируя внимание на государственном — казахском языке. Вопрос этот очень важный. Не секрет, что Казахстан в советский период был подвержен русификации и поэтому, несмотря на то, что нашей независимости уже более двадцати лет, мы не можем преодолеть последствия советской языковой политики. «До обретения независимости Казахстана нам говорили о том, что 25 процентов (а некоторые говорили 40 процентов) казахов не знают своего родного языка» [2]. И сейчас есть призывы к тому, чтобы хотя бы казахи между собой разговаривали по-казахски. Например, в одном из санаториев города Алматы поместили табличку с надписью «Казах с казахом давайте говорить на казахском» [3].

В данной статье мы попытаемся сделать анализ языковой политики в современном Казахстане и определить перспективы ее дальнейшего развития. Объектом исследования статьи является языковая политика казахстанского государства на современном этапе. Предмет исследования — причины, динамика и последствия этого процесса.

Статья посвящена решению крупной, имеющей большое значение проблемы регулирования языковых отношений в Республике Казахстан. Вследствие усложнения языковой ситуации после обретения Казахстаном суверенитета объектом исторических исследований стали составные части внутривластного комплекса государства: национальная, образовательная, религиозная, инфор-

мационная, языковая политика. Изучение каждой из них дает возможность более глубоко проанализировать проблемы регулирования общественных отношений в той или иной сфере. Определение языковой политики в качестве самостоятельного объекта исследования не только позволит выявить особенности регулирования языковых отношений, но и будет способствовать формированию целостного представления о политической системе государства. Это обстоятельство в значительной степени актуализирует тему настоящего исследования.

Таким образом, актуальность темы исследования заключается, прежде всего, в том, что все понимают важность изучения основ языковой политики как одного из средств осуществления власти в современных государствах. Также актуальность исследования обусловлена необходимостью всестороннего анализа сложного процесса языкового реформирования в Казахстане в его политическом аспекте. Такой анализ обеспечит создание базы для обобщающих исследований политической системы Республики Казахстан.

Концептуальная идея исследования состоит в том, что языковая политика — это важнейшая составляющая национальной государственной политики, во многом определяющая сохранение государственности.

В отечественной историографии политический аспект развития языковых отношений в Казахстане в современный период изучен недостаточно, что вызывает необходимость исследования этой темы. Но уже появились научные работы ученых, которые попытались проанализировать языковую ситуацию, языковую идеологию и политику. Большинство из них рассматривают политические факторы языковой политики [4]. В частности, Б. Хасанулы в своей статье представил основополагающие принципы языковой политики РК и показал, что изучение и развитие государственного языка и родных языков в Казахстане, их употребление в различных сферах жизни являются важнейшими факторами демократизации страны, национальной, профессиональной и фундаментальной потребностью [5; 166–176].

Объем выполнения коммуникативных функций между доминирующими языками в Казахстане на сегодня представлен следующим образом: на казахский язык приходится 20–25 %; на русский язык — 75–80 %; на остальные языки — не более 5 % [6].

Казахский язык входит в кыпчакскую подгруппу тюркских языков и является родным языком примерно для 8–8,3 млн человек. По данным переписи населения Казахстана 2009 г. около 9 982 276 казахов назвали своим родным языком казахский. Почти 1,8 млн представителей других народов Казахстана также владеют казахским в той или иной степени. Литературный казахский язык оформился во 2-й половине XIX в. благодаря деятельности казахских просветителей Абая Кунанбаева и Ибрая Алтынсарина. Тогда широко использовался арабский шрифт. В 1929 г. практически все неславянские народы СССР были переведены на латиницу. Время всплеска числа литературных произведений и новых писателей, произошедшего после введения латиницы и ликвидации неграмотности, считают золотым веком новой казахской литературы. Тогда же, в 1937 г., был создан Союз писателей Казахстана. В 1940 г. казахский язык вновь был переведен на другой шрифт — кириллицу, которая сохраняется и в независимом Казахстане. К 2025 г. планируется перевод письменности на латиницу [7].

Проблемы латинизации алфавитов народов СССР волнуют исследователей на Западе и сегодня. Так, Президент академии Элен Каррер д'Анкокс опубликовала статью «Алфавитный развод» в газете «Фигаро». По ее мнению, именно И.В. Сталин решил навязать всем народам СССР один и тот же алфавит, чтобы постепенно унифицировать их языки и культуру, т.е. провести ассимиляцию. Элен Каррер д'Анкокс считает, что это было очень хитрое решение, скрывавшее под предлогом просто модернизации (примером послужил турецкий реформатор Мустафа Кемаль) конечную цель — русификацию языков на уровне письменности. Завершилась эта продуманная политическая операция, по ее мнению, в 1939 г., когда кириллица, т.е. алфавит русского языка, становится обязательной почти для всех народов СССР [8].

Профессор Р.М. Жумашев тоже считает, что «с середины 1930-х гг. в языковой политике лозунги оставались прежними, а реальная политика изменилась... Признаком смены курса был перевод письменностей на кириллицу. Окончательное оформление новая языковая политика получила в постановлении ЦК ВКП(б) и Совнаркома от 13 марта 1938 г. «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей». Наряду с сохранением формулировки о родном языке «как основе преподавания в национальной школе», во всех школах русский язык начинал преподаваться с 1-го класса. Эта мера резко изменила соотношение языков в школьном обучении. Языковая политика, по сути, во многом стала похожей на дореволюционную, а принудительность

в насаждении русского языка возросла, даже по сравнению с временами, когда «инородцев» просто игнорировали. Эта политика направлялась самим И.В. Сталиным. В 1930-е годы, а затем и позже, она не встречала сопротивления. Национальная интеллигенция, голос которой был особенно сильным в 1920-е годы, была истреблена, а уцелевшие замолчали или заговорили о дружбе народов. Внедряемая сверху пропаганда культа личности Сталина велась всеми средствами массовой информации и способствовала развитию конформизма в среде интеллигенции. В то же время широкие массы населения понимали, что все народы были вовлечены в межнациональные контакты и знание русского языка было необходимым условием продвижения наверх. 10 ноября 1940 г. V сессия Верховного Совета Казахской ССР приняла Закон «О переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит, на основе русской графики», ставший логическим завершением языковой политики» [9; 38–40].

«Элен Каррер д'Анкосс делает справедливый вывод о том, что буквенная революция резко изменила страну и имела два последствия: 1) почти все жители СССР использовали один и тот же алфавит, что лучше подготавливало их к усвоению русского языка, ставшего их общим языком; 2) мусульманские народы оказались неожиданно отрезанными от исламского мира и лишились возможности участвовать в жизни единоверцев. Можно ли представить себе Коран, транскрибированный на кириллице?» [8].

В первые годы независимости в республике стала проводиться языковая политика, направленная на развитие всех языков народов Казахстана, особенно государственного. Был создан уполномоченный орган по развитию и внедрению государственного языка — Комитет по языкам Министерства культуры и информации. В республике проводились и проводятся мероприятия, направленные на реализацию языковой политики: из бюджета были выделены огромные средства; по инициативе Президента Казахстана Н. Назарбаева был создан Президентский фонд развития государственного языка [7].

Современная языковая политика осуществляется в Казахстане в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, Законом Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» (от 11 июля 1997 г.), Государственной программой функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2001–2010 годы, Государственной программой развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы и другими документами, регулирующими государственно-правовые аспекты языковых отношений. Основная цель всей языковой политики заключается в том, чтобы обеспечить полномасштабное функционирование государственного языка как важнейшего фактора укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов, живущих в Казахстане. Языковая политика является важной частью национальной политики государства, и поэтому от ее эффективности зависит сохранение межнационального согласия в казахстанском обществе.

На наш взгляд, возрождение и укрепление духовности, устойчивое развитие общества как открытой системы позволяют рассматривать государственный язык как главный компонент осуществляющейся в стране языковой политики. В соответствии с этим языковая политика как стратегически важная часть внутренней политики Казахстана обязана обеспечить решение важных задач по регулированию и укреплению позиций государственного языка.

Современная языковая политика, конечно же, основывается на опыте советского периода, в котором были свои «плюсы» и «минусы». Энциклопедический справочник 2003 г. выделяет следующие этапы государственной языковой политики в Казахстане:

Советский этап (1923–1989 гг.) — принятие Декрета о языках, постановления «Об увеличении числа сотрудников, владеющих казахским языком», постановления «Об усилении контроля за увеличением числа сотрудников, работающих на казахском языке», Постановления Краевого комитета ВКП(б) «О препятствиях великодержавного шовинизма в привлечении казахов в аппарат и промышленность республики», Постановления Краевого комитета ВКП(б) «Об очередных мерах обеспечения предприятий представителями коренного населения». Данные документы способствовали увеличению занятости казахов в промышленности и в органах управления, а также расширению сферы применения казахского языка. А Постановлением Краевого комитета ВКП(б) от 4.04.1933 г. вообще предусматривался полный перевод делопроизводства на казахский язык в таких структурах, как ЦИК Казахской Республики, Народный комиссариат просвещения, Народный комиссариат по здравоохранению, Народный комиссариат юстиции, Рабоче-крестьянская милиция. В тех регионах, где казахов было мало, вводили двуязычие, а там, где казахов было более 40 %, вводился документооборот на казахском языке. В регионах, где проживали компактно малочисленные этнические группы, давалось право на подготовку документов на своих родных языках. В результате введения

распоряжения «О льготах для специалистов, владеющих казахским языком» в Казахстане повышался оклад, предоставлялись преимущества при поступлении на работу, сокращении штатов для специалистов, владеющих казахским языком. В 1934 г. было принято Постановление ЦИК республики «Об обязательном изучении казахского языка в неказахских школах».

Как видим, языковая политика, проводимая Советской властью на территории Казахстана в 1920–1930-е годы поднимала статус казахского языка. К сожалению, в последующие годы (1940–1950-е) благоприятная политика меняется и принимаются нормативные документы, сводящие употребление казахского языка практически к нулю. Это такие документы, как Постановление 1941 г. «Об отмене льгот за владение казахским языком», Инструкция 1955 г. «Об освобождении русских школ от изучения казахского языка», а Постановление от 9 мая 1955 г. способствовало началу закрытия казахских школ.

По мнению специалистов, следующий этап языковой политики, захвативший период с 1989 по 1997 гг., характеризуется созданием новой законодательной базы, отвечающей реалиям новой политической системы. В 1989 г. был принят Закон «О языках Казахской ССР», который не смог сломать общую тенденцию второстепенности казахского языка в казахском обществе. По-прежнему русский язык был преобладающим, а в таких сферах общественной жизни, как государственные органы, транспорт, армия, медицина он оказался невостребованным. Ситуация меняется с обретением суверенитета республикой. Повышается интерес к национальной истории, культуре, традициям и обычаям и, конечно же, к родному языку. Интерес иногда принимал крайние формы, например, активизировался процесс переименования населенных пунктов, природных объектов и т.д. Определенные реваншистские настроения в первые годы независимости могли привести к необратимым последствиям, и поэтому необходимо было разработать и проводить в жизнь такую языковую политику, которая учитывала бы полиэтнический состав населения республики. В кратчайший срок были разработаны нормативные документы, способствовавшие поднятию статуса казахского языка до уровня государственного, при этом не допуская дискриминации по мотивам незнания государственного и других языков страны. В первую очередь речь идет о Конституции РК 1995 г., а также о Законе РК «О языках в Республике Казахстан» 1997 г. и ряде других законодательных документов, легших в основу национальной языковой политики независимого Казахстана. Данная законодательная база в целом повышает статус казахского языка как государственного и русского языка как официально-го, т.е. не дается возможность резкого перехода к внедрению казахского языка во все сферы общественной жизни казахстанцев. Такая политика продиктована реальной ситуацией в республике после обретения независимости — во всех сферах общественной жизни преобладал русский язык, и поэтому необходимо было время для изменения языковой ситуации.

В статье 4 Закона Республики Казахстан о языках написано: «Государственным языком Республики Казахстан является казахский язык. Государственный язык — язык государственного управления, законодательства, судопроизводства и делопроизводства, действующий во всех сферах общественных отношений на всей территории государства. Долгом каждого гражданина Республики Казахстан является овладение государственным языком, являющимся важнейшим фактором консолидации народа Казахстана. Правительство, иные государственные, местные представительные и исполнительные органы обязаны: всемерно развивать государственный язык в Республике Казахстан, укреплять его международный авторитет; создавать все необходимые организационные, материально-технические условия для свободного и бесплатного овладения государственным языком всеми гражданами Республики Казахстан; оказывать помощь казахской диаспоре в сохранении и развитии родного языка» [10]. При этом в статье 5 Закона четко оговаривается статус русского языка: «В государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык», а также в статьях 6 и 7 Закона защищаются права других языков народов республики — статья 6: «Каждый гражданин Республики Казахстан имеет право на пользование родным языком, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. Государство заботится о создании условий для изучения и развития языков народа Казахстана. В местах компактного проживания национальных групп при проведении мероприятий могут быть использованы их языки» и статья 7: «В Республике Казахстан не допускается ущемления прав граждан по языковому признаку. Действия должностных лиц, препятствующих функционированию и изучению государственного и других языков, представленных в Казахстане, влекут за собой ответственность в соответствии с законами Республики Казахстан» [10]. По поводу 5 статьи в свое время высказался представитель Центра стратегии языкового развития Республики Казахстан Б. Хасанулы: «Пока не произойдет

разграничение общественных функций государственного и русского языков, другими словами, если статья 5 Закона о языках останется без изменения, то есть так, как было («в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским языком официально употребляется русский язык»), то и останется уравнивание негосударственного языка с государственным. Это не способствует демократизации сферы языкового развития, ибо напрямую тормозится восстановление справедливости в правах функционирования казахского языка, узаконивается беззаконие в законе, что является барьером на пути внедрения казахского языка в сферу общегосударственного общения, не способствует снятию противоречий вокруг государственного статуса казахского языка» [5; 175, 176].

Для ускорения реализации Закона РК о языках были поэтапно утверждены Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2001–2010 гг. и Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 гг. В результате реализации последней программы Казахстан должен достичь следующих ключевых показателей: «увеличение доли взрослого населения, владеющего государственным языком по результатам сдачи «Казтест»: к 2014 году — до 20 %, к 2017 году — до 80 %, к 2020 году — до 95 %; увеличение доли выпускников школ, владеющих государственным языком на уровне В1: к 2017 году — до 70 %, к 2020 г. — до 100 %; увеличение доли казахоязычного контента в государственных средствах массовой информации: к 2014 году — до 53 %, к 2017 году — до 60 %, к 2020 году — до 70 %; повышение степени удовлетворенности населения работой ономастических комиссий в части соблюдения принципов прозрачности и общественного доступа к обсуждению процесса принятия решения: к 2014 году — до 60 %, к 2017 году — до 75 %, к 2020 году — до 90 %; увеличение доли упорядоченного терминологического фонда казахского языка: к 2014 году — до 20 %, к 2017 году — до 60 %, к 2020 году — до 100 %; увеличение доли взрослого населения республики, владеющего русским языком, к 2020 году — до 90 %; увеличение доли этносов, охваченных курсами по обучению родному языку при национально-культурных объединениях: к 2014 году — до 60 %, к 2017 году — до 80 %, к 2020 году до 90 %; увеличение доли населения республики, владеющего английским языком: к 2014 году — до 10 %, к 2017 году — до 15 %, к 2020 году — до 20 %; увеличение доли населения, владеющего тремя языками (государственным, русским и английским): к 2014 году — до 10 %, к 2017 году — до 12 %, к 2020 году — до 15 %.» [11].

Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 июля 2011 г. № 878 утвердило План мероприятий на 2011–2013 годы по реализации Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы. План предусматривал достижение следующих целей: 1) государственный язык — главный фактор национального единства (задачи: совершенствование и стандартизация методологии обучения государственному языку; развитие инфраструктуры обучения государственному языку; стимулирование процесса обучения государственному языку); 2) популяризация широкого применения государственного языка (задачи: повышение престижа употребления государственного языка; повышение востребованности государственного языка); 3) развитая языковая культура — потенциал интеллектуальной нации (задачи: усовершенствование и систематизация лексического фонда казахского языка; совершенствование языковой культуры); 4) развитие лингвистического капитала казахстанцев (задачи: функционирование русского языка в коммуникативно-языковом пространстве; сохранение языкового многообразия в Казахстане; изучение английского и других иностранных языков) [12].

Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» устанавливает правовые основы функционирования языков в Республике Казахстан, обязанности государства в создании условий для их изучения и развития, обеспечивает одинаково уважительное отношение ко всем, без исключения, употребляемым в Республике Казахстан языкам [10].

Руководствуясь Основным законом — Конституцией РК, статья 2 Закона о языках регулирует общественные отношения, возникающие в связи с употреблением языков в деятельности государственных, негосударственных организаций и органов местного самоуправления и не регламентирует употребление языков в межличностных отношениях и в религиозных объединениях. Выбор предмета регуляции не нарушает права человека, касающиеся личной свободы.

Законодательство о языках распространяется на граждан Республики Казахстан, на иностранцев и лиц без гражданства, постоянно проживающих в Республике Казахстан (статья 3).

Согласно статье 4 Закона о языках в Казахстане дано поручение всем правительственным органам создать условия для овладения казахстанцами государственным языком — казахским, который

должен выступить «важнейшим фактором консолидации народа Казахстана». Но, к сожалению, усилия в этом направлении еще не дают нужного результата.

В казахстанском обществе, после принятия решения о переходе на латиницу, развернулась дискуссия по поводу целесообразности и перспективности такого решения. Сторонники латинизации часто ссылаются на современный опыт Узбекистана и Азербайджана, которые перешли на латинский алфавит сразу после развала Советского Союза. Конечно же, процесс латинизации в этих странах сталкивается с определенными проблемами морального (вероятность утраты духовного наследия советского периода и, как следствие, невозможность «найти общий язык» с представителями этноса в других странах и т.д.) и материального плана (необходимость выделения больших финансовых средств на обучение, переводы необходимой печатной продукции, написанной на кириллице, и т.д.). С такими же проблемами может столкнуться и Казахстан. Поэтому необходимо государству и обществу проделать грамотную подготовительную работу.

Одним из аргументов сторонников латинизации является довод о том, что переход на латинский шрифт облегчит нашим гражданам изучение иностранных языков и, как ни странно, казахского языка. Разработка учебников нового поколения, основанных на латинице, как бы «убивает двух зайцев». Русскоязычные граждане страны начнут изучать казахский язык, основанный на латинском шрифте, усвоив который, они облегчают себе жизнь по изучению тех иностранных языков, которые основаны на латинице. В первую очередь речь идет о международном языке — английском.

Противники латинизации сразу же в этом могут увидеть ущемление прав русского языка, который имеет в современном Казахстане статус официального языка и языка межнационального общения. По нашему мнению, такой статус вынужденный, так как обстоятельства сложились таким образом, что большинство казахстанцев не владеют казахским языком. Но со временем, когда население республики освоит казахский язык, он может взять на себя статус и официального языка, и языка межнационального общения. Ведь был же такой опыт на заре Советской власти, когда многочисленные национальности нашей страны воспринимали казахский язык как язык межнационального общения. Старшему поколению нынешних немцев, корейцев, поляков, русских и т.д. даже в голову не приходило говорить среди казахов на русском языке, потому что все казахи говорили на своем родном языке. Процесс русификации привел к тому, что нынешним казахоязычным гражданам приходится использовать русский язык для межнационального общения. Конечно же, процесс «казахизации» необходимо проводить планомерно, без всяких перегибов, с учетом многонационального статуса казахстанского общества, а иначе это может привести к росту национализма и утрате богатого советского наследия во всех областях интеллектуальной жизни.

Нельзя не учитывать тот факт, напоминают противники латинизации, что переход на новый шрифт может привести к появлению безграмотных людей, которые в силу разных обстоятельств не смогут освоить латинский шрифт.

Некоторые противники латиницы предлагают перейти на арабский шрифт, чтобы приобщиться к многовековому наследию казахского народа, которое было результатом исламизации Казахской степи. Кстати, одной из причин скорого перехода в конце 1920-х годов тюркских народов СССР на латиницу называют стремление государства «оторвать» эти народы от исламского мира. В 1920-е годы одним из противников латинизации был крупный лингвист А. Байтурсинов, который отстаивал «необходимость сохранения арабской графики. Его главным аргументом являлся тезис о том, что переход на латиницу приведет к потере национальной духовности и культуры, накопленных веками казахским и другими тюркоязычными народами. Не отрицая трудностей в освоении арабской графики, он предложил продолжить работу по ее совершенствованию. Как известно, А. Байтурсинов создал в 1912 г. и усовершенствовал арабскую графику и орфографию казахского языка (сингармоалфавит и сингармоорфографию). В результате кропотливого и тщательного изучения и отбора звуков казахского языка и арабской графики в 1924 г. была создана оригинальная «байтурсиновская орфография». В советский период на различных форумах ученый был вынужден отстаивать свои взгляды о сохранении арабской графики, а вместе с ними реформированное арабское письмо, доказывать их преимущество» [13; 102].

Эксперт аналитической группы «Кворум» политолог Тимур Козырев по поводу перехода на латинский шрифт высказался следующим образом: «Проект перехода казахского алфавита с кириллической графической основы на латинскую, при условии успешного его осуществления, объективно сыграет позитивную роль в процессе укрепления независимости Республики Казахстан и формирования самостоятельной политической идентичности казахстанцев» [14].

Можно отметить, что языковая лояльность и языковое поведение граждан республики сформировались в результате непосредственного воздействия тех процессов, которые регулируются языковой политикой как части внутренней политики государства.

Придание казахскому языку статуса государственного стимулировало процесс языковой нормализации, урегулировало функциональные взаимоотношения между казахским и русским языками, восстановило функционирование казахского языка в необходимом объеме в общественно значимых сферах.

4 октября 2012 г. в Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан состоялся круглый стол «Языковая политика в Казахстане: реализация принципа духовной основы народа Казахстана» при поддержке Министерства культуры и информации РК и Ассамблеи народа Казахстана. Участники круглого стола посчитали, что «есть необходимость обратить внимание на следующие моменты в реализации языковой политики:

- общественное восприятие роли и места государственного языка не в полной мере отражает результаты языковой политики, что связано с формированием стереотипов относительно изучения государственного языка;

- овладение государственным языком является условием интеграции этнических, профессиональных, возрастных групп в единое культурно-образовательное, социально-политическое пространство;

- в настоящее время преодолен дефицит методического обеспечения изучения государственного языка, на первый план выходят методики интенсивного и организационно-деятельностного характера. Это позволяет широкому кругу людей осваивать и развивать языковые навыки. Владение языком есть конкурентное преимущество в условиях глобализации и современных интеграционных процессов» [15].

А. Нысанбаева считает, что «основная сложность в проведении дальнейшей языковой политики в Казахстане состоит в «создании оптимального языкового пространства государства», требующего «четкого определения функционального соотношения языков, при котором государственный язык должен занять достойное место» (Концепция языковой политики РК). Дело в том, что соотношение фактического использования русского и казахского языков не соответствует данному требованию. На практике фактический показатель использования русского языка соответствует уровню применения государственного языка, а казахского языка — официального языка. Для изменения сложившейся языковой ситуации требуется проведение широкомасштабной государственной политики по фактическому наделению казахского языка статусом государственного» [16]. Еще в 1996 г. в Концепции языковой политики Республики Казахстан обозначалась эта проблема: «Несмотря на принимаемые меры, не удастся пока в полной мере реализовать государственный статус казахского языка. Основная причина заключается в том, что этот статус до сих пор лишь декларирован, но не подкреплен в достаточной мере механизмом, который обеспечил бы его повсеместное изучение и использование. Делопроизводство и служебное общение на государственном языке носит вторичный характер» [17].

Другой казахстанский исследователь Э. Сулейменова считает, что казахстанская языковая политика сбалансированная. «Это значит, что у нас стремятся интересы разных этнических групп держать в балансе. Если не будет баланса, то, соответственно, согласие и покой в стране нарушатся» [18].

К. Казакпаев причину неудовлетворительной реализации языковой политики видит в невыполнении принятых в свое время Государственных программ по развитию языков (1990, 2001, 2011 гг.). Автор считает, что слишком много ответственных было за выполнение предыдущих программ, «как бы не получилось как в известной поговорке: «У семи нянек дитя без глазу...». С высоты дня сегодняшнего можно сказать, что так оно на самом деле и получилось» [19].

Для модернизации государственного языка отечественный аналитик Р. Жангазы предлагает: «переход на латинский алфавит; сокращение до необходимого минимума букв по принципу «один звук — одна буква»; пересмотр грамматики казахского языка в сторону использования потенциала дифтонгов и монофтонгов; активное внедрение научно-технических терминов». Также он предлагает три сценария развития государственного языка в Казахстане: «оптимистичный сценарий — к 2020 году население Казахстана в подавляющем большинстве освоило базовый уровень языковой компетенции. Этому способствовало: грамотная выработка и эффективная реализация языковой политики; сочетание жестких требований и благоприятных условий для массового обучения населения; активное участие гражданского общества в популяризации и распространении государственного языка; воля Главы нашего государства и его деятельность, направленная на консолидацию всей Нации; со-

ответствующие этнодемографические тенденции. Пессимистичный сценарий — к 2020 году население Казахстана не сумело существенно продвинуться в овладении казахским языком. Этому способствовало: ухудшение социально-экономической ситуации в стране; напряженная внутривнутриполитическая обстановка, «подогреваемая» провокационными действиями извне; непринятие во внимание различных социокультурных факторов со стороны уполномоченного государственного органа; неэффективное использование средств, выделенных на развитие языковой политики, фактор коррупции. И, наконец, сбалансированный сценарий — к 2020 году население Казахстана в возрасте до 25 лет в разной степени освоило базовый уровень языковой компетенции. Этому способствовало: акцент на молодое поколение казахстанцев; не массовый, а точечный охват обучаемого населения; недостаточность стимулирующих механизмов обучения; ограниченность финансовых и иных ресурсов» [6].

Мы согласны с мнением тех аналитиков, которые считают, что в современном Казахстане главным объектом языкового планирования должны стать дети и молодежь. Не секрет, что в последние годы появилась необходимость увеличения групп в детских дошкольных учреждениях, средних и высших учебных заведениях с казахским языком обучения. Родители всех национальностей республики задумываются о будущем своих детей и поэтому стараются сделать все, чтобы их ребенок овладел государственным языком. И государство должно помочь им в этом. Вся законодательная база уже принята — Концепция, Закон и различного рода Программы, созданы условия для подготовки кадров, разрабатывается учебно-методическая литература нового поколения и т.д. Есть необходимые финансовые средства, но, к сожалению, еще не выработан четкий механизм реализации языковой политики. Хотя ситуация за годы независимости изменилась в лучшую сторону, и, главное, что можно отметить: соблюдается баланс между стремлением поднять статус государственного языка и учетом интересов остальных языков многонационального Казахстана.

Вся языковая политика в республике, на наш взгляд, направлена на возрождение и расширение функций казахского языка, т.е. можно сказать, что доминирует политика моноязычия. Эта политика оправдана с точки зрения острой необходимости построения и укрепления государственности и необходимости возрождения и воссоединения казахской нации, которая оказалась разделенной на две группы — русскоязычную и казахоязычную. В то же время языковое планирование в республике предполагает сохранение и поддержку русского и других языков — это так называемая политика дву- и многоязычия. Такая противоречивая, на первый взгляд, языковая политика преследовала следующую цель — сохранить лояльность неказахского населения и этнических меньшинств страны, сохранить территориальную целостность, поддержать хорошие отношения с Россией и другими соседями, т.е. предотвратить этнический конфликт. А также политика дву- и многоязычия помогает нашей стране позиционировать себя как демократическое государство, в котором не ущемляются права национальных меньшинств.

На наш взгляд, национальная самоидентификация базируется чаще всего на родном языке, а потом уже на культурной самобытности и общности исторического прошлого. Поэтому считаем ошибочным политику русификации, насильственно проводившуюся в Советском Союзе.

В целом, в языковой политике Республики Казахстан можно выделить следующие этапы:

1. Выработка концепции идеологического и законодательного обеспечения, например, Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 г. № 151-І «О языках в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.01.2012 г.) и др.

2. Выработка и выбор инструментов политики, юридический и административный контроль и сопровождение взаимоотношений языков, создание финансовой и материально-технической основы языковой политики, а также выработка плана мероприятий, например, Плана мероприятий на 2011–2013 годы по реализации Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы и др.

3. Создание структур, способных внедрять и контролировать реализацию языковой политики, например, в Казахстане такими структурами являются: Министерство образования и науки РК, Министерство культуры и информации РК, Национальное агентство по делам печати и массовой информации РК, Государственная ономастическая комиссия при Правительстве РК, Государственная терминологическая комиссия при Правительстве РК и др.

Задачи, решение которых, по мнению авторов, способствует эффективной реализации языковой политики в Казахстане: подготовка высококвалифицированных кадров по преподаванию, в первую очередь, казахского языка; совершенствование терминологической базы казахского языка; развитие и функционирование языков народов Казахстана; развитие билингвизма, т.е. двуязычия — казахского и

русского языка; дать новому поколению казахстанцев возможность владеть тремя языками: казахским, как языком государственным, русским, как языком межнационального общения, и английским, как языком международного общения; материальное поощрение госслужащих за владение казахским языком; позиционировать казахский язык через двуязычную литературу, кинематограф; сделать более востребованным казахский язык в традиционно русскоязычных областях — Северном, Центральном, Восточном Казахстане и др. [20–22].

Основные выводы, которые присутствуют во многих исследованиях отечественных и зарубежных ученых, посвященных политике государства в области языка:

1) все мероприятия языковой политики государства направлены на укрепление политической стабильности полиэтничного Казахстана;

2) основная цель языковой политики РК состоит в практической реализации государственного статуса казахского языка (статья 4 Конституции РК), в сохранении за русским языком его конституционных функций (статья 5 Конституции РК) и развитии других языков народов Казахстана (статья 6 Конституции РК);

3) казахский язык в последние годы становится все более востребованным, причем в различных сферах;

4) отсутствие интереса со стороны государства к языку в семье привело к отсутствию всякого упоминания о языке в домашней сфере;

5) важный фактор, способствовавший возрождению казахского языка, заключался в присутствии сильного национального лидера, который поддерживал язык, но не шел на крайние меры. Н.А. Назарбаев очень осторожно относился к внутренним и внешним тенденциям, которые могли бы вызвать неразумный «крен» в сторону казахского языка, особенно за счет ущемления русского;

6) миграционные процессы внутри Казахстана, особенно движение из сельских районов в городские, тоже повлияло на языковые процессы;

7) языковая политика в Казахстане носит комплексный характер, т.е. сочетаются элементы политики возрождения, многоязычия, интернационализации и моноязычия;

8) благодаря некоторым положительным результатам языковой политики в Казахстане наблюдается повышение доли тех, кто владеет государственным языком [4, 5, 20, 21, 23, 30–46].

Исследователи также отмечают причины, которые не способствуют более эффективной реализации языковой политики в республике: 1) казахский язык в советский период почти не развивался; 2) проблеме внедрения государственного языка посвящено немало публикаций, передач, совещаний, конференций, но они часто носят политизированный и эмоциональный характер. Например, в отечественных газетах и журналах за период независимости появилось множество статей о процессе и итогах реализации языковой политики. Основная масса публикаций, даже судя по их названиям: «Знать казахский — это требование времени и потребность души», «Если дружат люди — дружат языки», «Язык государственный — значит, мой», «На родном языке надо думать», «Казахский язык — твой, мой, наш» и др., носят пропагандистский характер. Авторами таких статей являются политические деятели, государственные служащие, журналисты [47].

Мы согласны с профессором Университета штата Индиана У. Фиерманом, который считает, что «перспективы возрождения казахского языка как части казахской культуры и перспективы его все более широкого использования неказахским населением будут значительно улучшены усилиями, приложенными конкретно к делу его возвращения в казахскую семью» [22].

Таким образом, в данной статье мы сделали попытку определить основные черты новой языковой политики в Республике Казахстан. Мы согласны с исследователями в том, что данная политика является централизованной, так как проводится государством и предусматривает систему общеобязательных мероприятий. Также мы пришли к выводу, что языковая политика в республике характеризуется как перспективная, поскольку направлена на изменение существующей языковой ситуации. Политика учитывает интересы широких масс и поэтому ее можно назвать демократической. Безусловно, необходимо подчеркнуть интернациональный характер языковой политики, так как, несмотря на то, что приоритет, в первую очередь, отдается развитию казахского языка, максимальное внимание при этом уделяется развитию русского языка и языков всех других этнических групп страны. Сохранение сфер применения русского языка еще раз доказывает стремление Казахстана к интеграционным процессам, сохранению единого культурно-образовательного пространства с государствами СНГ. Статус русского языка отражает его высокую востребованность в Казахстане как носителя значительного объема научной и культурной информации. Тем более, что еще сохраняется та историко-

культурная традиция среди нерусского населения республики, для которой русский язык стал языком межнационального общения.

Список литературы

- 1 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.calend.ru/holidays/0/0/1860/>
- 2 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA
- 3 Языковая политика в Казахстане. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
- 4 Абдыгалиев Б. Языковая политика в Казахстане: состояние и перспективы / Б. Абдыгалиев // Казахская миссия: сб. ст. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — С. 237–244.
- 5 Хасанулы Б. Развитие государственного и других языков — фактор демократизации Республики Казахстан / Б. Хасанулы // Вестн. Павлодарского гос. ун-та. Сер. Социологические науки. — 2001. — № 1. — С. 166–176.
- 6 Жангазы Р. Системный подход в реализации государственной языковой политики Республики Казахстан до 2020 года: анализ, стратегия, политика, прогнозы / Р. Жангазы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zhangazy.yvision.kz/post/190934>
- 7 Амирхамзин А. О казах, о казахском языке / А. Амирхамзин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.neotech.kz/print/article1_KZ_language.html
- 8 Культура. Еженедельная газета интеллигенции. — № 42 (7202). — 1999. — 18–24 нояб. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.kultura-portal.ru/tree_new/culpaper/article.jsp?number=94&rubric_id=200 – 10.02.2008 г.
- 9 Жумашев Р.М. Очерки истории культуры Казахстана (1917–1991 гг.) / Р.М. Жумашев. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. — 148 с.
- 10 Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» (с изм. и доп. по состоянию на 21.01.2013 г.) от 11 июля 1997 года № 151-І. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034
- 11 Стратегии и программы Республики Казахстан. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/category/gos_programmi_gazvitiya
- 12 Об утверждении Плана мероприятий на 2011–2013 годы по реализации Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://archive.mki.gov.kz/showarticle.php?lang=rus&id=6439>
- 13 Кыдыралина Ж.У. Нация и история / Ж.У. Кыдыралина. — Астана: Елорда, 2009. — 304 с.
- 14 Названа главная задача языковой политики Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://news.nur.kz/195191.html>
- 15 Состоялся круглый стол: «Языковая политика в Казахстане: реализация принципа духовной основы народа Казахстана». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.assembly.kz/news/1/92/>
- 16 Нысанбаева А. Языковая политика в Казахстане. «Казахстанский патриотизм должен перенять черты американского...». 2003, 7 янв. / А. Нысанбаева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1041890340>
- 17 Концепция от 07.11.1996 № 3186 «Концепция языковой политики Республики Казахстан». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00553>
- 18 Сулейменова Э. Языковая политика Казахстана должна быть сбалансированной. 2012, 23 февр. / Э. Сулейменова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://dknews.kz>
- 19 Казакпаев К. Языковая ситуация: особыми успехами явно не приходится хвалиться. 2009, 29 дек. / К. Казакпаев. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.meta.kz/362421-jazykovaja-situacija-osobymi-uspekhami-javno-ne.html>
- 20 Савин И.С. Истоки современной культурно-языковой ситуации в Казахстане / И.С. Савин // Этнографическое обозрение. — 2000. — № 5. — С. 117–128.
- 21 Савин И.С. Реализация и результаты культурно-языковой и образовательной политики в Казахстане в 1990-е годы / И.С. Савин // Этнографическое обозрение. — 2001. — № 6. — С. 104–122.
- 22 Фиерман У. Поворот языкового сдвига в Казахстане / У. Фиерман // Этнографическое обозрение. — 2005. — № 6. — С. 49–71.
- 23 Языковая политика в Казахстане (1921–1990 годы): сб. документов / М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова и др. — Алматы: Қазақ ун-ті, 1997. — 325 с.
- 24 Абдыгалиев Б. Языковая политика в Казахстане: состояние и перспективы / Б. Абдыгалиев // Саясат. — 1996. — № 5. — С. 31–38.
- 25 Долинин А. Языковая политика в Казахстане: мифы и реальность / А. Долинин // Казахстанская правда. — 1998. — 9 дек.
- 26 Кунин В. Языковая политика в Казахстане: мифы и реальность / В. Кунин // Экспресс К. — 2001. — 5 мая. — С. 3.
- 27 Нурбетова Ж. Языковая политика в Казахстане в конце 1980-х – начале 1990-х гг. / Ж. Нурбетова // Вестн. Академии финансовой полиции. — 2011. — № 2. — С. 123–129.
- 28 Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика / Э.Д. Сулейменова. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 117 с.

- 29 Языковая политика в Казахстане: пути ее реализации: тезисы респ. науч.-практ. конф.: в 3 ч. — Алматы: Қазақ университеті, 1990.
- 30 Корн П. Учителе языки / П. Корн // Око. — 2006. — 27 окт. — С. 2.
- 31 Қазақстандағы тіл саясаты және оны жүзеге асыру жолдары. 2-б.: Халыққа білім беру және мамандық тілі мен кәсіптік білімді дамыту. — Алматы, 1990. — 194 б.
- 32 Қайран Ә. Тіл саясатының тірегі кімдер? [Мем. тіл мәртебесі туралы] / Ә. Қайран // Қазақ әдебиеті. — 1997. — 25 қараша. — 7 б.
- 33 Тіл ұрпақтарды жалғастырады: Қазақстан қаламгерлерінің, ғалымдардың және өнер қайраткерлерінің Үндеуі // Егемен Қазақстан. — 1999. — 19 наур.
- 34 Тіл саясаты сындарлы болмай [Тіл комитетінің респ. кеңесінен] // Ана тілі. — 1994. — 6 қаңт. — 2, 3 б.
- 35 Баскаков А. Тюркские языки: судьбы и прихоти / А. Баскаков. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=186&section=0&heading=0>
- 36 Исаев М.И. О языках народов СССР / М.И. Исаев. — М.: Наука, 1979.
- 37 Исаев М.И. Социолингвистические проблемы языков народов СССР (вопросы языковой политики и языкового строительства) / М.И. Исаев. — М.: Высш. шк., 1982. — 168 с.
- 38 Ханазаров К.Х. Решение национально-языковой проблемы в СССР / К.Х. Ханазаров. — М.: Политиздат, 1977.
- 39 Исаева К.И. Языковая политика в Казахстане (1920–1990 гг.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lib.nkzu.kz/>
- 40 Мирзоев К. Языковая политика и суверенитет // Высш. шк. Казахстана. — 2000. — № 3. — С. 55–59.
- 41 Кульжанова Г.К. Языковая политика в контексте углубленного позиционирования общенациональной идеи Республики Казахстан / Г.К. Кульжанова // Известия НАН РК. Сер. общественных наук. — 2006. — № 5. — С. 55–58.
- 42 Шаймерденов Е. Языковая ситуация в сфере государственного управления Республики Казахстан / Е. Шаймерденов, З.К. Шауқенова, Б.И. Ракишева // Саясат. — 2001. — Май. — С. 41–45.
- 43 Шаймерденов Е. Языковая ситуация в Республике Казахстан (по данным социологического исследования) / Е. Шаймерденов, З.К. Шауқенова, Б.И. Ракишева // Саясат. — 2001. — Май. — С. 22–28.
- 44 Джангильдин Т.М. Некоторые вопросы национальной и языковой политики в суверенном Казахстане / Т.М. Джангильдин // Фемида. — 2001. — № 5. — С. 57–60.
- 45 Копыленко М.М. Закон о языках и развитии двуязычия и многоязычия в Казахской ССР / М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова. — Алма-Ата: Кітап, 1990. — 16 с.
- 46 Кинзябаева Г. Языковая политика: поиск, удача и проблемы / Г. Кинзябаева // Казахстанская правда. — 2000. — 24 февр.
- 47 Нурпеисова Г. Казахский язык — твой, мой, наш / Г. Нурпеисова // Казахстанская правда. — 2003. — 16 февр.

Р.М. Жумашев, Б.А. Досова, А.З. Жуманова, Д. Ныгыметулы

Қазақстан Республикасындағы заманауи тіл саясаты

Мақалада Қазақстан Республикасындағы тіл саясатына жалпы талдау жасалған. Қазіргі Республикада қалыптасқан тілдік жағдайды түсіну үшін Кеңес мемлекетінің тіл саясатының жетістіктері мен кемшіліктері көрсетілген. Тіл саясатын жүзеге асыру үрдісінде туындайтын мәселелер айқындалған, олар: үкімет тарапынан қабылданған заң актілеріне бақылаудың бәсеңдеуі және тіл саясаты саласында өткізілген іс-шараларға мемлекеттік бюджеттен бөлінген қаржыны тиімсіз игеру. Зерттеу нәтижесінде авторлар республикадағы тіл саясаты тиімсіз деген қорытындыға келді. Бірінші кезекте саясат міндеттерінің негізгі мақсаты — мемлекеттік (қазақ) тіл мәртебесін арттыру жетістік болып табылады. Объективті және субъективті мәселелерге қарамастан, авторлар қойылған міндет-мақсаттарға қол жеткізетінімізге сенімді. Тіл саясатының оң нәтижесі бөлініп көрсетілген, ол — мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру және көпұлтты Қазақстанның қалған тілдері арасындағы тепе-теңдік қағидасы сақталуы.

Кілт сөздер: тіл саясаты, Қазақстан Республикасы, мемлекеттік тіл, қазақ тілі, біртүлдік, Тілдердің қызмет ету және дамуының мемлекеттік бағдарламасы, тілдік жағдай, орыстандыру, қазақтандыру.

R.M. Zhumashev, B.A. Dosova, A.Z. Zhumanova, D. Nygymetuly

Modern language policy in the Republic of Kazakhstan

The article gives a general analysis of language policy in the Republic of Kazakhstan. To understand the modern language situation in the republic, they show the achievements and shortcomings of the language policy of the Soviet state. An attempt is made to analyze the problems and perspectives of the policy in the field of language in modern Kazakhstan. The problems encountered in the implementation of language policy, in particular, the reduction of control by the government over the implementation of the adopted legislative acts and ineffective development of financial resources allocated by the state budget for carrying out activities in the field of language policy are noted. As a result of the research, it was concluded that the language policy in the country is not effective enough. First of all, this concerns achieving one of the main goals of the policy — raising the status of the state (Kazakh) language. Despite objective and subjective problems, the authors agree with the opinion of those researchers who give an optimistic forecast to language policy and are confident that all the goals will be achieved. A positive result of the language policy is highlighted — maintaining a balance between the desire to raise the status of the state language and taking into account the interests of the remaining languages of multinational Kazakhstan.

Keywords: language policy, the Republic of Kazakhstan, the state language, the Kazakh language, monolingual language, the State program for the development and functioning of languages, the language situation, Russification, Kazakhization.

References

- 1 Retrieved from <http://www.calend.ru/holidays/0/0/1860/> [in Russian].
- 2 Retrieved from http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA [in Russian].
- 3 *Iazykovaia politika v Kazakhstane [Language Policy in Kazakhstan]*. Retrieved from <http://ru.wikipedia.org/wiki> [in Russian].
- 4 Abdygaliev, B. (2007). *Iazykovaia politika v Kazakhstane: sostoianie i perspektivy [Language Policy in Kazakhstan: Current Status and Prospects]*. *Kazakhskaiia missiia — The Kazakh mission*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 5 Khasanuly, B. (2001). *Razvitie gosudarstvennogo i druhihkh iazykov — faktor demokratizatsii Respubliki Kazakhstan [Development of the state and other languages is a factor of democratization of the Republic of Kazakhstan]*. *Vestnik Pavlodarskoho gosudarstvennogo universiteta. Seriiia Sotsiologicheskiiie nauki — Bulletin of the Pavlodar State University. Series of Sociological Sciences*, 1, 166–176 [in Russian].
- 6 Zhangazy, R. *Sistemnyi podkhod v realizatsii gosudarstvennoi iazykovoii politiki Respubliki Kazakhstan do 2020 hoda: analiz, stratehiia, politika, prohozozy [System approach in realization of the state language policy of the Republic of Kazakhstan until 2020: analysis, strategy, policy, forecasts]*. Retrieved from <http://zhangazy.yvision.kz/post/190934> [in Russian].
- 7 Amirkhamzin, A. *O kazakhakh, o kazakhskom iazyke [About the Kazakhs, about the Kazakh language]*. Retrieved from http://www.neotech.kz/print/article1_KZ_language.html [in Russian].
- 8 *Kultura. Ezhenedelnaia hazeta intelligentsiia [Culture. The weekly newspaper of the intelligentsia]*, 42 (7202), 1999, November, 18–24. Retrieved from http://www.kultura-portal.ru/tree_new/cultpaper/article.jsp?number=94&rubric_id=200 – 10.02.2008 r. [in Russian].
- 9 Zhumashev, R.M. (2002). *Ocherki istorii kultury Kazakhstana (1917–1991 hh.) [Essays on the History of Culture of Kazakhstan (1917–1991)]*. Karaganda: Izdatelstvo KarGU [in Russian].
- 10 *Zakon Respubliki Kazakhstan «O iazykakh v Respublike Kazakhstan» ot 11 iulia 1997 hoda № 151-I [Law of the Republic of Kazakhstan «On Languages in the Republic of Kazakhstan» (as amended and supplemented as of 21.01.2013) of 11 July 1997 No. 151-I]*. Retrieved from http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034 [in Russian].
- 11 *Stratehiia i prohammy Respubliki Kazakhstan. Gosudarstvennaia prohamma razvitiia i funktsionirovaniia iazykov v Respublike Kazakhstan [Strategies and programs of the Republic of Kazakhstan. State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan]*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/category/gos_programmi_razvitiia [in Russian].
- 12 *Ob utverzhdenii Plana meropriatii na 2011–2013 hody po realizatsii Gosudarstvennoi prohammy razvitiia i funktsionirovaniia iazykov v Respublike Kazakhstan na 2011–2020 hody [On approval of the Action Plan for 2011–2013 for the implementation of the State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020]*. Retrieved from <http://archive.mki.gov.kz/showarticle.php?lang=rus&id=6439> [in Russian].
- 13 Kydyralina, Zh.U. (2009) *Natsiia i istoriia [Nation and history]*. Astana: Elorda [in Russian].
- 14 *Nazvana glavnaia zadacha iazykovoii politiki Kazakhstana [The main task of the language policy of Kazakhstan is named]*. Retrieved from <http://news.nur.kz/195191.html> [in Russian].
- 15 *Sostoialsia kruhlyi stol: «Iazykovaia politika v Kazakhstane: realizatsiia printsipa dukhovnoi osnovy naroda Kazakhstana» [Round table: «Language policy in Kazakhstan: realization of the principle of the spiritual basis of the people of Kazakhstan»]*. Retrieved from <http://www.assembly.kz/news/1/92/> [in Russian].

- 16 Nysanbaeva, A. (2003, 07.01). *Iazykovaia politika v Kazakhstane. «Kazakhstanskii patriotizm dolzhen pereniat cherty amerikanskoho...» 00:59 07.01.2003 [Language policy in Kazakhstan. «Kazakhstani patriotism must adopt the features of the American ...»]*. Retrieved from <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1041890340> [in Russian].
- 17 *Kontsepsiia ot 07.11.1996 № 3186 «Kontsepsiia iazykovoi politiki Respubliki Kazakhstan» [The Concept of 07.11.1996 № 3186 «The Concept of Language Policy of the Republic of Kazakhstan»]*. Retrieved from <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00553> [in Russian].
- 18 Suleimenova, E. (2012, 23.02). *Iazykovaia politika Kazakhstana dolzhna byt sbalansirovannoi. [The language policy of Kazakhstan should be balanced. 23.02.2012]*. Retrieved from <http://dknews.kz> [in Russian].
- 19 Kazakpaev, K. (2009, 29.12.). *Iazykovaia situatsiia: osobymi uspekhami iavno ne prikhoditsia khvalitsiia. [Language situation: special successes clearly do not have to boast. 12/29/2009]*. Retrieved from <http://www.meta.kz/362421-jazykovaja-situaciia-osobymi-uspekhami-javno-ne.html> [in Russian].
- 20 Savin, I.S. (2000). Istoki sovremennoi kulturno-iazykovoi situatsii v Kazakhstane [The origins of the contemporary cultural and linguistic situation in Kazakhstan]. *Etnohraficheskoe obozrenie — Ethnographic Review*, 5 [in Russian].
- 21 Savin, I.S. (2001). Realizatsiia i rezultaty kulturno-iazykovoi i obrazovatelnoi politiki v Kazakhstane v 1990-e hody [Realization and results of cultural-language and educational policy in Kazakhstan in the 1990s]. *Etnohraficheskoe obozrenie — Ethnographic Review*, 6 [in Russian].
- 22 Fierman, U. (2005). Povорот iazykovogo sdviga v Kazakhstane [The turn of the language shift in Kazakhstan]. *Etnohraficheskoe obozrenie — Ethnographic Review*, 6 [in Russian].
- 23 Aybasova, M.K., Imazhanova, R.K. et al. (1997). *Iazykovaia politika v Kazakhstane (1921–1990 hody) [Language policy in Kazakhstan (1921–1990)]*. Almaty: Kazakhskii universitet [in Russian].
- 24 Abdygaliev, B. (1996). Iazykovaia politika v Kazakhstane: sostoianie i perspektivy [Language policy in Kazakhstan: state and prospects]. *Saiasat*, 5 [in Russian].
- 25 Dolinin, A. (1998). Iazykovaia politika v Kazakhstane: mify i realnost [Language Policy in Kazakhstan: Myths and Reality]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan's truth*. December, 9 [in Russian].
- 26 Kunin, V. (2001). Iazykovaia politika v Kazakhstane: mify i realnost [Language Policy in Kazakhstan: Myths and Reality]. *Ekspres K — Express K*, May, 5 [in Russian].
- 27 Nurbetova, Zh. (2011). Iazykovaia politika v Kazakhstane v kontse 1980-kh – nachale 1990-kh hh. [Language policy in Kazakhstan in the late 1980s and early 1990s]. *Vestnik Akademii finansovoi politzii — Bulletin of the Academy of Financial Police*, 2 [in Russian].
- 28 Suleimenova, E.D. (2011). *Iazykovye protsessy i politika [Language Processes and Policy]*. Almaty: Kazakhskii universitet [in Russian].
- 29 Iazykovaia politika v Kazakhstane: puti ee realizatsii [Language policy in Kazakhstan: ways to implement it]: *tezisy Respublikanskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii: v 3 chastiakh — theses of the Republican Scientific and Practical Conference: in 3 parts*. Almaty: Kazakhskii universitet, 1990 [in Russian].
- 30 Korn, P. (2006). Uchite yazyki [Learn the languages]. *Oko — Eye*, October, 27 [in Russian].
- 31 *Kazakstandahy til saiasaty zhane ony zhuzhehe asyru zholdary. 2-b.: Khalykka bilim beru zhane mamandyk tili men kostildilikti damytu [Language policy in Kazakhstan and ways of its implementation. Part 2. Public education, language of speciality and development of bilingualism]*. Almaty, 1990 [in Kazakh].
- 32 Kairan, A. (1997). Til saiasatynyn tirehi kimder? [Memlekettik til martebesini turaly] [Who is the mainstay of language policy? [On the status of the state language]]. *Kazakh adebieti — Kazakh literature*. November, 25 [in Kazakh].
- 33 Til urpaktardy zhalhasty rady: Kazakstan kalamherlerinin, halymdardyn zhane oner kairatkerlerinin Undeui [Language unites generations: appeal of artists, scientists and writers of Kazakhstan]. *Egemen Kazakhstan*, 1999, March, 19 [in Kazakh].
- 34 Til saiasaty syndarly bolhai: [Til komitetinin respublikalyk kenesinen] [Constructive language policy: [from the meeting of the Republican Committee on Languages]]. *Ana tili — Native language*, 1994, January, 6 [in Kazakh].
- 35 Baskakov, A. *Tiurkskie iazyki: sudby i prikhoty [Turkic languages: destinies and whims]*. Retrieved from <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=186&section=0&heading=0> [in Russian].
- 36 Isaev, M.I. (1979). *O iazykakh narodov SSSR [On the languages of the peoples of the USSR]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 37 Isaev, M.I. (1982). *Sotsiolingvistichekieskie problemy iazykov narodov SSSR (voprosy iazykovoi politiki i iazykovogo stroitelstva) [Socio-linguistic problems of the languages of the peoples of the Soviet Union (language policy and language building)]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 38 Khanazarov, K.Kh. (1977). Reshenie natsionalno-iazykovoi problemy v SSSR [The decision of the national-language issue in the Soviet Union]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 39 Iskakova, K.I. *Iazykovaia politika v Kazakhstane (1920–1990 hh.) [Language policy in Kazakhstan (1920–1990)]*. Retrieved from <http://lib.nkzu.kz/> [in Russian].
- 40 Mirzoev, K. (2000). Iazykovaia politika i suverenitet [Language policy and sovereignty]. *Vysshiaia shkola Kazakhstana — High school of Kazakhstan*, 3, 55–59. [in Russian].
- 41 Kulzhanova, G.K. (2006). Iazykovaia politika v kontekste uhlublennoho pozitsionirovaniia obshchenatsionalnoi idei Respubliki Kazakhstan [Language policy in the context of in-depth positioning of the national idea of Kazakhstan]. *Izvestiia NAN RK. Seriiia obshchestvennykh nauk — Izvestiya NAN RK. Series of social Sciences*, 5 [in Russian].
- 42 Shaimerdenov, E., Shaukenova, Z.K., & Rakisheva, B.I. (2001). Iazykovaia situatsiia v sfere hosudarstvennoho upravleniia Respubliki Kazakhstan [The language situation in the sphere of public administration of the Republic of Kazakhstan]. *Saiasat*, May [in Russian].
- 43 Shaimerdenov, E., Shaukenova, Z.K., & Rakisheva, B.I. (2001). Iazykovaia situatsiia v Respublike Kazakhstan (po dannym sotsiologicheskoho issledovaniia) [The language situation in the Republic of Kazakhstan (according to sociological research)]. *Saiasat*, May [in Russian].

- 44 Dzhangildin, T.M. (2001). Nekotorye voprosy natsionalnoi i iazykovoï politiki v suverennom Kazakhstane [Some questions of national and language policy in sovereign Kazakhstan]. *Femida*, 5 [in Russian].
- 45 Kopylenko, M.M., & Akhmetzhanova Z.K. (1990). *Zakon o iazykakh i razvitiï dvuiazychiia i mnohoiazychiia v Kazakhskoi SSR* [The law on languages and the development of bilingualism and multilingualism in Kazakh SSR]. Almaty: Kitap [in Russian].
- 46 Kinziabaeva, G. (2000). Iazykovaia politika: poisk, udachi i problem [Language policy: search, good luck and problems]. *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstan's truth*. February, 24 [in Russian].
- 47 Nurpeisova, G. (2003). Kazakhskii iazyk — tvoi, moi, nash [The Kazakh language is yours, mine, ours]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan's truth*, February, 16 [in Russian].

Б.К. Адамбек

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: serstam@mail.ru)*

1965–1984 жылдардағы Кеңес Одағының сыртқы саясаты

Мақалада 1965–1984 жж. Кеңес Одағының сыртқы саясатындағы басты бағыттар зерттелген. Аталып отырған кезеңде КСРО өзінің саяси-экономикалық әлеуеті жағынан АҚШ-тан кейінгі екінші орынға шықты. Осыған байланысты автор осы жылдардағы Кеңес мемлекетінің сыртқы саясатының әр түрлі кадамдарын объективті түрде көрсеткен. Сондай-ақ Кеңес Одағының Батыс және Шығыс мемлекеттерімен дамыған әржақты қарым-қатынастары 1975 ж. Хельсинки шартына жеткізгенін дәлелді баяндады. 1968 ж. Чехословакияға, 1979 ж. Ауғанстанға жасаған агрессиялары арқылы КСРО-ның осы кезде жүргізілген экспансиялық саясаты және оның халықаралық жағдайдағы салдары жан-жақты көрсетілді. Қорытындылай келгенде, осы кезеңдегі кеңестік сыртқы саясаттағы дағдарыс байқалғаны дәлелденді.

Кілт сөздер: АҚШ, саясат, агрессия, КСРО, дағдарыс, сыртқы, кеңестік, халықаралық, қатынас, жағдай, қоғамдағы саяси тұрақтылық.

XX ғасырдың 60 жж. бірінші жартысында Кеңес Одағындағы сыртқы және ішкі саясаттағы тұрақсыздық, Н.Хрущевтың көптеген волонтаристік шешімдері, экономикадағы жағымсыз үрдістердің қалыптасуы және тағы басқа жағдайлар КСРО басшылығындағы бірқатар қайраткерлердің наразылығын туғызды. Осының нәтижесінде КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Л.Брежнев басқарған топ Н.Хрущевті барлық қызметінен босатты. Осыдан кейін партияның Орталық Комитетінің Бірінші Хатшысы болып Л.Брежнев сайланды.

Партиялық және мемлекеттік қызметтерде мол тәжірибе жинаған Л.Брежнев консервативтік көзқарастағы адам болды. Сондықтан ол қоғамдағы саяси тұрақтылықты қолдайтын қайраткер еді. Оның ұсынысымен үкімет басшысы болып бұрын экономиканың бірқатар салаларын басқарған А.Косыгин тағайындалды.

Кеңес мемлекетінің саясатында бұрынғы либералдандырудың орнына жаңа саяси бағыт келді. Оны іске асырушылардың әр түрлі көзқарастары байқалды. Мәселен, А.Косыгин мен партияның Орталық комитетінің хатшысы Ю.Андропов XX съездің шешімдеріне сәйкес экономикадағы реформаларды және қоғамдық-саяси өмірдегі кейбір өзгерістерді қолдады. Бірақ олар шын мәніндегі радикалдық қадамдарға барғысы келмеді. Л.Брежнев, М.Суслов және бұларды қолдағандар консервативтік бағытты ұстанып, кеңес қоғамында тұрақтылық орнатқысы келді.

Жаңадан келген КСРО басшылары өздерінің мемлекетті басқарудағы қоғамдық-саяси бағытын «кемелденген социализм» кезеңі деп белгіледі. Осы жаңа бағытқа байланысты Кеңес Одағы 60 жж. екінші жартысы мен 80 жж. бірінші жартысында халықаралық аренада белсенді саясат жүргізуге тырысты. КСРО басшылары дүние жүзіндегі ядролық әлеуеттің көбеюіне байланысты халықаралық жағдайдағы шиеленістерді бәсеңдетуге бағыт алды. 1969 ж. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы Кеңес Одағы ұсынған ядролық қаруды таратпау туралы шарттың жобасын қолдап, бір жылдан кейін бұл құжат күшіне енді. Ол бойынша ядролық қару басқа мемлекеттерге және әскери блоктарға берілмейтін болды [1].

60 жж. екінші жартысынан бастап, Кеңес Одағы мен Батыстың ірі державалары арасындағы қатынастар жағымды бағытта дамыды. 1966 ж. Франция президенті де Голль Мәскеуде болып осында кеңес-француз декларациясына қол қойылды. Оның негізінде экономикада және космос салаларында қарым-қатынасты дамыту туралы шешім қабылданды. Осы кезеңде КСРО Герман Федеративтік Республикасы және Италиямен саяси және экономикалық қатынастар туралы маңызды шешімдерге келді. Әсіресе 1970 ж. КСРО басшылығы мен Батыс Германияның канцлері В.Брандтың араларындағы Польша, ГДР және Чехословакияның шекаралары туралы шартқа қол қоюы белгілі оқиға болды. 1971 ж. КСРО, АҚШ, Франция және Англия Батыс Берлиннің мәртебесі бойынша келісімге келді. Ол бойынша Герман Федеративтік Республикасы, Герман Демократиялық Республикасы және Батыс Берлин араларындағы көптеген мәселелер шешілді [2].

Кеңес Одағы және Ұлыбритания араларындағы саяси, экономикалық және мәдени қатынастар жоғарғы деңгейге көтерілді. Ал КСРО мен сауда жүргізу бойынша Англия Еуропа мемлекеттерінің

ішінде бірінші орынға шықты. Сонымен қатар тау-кен салаларын бірге игеру туралы кеңес-жапон келісіміне қол қойылды.

Әрине, осы кезеңде КСРО басшылары Америка Құрама Штаттарымен болған қатынастарға ерекше мән берді. Осы үрдістің даму нәтижесінде 1972 ж. екі мемлекеттің арасында стратегиялық қарулануды шектеу туралы (ОСВ-1) өте маңызды келісімшарт жасады. Бұл келісім халықаралық аренадағы шиеленісті бәсеңдетіп, өзінің жағымды рөлін атқарды.

«Бәсеңдету» саясатының ең белгілі оқиғасы 1975 ж. Хельсинкиде өткен Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық туралы кездесу болды. Оған 33 еуропа мемлекеті және АҚШ пен Канада қатысты. Осы кездесуде қабылданған Декларацияда мемлекеттердің теңдігі мен тәуелсіздігі, бір-біріне күш қолданбау, шекаралар мен мемлекеттердің тұтастығы, бір-бірінің ішкі жағдайына кіріспеуі, халықтардың теңдігі және адамдардың құқығын сақтау туралы принциптер бекітілді [3].

Бірақ «бәсеңдету» кезеңі көпке созылмады. Өйткені КСРО, АҚШ және тағы басқа ірі державалар жанталаса қарулануды қайтадан жалғастырды. Осыған байланысты 1978 және 1982 жж. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясында қарусыздану мәселесіне арналған бірнеше сессиялар өткізілді. Бірақ ірі державалардың арларындағы келіспеушілік қарусыздану проблемасы бойынша нақты шешімдер қабылдауға мүмкіндік бермеді.

Кеңес Одағының басшылары социалистік мемлекеттермен болып жатқан қатынастарға ерекше мән беріп отырды. Өзара Көмек Кеңесіне (СЭВ) кіретін мемлекеттердің КСРО-мен тауар алмасуы жыл сайын көлемі арта түсті. Кеңес Одағы өз одақтастарына экспортқа отын, электрэнергия, кен және маталар жіберсе, өзі олардан көбінесе машиналар, техникалық және көлік құралдарын алып отырды. Социалистік экономикалық интеграцияның Кешенді бағдарламасы бойынша бұл мемлекеттердің экономикалары бір-біріне жақындастырылып, өзара мамандана бастады. Мәселен, Герман Демократиялық Республикасы кеме және машина жасау саласында, Венгрия автобус шығару, Чехословакия автомобиль және ұшақтар шығарудан маманданды. ӨКК негізінде көптеген мемлекетаралық кәсіпорындар, экономикалық кеңестер пайда болды. Мысалы, көмір өндірісі бойынша Кеңес Қарағанды қаласында жұмыс атқарды. Сонымен қатар социалистік мемлекеттердің территорияларында табиғи байлықты игеру, ірі кәсіпорындар салу кең етек алды. Осы жұмыстарды қаржыландыру үшін халықаралық банк (МИБ) құрылды. Осы кезеңде Кеңес Одағының көмегімен Болгария мен Шығыс Германияда атом электрстанциялары, Венгрияда Дунай металлургия комбинаты, Румынияда каучук заводы, Монғолияда тау-кен комбинаты салынды. Өз жағынан Румыния, Болгария және Венгрия Кеңес мемлекетіне арзан бағаға көкөніс өнімдерін, коньяк пен шараптардың көптеген түрлерін сатып отырды. Ал КСРО американдық «блокадасына» ұшыраған Кубаның қантын арзан бағамен сатып алатын болды [4].

Бірақ КСРО басшылығының қысымымен қабылданған «кеңестік социализм моделі» Шығыс Еуропадағы социалистік мемлекеттерде саяси-экономикалық дағдарыс туғыза бастады. Өйткені социалистік интеграция олардың экономикасына нарықтық механизмдерді кіргізуге кедергі жасады. Осымен қатар КСРО басшыларының социалистік мемлекеттерге ұсынған «шектеулі егемендік» саясаты (Брежнев доктринасы) Югославия, Румыния және Чехословакия сияқты мемлекеттерде қолдау таппады. 1968 ж. Чехословакияда билікке келген А. Дубчек басқарған қайраткерлер елде демократиялық, саяси реформалар жүргізіп, экономикада нарықтық қатынастар кіргізе бастады. Тарихқа «Прага көктемі» деп кірген бұл оқиғаны КСРО және кейбір социалистік мемлекеттердің басшылары Чехословакиядағы социализмге қауіп төндірген «контрреволюция» деп мәлімдеді. Осыдан кейін 1968 ж. 20 тамызында Чехословакияға қарсы әскери интервенция басталды. Оған КСРО, Болгария, Венгрия, ГДР және Польша әскерлері қатысты. Интервенцияның нәтижесінде А. Дубчек қызметінен қуылып, орнына Мәскеудің айтқанын бұлжытпай орындайтын Г. Гусак келді. Чехословакияны «жазалау» Албания, Югославия, тағы да басқа мемлекеттердің наразылығын туғызды [5].

Осы кезеңде КСРО мен Қытай Халық Республикасы араларындағы қатынастар шиеленісе түсіп, соңында саяси келіспеушілік екі мемлекетті әскери қақтығысқа әкеп соқты. 1969 ж. Амур өзеніндегі Даман аралында кеңес және қытай әскерлерінің араларында қақтығыс болып, екі жақтан жүздеген адам қаза тапты. Бұл оқиға кеңес-қытай соғысына апара жаздады. КСРО басшылығы Қытай шекарасына ірі әскери күштер шоғырландырып, Монғолиядағы кеңес әскерлерінің санын көбейтті. Осыдай шараларды Қытай жағы да іске асырды. 70 жж. аяғында Қытайда ірі экономикалық реформа басталып, нарықтық қатынастарға жол ашылды. Осыған байланысты догматикалық теорияға

сүйенген КСРО басшылығы қытай реформаторларын буржуазиялық жолға түсіп, капитализмді қайтадан жандандырды деп айыптады [6].

60 жж. аяғында КСРО қолдаған Солтүстік Вьетнам және АҚШ-қа сүйенген Оңтүстік Вьетнам араларындағы соғыс барысында Кеңес Одағы Солтүстік Вьетнамға қаржылай және қару жарақпен көмек көрсетті. Кейін АҚШ агрессиясы басталған кезде солтүстік вьетнамдықтармен бірге бұл соғысқа кеңес әскерлері де қатысты. Осындай көмектің арқасында 1975 ж. Вьетнам Демократиялық Республикасы жеңіске жетіп, бүкіл Вьетнам территориясында коммунистердің билігі орнады [7].

70 жж. аяғы — 80 жж. басында КСРО мен бірқатар социалистік мемлекеттердің араларындағы саяси-экономикалық қатынастар күрделене түсті, тіпті, Варшава шартына кіретін еуропа социалистік мемлекеттердің басшылары өздерінің Кеңес Одағының ықпалынан шыққысы келетіндіктерін ашық айта бастады. Бұл халықаралық социалистік жүйедегі дағдарыстың басталғанын анық көрсетті.

70 жж. Кеңес Одағы 100-ден астам мемлекеттермен саяси қарым-қатынастар орнатты. Осылардың көпшілігімен экономикалық және мәдени қатынастар жылдан жылға нығая берді. Аталған елдердің жартысынан астамы тәуелсіздік жолына түскен жас мемлекеттер Эфиопия, Ангола, Мозамбик, Камбоджа, Лаос, Йемен, тағы басқалар болды. Осы мемлекеттерде социализм орнауы мүмкін деген мақсатпен КСРО басшылары оларға көп жылдар бойы саяси-экономикалық және әскери көмек көрсетіп отырды. КСРО басшылығы бірқатар мемлекеттерде солшыл-экстремистік және террористік ұйымдарды революциялық күштер деп қолдап, оларға көп мөлшерде қаржылай және қару-жарақпен көмек көрсетіп отырды. Тіпті КСРО-ның ірі қалаларындағы оқу орындарында жасырын революционер-кадрлар дайындалды. Әрине, осының барлығына ерекше көп қаржы жұмсалды. Сөйтіп, «жалған революцияларды» негізсіз қолдау КСРО-ның сыртқы саясатындағы белгілі бағытқа айналды және Кеңес Одағының экспансиялық жоспарларының жалғасы болды.

Осындай жоспарлардың іске асырылуы қалай болғанын ауған оқиғаларынан байқауға болады. 1979 ж. желтоқсан айында КСРО басшыларының бұйрығымен кеңес әскерлері Ауғанстанға кіріп, осы елдің президенті Х.Аминді өлтіріп, оның орнына Б. Кармальды билікке әкелді. Кеңес әскерлерінің Ауғанстанға жасаған агрессиясын КСРО басшылары «интернационалдық көмек» деп жариялады [8]. Бірақ КСРО басшылығының Ауғанстанды өздеріне бағынышты, қуыршақ мемлекетке айналдырмақ болған жоспары іске аспай бұл елде кеңес әскерлеріне қарсы азаттық күрес басталып кетті. Осыған байланысты Кеңес Одағының Ауғанстандағы басқыншылық саясаты бүкіл дүние жүзінде қатты сынға ұшырады. Ал БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы өзінің төтенше сессиясында Кеңес Одағы көрші мемлекеттің тәуелсіздігін бұзды деген мәлімдеме жасады [9]. Әлемге белгілі кеңес академигі А.Сахаров өзінің Л.Брежневке жазған хатында «ауған оқиғалары дүние жүзіндегі жағдайды ерекше өзгертіп жіберді. Олар бәсендету саясатына нұқсан келтірді және жалғыз осы аймақ емес барлық жердегі бейбітшілікке қауіп төндірді», деп нақты көрсетті.

Бірақ КСРО-ның қоқан-лоққы саясаты мұнымен тоқтаған жоқ. Өйткені осы кезде КСРО басшылары орта радиусты ракеталарды Еуропада орналастыру туралы шешім қабылдап, Батыс Еуропа мемлекеттеріне қарсы бағытталған кеңес танкілерінің санын екі есе көбейтті. Бұл шешімдер халықаралық жағдайды шиеленістіре түсті және бұдан бұрын қалыптасқан стратегиялық теңестікті бұзды.

1981–1983 жж. американ зымыраныларын Еуропада орналастырмау және Кеңес Одағының СС-20 ракеталарының санын азайту туралы көпке созылған келіссөздер нәтижесіз аяқталды. Өйткені КСРО басшылығы бұл ракеталарды қысқартудың орнына оларды қосымша Еуропада орналастыратыны туралы мәлімдеп, келіссөз жүргізуді тоқтатты. Бұл Кремльдегі әскерилерден құрылған «соғыс партиясының» жеңісі еді [10].

Сондықтан КСРО-ның Ауғанстандағы соғысы, ракеталар бойынша келіссөздерден бастартуы, көптеген мемлекеттердегі экстремистік-террористік ұйымдарға қаржылай және әскери көмегі, Шығыс Еуропа мемлекеттеріндегі демократиялық қозғалыстарды жазалауы бірқатар Батыс мемлекеттерінде алаңдаушылық туғызды. Бұл жағдай КСРО сияқты дүние жүзіне ықпалын күшейткісі келген АҚШ басшыларына Кеңес Одағына қарсы саяси акциялар ұйымдастыруды әлдеқайда жеңілдетті. АҚШ президенті Р.Рейган Кеңес Одағын «зұлымдық империясы» деп көрсетіп, оған қарсы бүкіл Батыстың бірігуі керек деген мәлімдемелер жасады. Көп ұзамай Америка Құрама Штаттары «стратегиялық қорғаныс инициативасы» (СОИ) деген жаңа қарулану бағдарламасын іске асыра бастады [11].

Халықаралық аренадағы КСРО басшылығының капитализмнің болашағы жоқ болашақ коммунизмде деген арандатушылық мәлімдемелері Батыс мемлекеттерінің ынтымақтасуына бірқатар

әсер етті. Сонымен қатар КСРО мен АҚШ араларындағы бәсекелестік, олардың ядролық әлеуетінің нығаюы басқа да мемлекеттерді жаппай қарулануға итермеледі. Сөйтіп «бәсеңдету» саясатының орнына қауіпке толы шиеленіскен халықаралық жағдай қалыптаса бастады.

Қорытындылай келгенде, Кеңес Одағының аталып отырған жылдардағы сыртқы саясатында бірнеше негізгі бағыттары орын алды. Біріншіден, шетел мемлекеттерімен саяси-экономикалық қатынастарды жүргізу және оларды кең түрде дамыту талпынысы байқалды. Екіншіден, өзіне бағынышты бірқатар социалистік мемлекеттерге ерекше ықпалын күшейту жағы басым болды. Үшіншіден, өзінің экспансионистік саясатымен бірқатар халықаралық жанжалдар туғызып, халықаралық аренада позициясын әлсіреткені анық байқалды. Төртіншіден, АҚШ және басқа батыс державаларымен қарым-қатынастарды тек күшпен шешу керек деген КСРО-ң саясаты «қырғи-қабақ соғыстың» қайта жандануына әкеп соқты. Осыған байланысты Кеңес Одағының сыртқы саясаты аталған кезеңнің соңына қарай тығырыққа тіреліп, алдағы уақытта одан шығатын жолды табуы керек болды. Бұл проблема тек КСРО-ғы «қайта құру» саясаты кезінде ғана шешім таба бастады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Берхин И.Б. История СССР: Советский период: учеб. пособие для вузов / И.Б. Берхин. — М.: Высш. шк., 1987. — 472 с.
- 2 Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Пер. с фр. / Н. Верт. — М.: Прогресс-Академия; Весь мир, 1995. — 475 с.
- 3 Виноградов В.И. История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1980): хрестоматия / В.И. Виноградов. — М.: Просвещение, 1981. — 254 с.
- 4 Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. — Вып. 5. Эпоха социализма (1941–1945 гг.) / под ред. В.З. Дробизева. — М.: Высш. шк., 1981. — 116 с.
- 5 Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы / Б.К. Адамбеков. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 90 б.
- 6 История внешней политики СССР, 1917–1975: в 2-х т. Т. II. (1945–1975 гг.) / под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарева. — М.: Наука, 1976. — 384 с.
- 7 История СССР. Эпоха социализма: учеб. для исторических факультетов вузов / под. ред. Ю.С. Кукушкина. — М.: Высш. шк., 1985. — 396 с.
- 8 Новейшая история Отечества. XX век: учеб. для студентов вузов. — Т. 2 / под ред. А.С. Киселева. — М.: Владос, 1998. — 337 с.
- 9 Новейшая отечественная история. XX век: в 2-х кн. / под ред. Э.М. Шагина. — М.: ВЛАДОС, 2004. — Кн. 2. — 316 с.
- 10 История внешней политики СССР. 1917–1985: в 2-х т. — 5-е изд. — Т. 1 (1917–1945 гг.). — М.: Наука, 1986. — 575 с.
- 11 Орлов А.С. История России: учебник / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Синохина. — М.: Проспект, 1997. — 479 с.

Б.К. Адамбек

Внешняя политика Советского Союза в 1965–1984 гг.

В статье исследованы основные направления внешней политики Советского Союза в 1965–1984 гг. В этот период СССР по своему политико-экономическому потенциалу вышел на второе место после США. Исходя из этого автор с объективной точки зрения показывает различные внешнеполитические шаги Советского государства в рассматриваемые годы. В связи с этим убедительно доказано, что разносторонние отношения Советского Союза с Западом и Востоком привели в 1975 г. к заключению договора в Хельсинки. В то же время показана экспансионистская политика СССР на примерах агрессии в Чехословакию (1968 г.) и Афганистан (1979 г.), что имело негативные последствия на международной арене. На основе изложенного сделан вывод о кризисном явлении в советской внешней политике на данном этапе.

Ключевые слова: США, политика, агрессия, СССР, кризис, внешняя политика, международные отношения, политическая стабильность в обществе.

B.K. Adambek

Foreign policy of Soviet Union in 1965–1984 yy.

In the article investigated main directions of foreign policy of Soviet Union in 1965–1984 yy. In this period USSR in its political-economic potential, came in second place after USA. On this basis, author from objective point of view shows the different foreign policy steps of Soviet states in the considered years. Concerning to this persuasively proves that, sided relationships of Soviet Union with West and East resulted in 1975 year to the agreement in Helsinki. In that time on the examples of aggression in Czechoslovakia 1968 year and Afghanistan 1979 year diversify shows pursued expansionist policy of USSR, which had negative consequences on international arena. For all these reasons concludes that the crisis in the Soviet foreign policy at this stage.

Keywords: USA, politics, aggression, the USSR, crisis, foreign policy, international relations, political stability in society.

References

- 1 Berkhin, I.B. (1987). *Istoriia SSSR: Sovetskii period [History of the USSR: The Soviet Period]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 2 Werth, N. (1995). *Istoriia Sovetskoho gosudarstva, 1900–1991 [History of the Soviet State, 1900–1991]*. Moscow: Progress-Academiia; Ves mir [in Russian].
- 3 Vinogradov, V.I. (1981). *Istoriia SSSR v dokumentakh i illiustratsiakh (1917–1980) [History of the USSR in the documents and graphics (1917–1980)]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 4 Drobizheva, V.Z. (Eds.). (1981). *Sbornik dokumentov po istorii SSSR dlia seminarikh i prakticheskikh zaniatii. Vyp. 5. Epokha sotsializma [A collection of documents on the history of the USSR. Socialist era. 5th edition]*. 1946–1958. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 5 Adambekov, B.K. (2005). *XX hasyrdahy Resei imperiiasy, Kenes memleketi zhane TMD tarikhy [Russian Empire in the 20th century, Soviet states and the history of the CIS]*. Karaganda: Izdatelstvo KarGU [in Kazakh].
- 6 Gromyko, A.A., & Ponomarev, B.N. (Eds.). (1976). *Istoriia vneshnei politiki SSSR, 1917–1975 v dvukh tomakh. Tom II, 1945–1975 [History of Soviet foreign policy, 1917–1975 in two volumes, II, 1945–1975]* (Vols. 1–2). Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Kukushkin, Yu.S. (Eds.). (1985). *Istoriia SSSR. Epokha sotsializma: uchebnyk dlia istoricheskikh fakultetov vuzov [History of the USSR. Socialist era. Textbook for historical faculties and universities]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 8 Kiselev, A.S. (Eds.). (1998). *Noveishaia istoriia Otechestva. XX vek: uchebnyk dlia studentov vuzov [The contemporary history of the fatherland, 20th century]*. (Vols. 1–2). Moscow: Vldos [in Russian].
- 9 Shchagin, E.M. (Eds.). (2004). *Noveishaia Otechestvennaia Istoriia 20 veka [The contemporary history of the fatherland, 20th century]*. (1–2 books). [in Russian].
- 10 *Istoriia vneshnei politiki SSSR 1917–1985*. (1986). [History of Soviet foreign policy, 1917–1985]. 1945–1985. (Vols. 1–2). Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Orlov, A.S., Georgiev, V.A., Georgieva, N.G., & Sinyukhina, T.A. (1997). *Istoriia Rossii [History of Russia]*. Moscow: Prospekt [in Russian].

Е.Н. Аймахов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: kurator78@mail.ru)*

Қазіргі ресей тарихнамасында «күнделікті өмір тарихының» зерттелуі

Мақала тарих ғылымындағы қоғамды зерттеудің жаңа және өзекті бағыты — «күнделікті өмір тарихы» тақырыбына арналған. Қоғам тарихы негізінде адамзаттың тарих өлшемі болып күнделікті өмірі табылады, ол адам баласының күнделікті өмірдегі тұрмыс үй орнынан, тамақтануынан, қозғалуынан, жұмысы және бос уақытты өткізуінен көрініс табады. Күнделікті өмірді талдау арқылы адам баласының қиын жағдайда адамгершілікті сақтай отырып, тығырықтан қалай шықты, қалай адам өмірлік жай-жаспарларға бейімделді деген сұрақтарға жауап табуға болады. Күнделікті өмір — бірқатар қоғамтану пәндері үшін зерттеу объектісі, және олардың арасында «күнделікті өмір» ұғымына ортақ анықтама жоқ. Автор күнделікті өмір тарихы мәселесін жан-жақты зерттеп, ғалымдардың «әлеуметтік күнделікті өмір» ұғымының мазмұны мен құрылымына қатысты пікірлерін жүйелі түрде қарастырып жинақтаған. Сонымен қатар ғалымдармен жақсы зерттелген әлеуметтік күнделікті өмір мәселесі анықталған. Бұл тұрмыс, бос уақыт және адамдардың өмірлік бейнесі мәселелері болып есептеледі.

Кілт сөздер: күнделікті өмір, күнделікті өмір тарихы, күнделікті өмір әлемі, тарихи антропология, әлеуметтану, микротарих.

Соңғы отыз жыл ішінде ресейлік тарих ғылымында күрделі өзгерістер орын алды, бұл үрдіс өткен тарихты қайта бағалаумен байланысты еді. Осы бағытта тарих ғылымы пәнаралық байланысқа бет бұрды, соның негізінде зерттеушілердің өткен тарихтың көптеген оқиғаларын тұрғылықты қарастыруға мүмкіндік беретін жаңа ұстанымдар мен тәсілдер дамыды.

Аталмыш уақыт ішінде ресей тарихшылары кеңестік идеология доктринасынан бастартып, шетелдік зерттеушілердің қолданысында жүрген тәсілдерді өз зерттеулерінде қолдана бастады. Бұндай тәсілдердің бірі — «күнделікті өмір тарихы».

Ресей тарих ғылымында күнделікті өмір тарихы тақырыбы тарихи сананың жеке саласы ретінде, жоғарыда көрсетілгендей, соңғы отыз жыл шамасында зерттеліп келеді. Бұл салада әр авторлар жекелеген мәселелерді талқылайды. Мақалада біз бұл саланың маңызды екі мәселесіне көңіл бөлеміз: біріншісі — күнделікті өмір тарихының объектісі және екінші мәселе — күнделікті өмір тарихының әдістемесі. Күнделікті өмір тарихының теориялық мәселелерімен ресей тарихнамасында М.М. Кромм, Н.Л. Пушкарева, С.В. Журавлев, А.С. Сенявский және тағы басқа зерттеушілер айналысады.

Бірінші мәселе — бұл күнделікті өмір тарихының зерттеу объектісі. Бірінші кезекте күнделікті өмір тарихының зерттеу объектісін анықтау үшін бұл сала нені зерттейді деген мәселені түсіну қажет. Ал бұл өз алдына күрделі мәселе, себебі герман этнографы және антропологы Карола Липп «ғылыми әдебиетте күнделікті өмір тарихын зерттейтін қанша автор болса, сонша көлемде «күнделікті өмір тарихына» анықтамалар бар» деп жазған [1; 2, 3].

Қазіргі кезеңдегі кейбір авторлар, оның ішінде Н.Л. Пушкареваның тұжырымдауынша, күнделікті өмір тарихының объектісі — адамзаттың тарихи-мәдени, саяси-оқиғалық, этникалық және конфессионалдық контекстіндегі ортақтығының саласы. Күнделікті өмір тарихының басты көңілі адамдардың шынайы өмірді өзінің субъективті тұрғыдан түсіне білуі, шынайы өмірдің әр түрлі әлеуметтік топтарға әсер етуін кешенді түрде зерттеу арқылы адамдардың іс-әрекетін және оқиғаларға адамдардың эмоциялық реакциясын анықтау [2].

Ресей тарихшылары үшін бұл бағыт маңызды болды, себебі күнделікті өмірді зерттеу бұрын-сонды ресейлік тарихшының зерттеу шеңберіне кірмеген, мәдени-тарихи құбылысты қарастыруға мүмкіндік берді. Бұған дейін көңіл негізінен материалдық және рухани құндылықтарға бөлінді [1; 77].

Ресей тарихнамасында зерттеушілер қауымының біраз бөлігі жаңа тәсілдерді игеру барысында өткен уақыттың тұрмысы мен салтын тұрғылықты баяндауға көңіл бөле бастады. Бұл өз алдына «күнделікті өмір тарихы» және «тұрмысты баяндау» арасында шекараны анықтауды қажет етті. Тұрмысты зерттейтін дәстүрлі зерттеуші мен күнделікті өмір тарихын зерттейтін тарихшы арасындағы басты айырмашылық оқиғаның маңыздылығын, адамның іс-қимылы, уақыттың өзгеруі, жеке өмірге

қоғамдағы құбылыстардың ықпалы мен оны өзгертуін түсінумен байланысты. Осындай күнделікті тұрмыста ой және сезім, адамды саналы немесе санасыз іс қимылға итермелейтін жағдайлар қалыптасып, іске асады. Күнделікті өмірді зерттейтін тарихшыны бұл қалай болатындығы қызықтырады. Егер этнограф тұрмысты қалыпқа келтірсе, күнделікті өмірді зерттейтін тарихшы жеке адамның қоршаған тұрмыс ықпалымен бастан кешірген эмоционалды реакциясын талдайды. Ол бұл құбылысқа жауап іздейді. Күнделікті өмірді зерттеуші-тарихшының назарында тек тұрмыс қана емес, бізге дейінгі өмір сүрген адамдардың өмірлік проблемалары және оларды толғандырған мәселелер. Қоғамдағы жаңа және тамыры терең тараған құрылымдар арасындағы байланыс, неліктен олардың бірі басқасынан тұрақты екендігі күнделікті өмір тарихын зерттеуші тарихы үшін қызықтыратын сұрақтардың бірі болып табылады [2].

Зерттеушінің кеңістікті макродеңгейдің микродеңгейде қысқартып қарастырудың мақсаты құбылысты терең деңгейде қарастыру болып табылады. Себебі осы жерде зерттеуші макротарихтың ішкі қыр-сырын түсінуге мүмкіндік алады.

Жылдам дамып келе жатқан осы бағытта жұмыс жасайтын ресейлік тарихшылардың зерттеулерінің негізінде ғылыми әдебиеттермен қатар, танымал-публицистикалық әдебиеттерде пайда болуда. Мұндай еңбектерде «Ортағасырлық әдет», «Людовик заманындағы сән», «Виктория дәуіріндегі Англия», «императорлық Ресей» сипатталады [3; 130].

Алайда бұл бағытта жазылып жатқан еңбектердің көбісі күнделікті өмір тарихы тақырыбына қатысы жоқ. Осыған байланысты қазіргі ресейлік тарих ғылымында өз алдына «тұрмыс» және «күнделікті өмір» ұғымдарының мазмұнына қатысты пікірталас қалыптасты. «Тұрмыс» ұғымы ресейлік еңбектерде бұрында, қазірде қарастырылды, негізінен бұл ұғым «күнделікті өмір» ұғымының синонимі ретінде қолданылды. «Күнделікті тұрмыс» ұғымы сыртқы-оқиғалы және затты айқындаудан күнделікті материалдық және ойлау құрылымы синтезіне өту эволюциясын бастан өткізді. Дәл осындай синтез күнделікті өмірдің сыртқы-заттай айқындалуынан басқа күнделікті өмірдің ішкі мағынасын, болмысын түсінуге, оны мәдениеттің бір бөлігі ретінде көруге мүмкіндік береді.

XIX ғасырдағы тұрмысты сипаттаумен салыстырғанда қазіргі ғалымдардың тұрмысты саяси, ғылыми-техникалық және үлкен тарихи оқиғадан бөліп емес, керісінше, тарихи үрдіске тікелей қатысы бар, сол тарихқа ықпал жасайтын құбылыс ретінде қарастыру қалыптасуда [4].

Тарихи зерттеулерде күнделікті өмір тақырыбының пайда болуы тарихты жаңаша түсіну керек деген ұғыммен байланысты, оған сай тарихты тек саяси оқиғалар, экономикалық заңдылықтар, ұлы тұлғалар ғана емес, сонымен қатар қарапайым күнделікті өмір, оның ішінде «танымалы емес адамдардың өмірі» айқындайды [5; 248, 249].

Күнделікті өмірдің пәндік саласы көп жағдайда тұтынушы саланы, демалу саласын, қоғамдық өмірге қарағанда жеке адамның өмірі болып табылады. Алайда «тұрмыс» және «күнделікті өмір» ұғымдары төңірегінде пікірталас бар, мысалы, зерттеуші В.Д. Лелеко бұл екі ұғым арасында айырмашылықтың аз екендігін айта отырып, екі ұғымды да бір мағынада пайдалануға болатындығын айтады [6]. Мұндай қарама-қайшылықтың себебі «күнделікті өмір» тақырыбымен айналысатын зерттеушілер көбінесе көңілді адамдардың тұрмыстық жағдайына көңіл аударуымен байланысты.

Ресейлік зерттеуші қауымның «күнделікті өмір» тақырыбына қызығушылығының артуы әлеуметтік тарихты зерттеуде бұрын аса ескерілмеген деректермен байланысты, бұл деректік базаны хаттар, ұсыныстар, арыздар, жеке істер, соттық-зерттеу істері және тағы басқа ерекше сипаттағы құжаттар құрайды. Бұндай деректерді зерттеуде қолдану ұжымдық өмірбаянды (просопография) қалыптастыруда құнды болып саналады. Кеңестік кезен үшін, әсіресе қоғамдағы шолақ белсенділердің ақпарат жеткізуі, әр түрлі саяси органдардың бақылау жұмыстары, тексеру, тазарту материалдары, бақылау комиссиясының материалдары және тағы басқа осындай бағыттағы деректерді қолдану арқылы билік қалыптастырған ресми өмірдің артында, көлеңкесінде қалып келген шынайы өмірді ашып көрсетуге болады.

Ресей тарихшылары тіпті Жаңа заман тарихының күнделікті өмір тарихын қарастыруда, бұндай жұмыстар негізінен XVII–XVIII ғғ. іс өндіріс және сот істері материалдары негізінде жазылуда [7]. XIX ғасыр тарихына қатысты «күнделікті өмір» концепциясын қолданып жазған еңбектердің саны да күн сайын артып келеді, оның себебі осы кезеңге қатысты деректік базаның көптігі және қолжетімділігінде [8]. Аталмыш кезеңді зерттеуде бір топ ғалымдар «әйел адамның күнделікті өмірі» тақырыбына көңіл аударуда [9; 223]. Қазіргі таңда «күнделікті өмір» бағытында әр түрлі ресей қалаларына арналған көптеген конференциялар өткізіліп, мақалалар жинағы жариялануда, жергілікті тарихи қауымдастықтардың жұмысы белсене түсуде [10; 110].

Сонымен, неміс тарих ғылымынан кейін ресей тарих ғылымы үлкен ынтамен микротарих тәжірибесін зерттеуге кірісті. Алайда «күнделікті өмір» тақырыбы жеке тарихи сана ұстанымы ретінде толық игерілмеуде, себебі әлеуметтік-психологиялық компоненттерді талдау сапалы деңгейге жеткен жоқ. Яғни жекелеген жергілікті топтың әлеуметтік құрылымы «күнделікті өмір» тұрғысынан зерттелгенде «жеке адамның» сезімі, уайымы, тағы басқа эмоцияларын ескеру зерттеу объектісінен тыс қалып келеді. Осы мәселеге зерттеушілер И.Т. Касавин және С.П. Щавелев көңіл аударуда. Олар өз зерттеулерінде күнделікті өмірді түсінігін кешенді түрде талдауға және оның талдау тәсілдерін де зерттеуді ұсынады. Ол үшін олар «күнделікті өмір» мәселесі антропологиялық зерттеу объектісі екендігін ұмытпай, антропологиялық ұстанымдар арқылы аталмыш тақырыпты қарастыруға шақырады. Бұл дұрыс көзқарас, себебі шетелдік тарих ғылымындағы ұстанымдарға сай келеді, оның ішінде классикалық неміс теориялық-әдістемелік концепциясына.

Жоғарыда көрсеткендей, ресей ғалымдары күнделікті өмірдің батыстық мектептерінің ғылыми ұстанымдарын негізге алады және солардың негізінде жаңа ғылыми ұстанымдар ұсынады. Ресей тарихнамасында күнделікті өмір тарихы бағытындағы қалыптасқан негізгі бес ұстанымды бөліп көрсетуге болады.

Бірінші ұстаным күнделікті өмірдің герман, американ және итальян мектептеріне негізделген. Бұл ұстанымның жақтастары Н.Л. Пушкарева, С.В. Журавлев, М.М. Кромм және тағы басқалар. Бұл ұстанымда «бұқара өмірі» және «жеке және ерекше тұлғаның өмірімен» қарама-қайшы жағдайда қарастырады. Аталмыш ұстанымды қарапайым, көзге көрінбейтін индивидтердің микротарихы деп сипаттауға болады [11; 11].

Екінші ұстаным тарихи француз «Анналдар» мектебімен байланысты. Бұл ұстанымда тарих, шаруашылық-тұрмыстық тарих шеңберінде қарастырылды. Аталмыш ұстанымды «Анналдар» мектебінің негізін қалаған Л. Февр және М. Блок қалады. Осы ұстанымның дамуына Ф. Бродельде үлес қосты. Ресей тарихнамасында бұл ұстанымды қолдаушылар — А.Я. Гуревич, Ю.Л. Бессмертный және М.Ю. Лотман [12; 23].

Үшінші ұстанымды В.Н. Сыров ұсынды. Оның ойынша, күнделікті өмірді құрылым ретінде қарастырған тиімді болады. Күнделікті өмір шындықты, яғни шынайы өмірді, игеретін тәсіл ретінде қарастырады [13; 22].

Төртінші ұстанымды П.Н. Кондрашов және К.Н. Любутиң ұсынды. Н.Л. Пушкареваның пікірінше, бұл ұстаным ресей тарихнамасында біршама өңделген. Аталмыш ұстанымда зерттеу объектісі күнделікті өмірде нақты адаммен шынайы қоршаған ортамен байланыс жатады және осы өзара байланысты субъективті тұрғыда интерпретациясы болады [14; 217].

Бесінші ұстанымды зерттеуші Е.В. Банникова келтіреді. Бұл ұстанымға сай, күнделікті өмір екі біртұтас үрдіс ретінде, яғни адамның шынайы өмірмен өзара байланысы және осы өзара байланыстың субъективті жағдайда, қарастырылуы. Автор «күнделікті өмірді» тұрақты құбылыс ретінде емес, динамикалық тұрғыда қарастыруды ұсынады. Е.В. Банникова күнделікті өмір тарихы, болашақта тарихи үрдістердің басқа ғылыми концепцияларына (тап және мемлекет тарихы) балама ретінде болуы мүмкін деген болжам жасайды [15; 23].

Күнделікті өмір тарихы тақырыбын зерттеудегі екінші мәселе — бұл әдістеме, яғни күнделікті өмір тарихын қаза зерттеу қажет. Бұл мәселеде бірнеше ұстанымды көрсетуге болады. Осы мақалада біз А.С. Сенявскийдің ұстанымын қарастырдық. Зерттеуші күнделікті өмір тарихын, бір жағынан, макро- және микроұстаным тұрғысынан зерттеуді және, екінші жағынан, күнделікті өмірдің кеністіктік «матрицасын» жасауды ұсынады.

Мақалада қолданып отырған екінші ұстанымды Н.Л. Пушкарева белгіледі. Ғалым күнделікті өмір тарихын зерттеуде ерекше дерек көздеріне сүйенуді ұсынады, оның ішінде эгоқұжаттармен жұмыс жасауды. Н.Л. Пушкареваның пікірінше, күнделікті өмір тарихын зерттеу үрдісі жекелеген элементтерді біртұтас жүйеге біріктіруден тұрады [11, 27]. Әдістемеді бұндай көзқарасты С.В. Журавлева ұстанады [16; 24].

Сонымен, ресей тарихнамасында күнделікті өмір тарихы тақырыбына қатысты әртүрлі ұстанымдар бар, ол ұстанымдар күнделікті өмір тарихын түсінуге және зерттеуге арналған әдістермен байланысты. Батыс ғалымдарының қалыптастырған ғылыми ұстанымдарымен қатар, ресей ғалымдары өз ұстанымдарын жасауда. Алайда зерттеушілер ұсынып отырған ғылыми ұстанымдар арасындағы шекараның нақ еместігін байқауға болады.

«Күнделікті өмір» тақырыбының болашағына келетін болсақ, аталмыш тақырыпты зерттеуші-тарихшыларда бұл тақырыпты сынаушы тарихшылардың көпшілігі күнделікті өмір бағыты неміс

және жалпы әлемдік, сонымен қоса ресейлік тарих ғылымына жаңа импульс бергендігін атай отырып, жаңа тақырыптармен қатар жазылған, зерттелген тақырыптарды «күнделікті өмір» ұстанымы арқылы қайта зерттеу қажеттілігі айтуға.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история. Ежегодник. 1998/1999. — М., 1999. — С. 77–100.
- 2 Кромм М.М. Повседневность как предмет исторического исследования. [Электронный ресурс] / М.М. Кромм. — Режим доступа: <http://old.eu.spb.ru/reset/files/krom.pdf>.
- 3 Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / И.Б. Орлов / Гос. ун-т — Высш. шк. экономики. — М.: Изд. дом гос. ун-та, 2010. — 317 с.
- 4 Шюц А.О. Множественности реальностей. [Электронный ресурс] / А.О. Шюц. — Режим доступа: http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/31/1211857317/3_2_1.pdf.
- 5 Артемов Г.П. Типы рациональности и трансформации российской политической культуры / Г.П. Артемов // Политическая культура России: история, современное состояние, тенденции, перспективы: сб. науч. ст. — СПб., 2001. — С. 318.
- 6 Цит. по: Российский государственный университет лет. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://cmb.rsuh.ru/section>.
- 7 Кромм М.М. История России в антропологической перспективе: история ментальностей, историческая антропология, микроистория, история повседневности / М.М. Кромм. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://achronicle.narod.ru/krom.html>.
- 8 Кромм М.М. Историческая антропология в поисках самоопределения. Дискуссии 70–80-х годов / М.М. Кромм. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://snoistfak.mgpu.ru/Gender_History/methodology/me16.html.
- 9 Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни / С. Бойм. — М.: Новое лит. обозрение, 2002. — 320 с.
- 10 Ионин Л. Социология культуры / Л. Ионин. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. — 427 с.
- 11 Пушкарева Н.Л. Понимание истории повседневности в современном историческом исследовании: от Школы Анналов к российской философской школе / Н.Л. Пушкарева, С.В. Любичанковский // Научный журнал. — СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2014. — С. 7–21.
- 12 Пушкарева Н.Л. История повседневности: предмет и методы / Н.Л. Пушкарева // Социальная история. Ежегодник. — М.: РОССПЭН. — 2008. — С. 9–54.
- 13 Сыров В.Н. О статусе и структуре повседневности: методологические аспекты / В.Н. Сыров // Личность. Культура. Общество. — Т. 2. Спец. вып. — 2000. — С. 147–159.
- 14 Любутин К.Н. Диалектика повседневности: методологический подход / К.Н. Любутин, П.Н. Кондрашов. — Екатеринбург: УрГУ; ИФиП УрО РАН; РФО, 2007. — 295 с.
- 15 Банникова Е.В. Критерии повседневности: теоретико-методологические основы истории повседневной жизни / Е.В. Банникова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение: в 3-х ч. — Ч. II // Вопросы теории и практики. — № 7 (13) — 2011. — С. 21–24.
- 16 Журавлев С.В. История повседневности — новая исследовательская программа для отечественной исторической науки / С.В. Журавлев / Предисл. к кн.: Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 3–27.

Е.Н. Аймахов

Изучение «истории повседневности» в современной российской историографии

История общества, по существу, представляет собой повседневную жизнь человека в ее историческом измерении, отражая некие неизменные свойства и качества в соответствии с закреплением новых форм жилья, питания, перемещения, работы и досуга. Показано, что именно в анализе повседневной жизни лежит ключ к разгадке часто возникающих при знакомстве с конкретными судьбами вопроса: как могли люди выживать и сохранять человеческое достоинство в экстремальных условиях? Как люди приспособились к жизненным обстоятельствам? Определено, что повседневная жизнь выступает исследователем объектом для целого ряда гуманитарных дисциплин, среди которых нет согласия даже в определении самого понятия «повседневность». В статье проанализированы проблемы истории повседневности. Обобщены и систематизированы мнения ученых о содержании и структуре понятия «социальная повседневность». Определены вопросы социальной повседневности, которые достаточно хорошо исследованы, — быта, свободного времени и образа жизни людей.

Ключевые слова: повседневная жизнь, история повседневной жизни, мир повседневной жизни, историческая антропология, социология, микроистория.

E.N. Aimahov

The study of «everyday life history» in contemporary Russian historiography

Essentially the history of society is a person's everyday life in its historical dimension, which is reflecting certain immutable properties and quality in accordance with the fixation of new forms of housing, food, travel, work and leisure. The clue lies exactly in the analysis of everyday life; it gives answers to the question arisen often when we meet with specific fates: how people could survive and preserve human dignity in the extreme conditions of revolutions, wars, terror, hunger and devastation? How people adapted to some life circumstances? Everyday life is an object of scientific research for a range of humanities disciplines, among which there is no consensus even in the definition of the concept of «everyday life». The article analyzes some problems of the history of everyday life. It generalizes and systematizes the scientists' opinions on the content and structure of concept «social everyday life». The author determines questions of social everyday life which are relatively good investigated. These are the questions of household, free time and lifestyle of people.

Keywords: everyday life, the history of everyday life, sociology, the sociology of everyday life, the world of everyday life, daily interaction, historical anthropology, micro-history.

References

- 1 Ludtke, A. (1999). Chto takoe istoriia povsednevnosti? Ee dostizheniia i perspektivy v Germanii [What is the history of everyday life? Its achievements and perspectives in Germany]. *Sotsialnaya istoria. Ezhehodnik — Social history. Yearbook. 1998/1999*. Moscow [in Russian].
- 2 Kromm, M.M. *Povsednevnost kak predmet istoricheskogo issledovaniia [Everyday life as the subject of historical research]*. Retrieved from <http://old.eu.spb.ru/reset/files/krom.pdf> [in Russian].
- 3 Orlov, I.B. (2010). Sovetskaia povsednevnost: istoricheskie i sotsiologicheskie aspekty stanovleniia [Soviet everyday life: historical and sociological aspects of the formation]. *Hosudarstvennyi universitet — Visshaya shkola ekonomiki — State University — High school of Economy*. Moscow: Izdatelskii dom Hosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 4 Schuts, A.O. *Mnozhestvennosti realnostei [About plurality of realities]*. Retrieved from http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/31/1211857317/3_2_1.pdf [in Russian].
- 5 Artemov, G.P. (2001). Tipy ratsionalnosti i transformatsii rossiiskoi politicheskoi kultury [The types of rationality and transformation of Russian political culture]. *Politicheskaiia kultura Rossii: istoriia, sovremennoe sostoianie, tendentsii, perspektivy — Political culture of Russia: the history, contemporary situation, trends and perspectives*. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 Tsitata po: Rossiiskii gosudarstvennyi universitet let [Citation according to: the Russian State University]. Retrieved from <http://cmb.rsuh.ru/section.html?id=1649> [in Russian].
- 7 Kromm, M.M. *Istoriia Rossii v antropologicheskoi perspektive: istoriia mentalnostei, istoricheskaiia antropologhiia, mikroistoriia, istoriia povsednevnosti [The history of Russia in anthropological perspective: history of mentalities, historical anthropology, micro history, history of everyday life]*. Retrieved from <http://achronicle.narod.ru/krom.html> [in Russian].
- 8 Kromm, M.M. *Istoriicheskaiia antropologhiia v poiskakh samoopredeleniia. Diskussii 70–80-kh hodov [Historical anthropology in the search for self-identification. Discussions of the 70–80s]*. Retrieved from http://snoistfak.mgpu.ru/Gender_History/methodology/me16.html [in Russian].
- 9 Boym, S. (2002). *Obshchie mesta: Mifologhiia povsednevnoi zhizni [Common places: The mythology of everyday life]*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenye [in Russian].
- 10 Ionin L. (2004). *Sotsialohiia kultury [The sociology of culture]*. Moscow: Izdatelskii dom GU BHU [in Russian].
- 11 Pushkareva, N.L., & Lyubichankovsky, S.V. (2014). Ponimanie istorii povsednevnosti v sovremennom istoricheskom issledovanii: ot Shkoly Annalov k rossiiskoi filosofskoi shkole [Understanding the history of everyday life in a modern historical study: from the School of Annals to the Russian Philosophical School]. *Nauchnyi zhurnal — Science Magazine*. Saint Petersburg: Leningradskii gosudarstvennyi universitet imeni A.S. Pushkina [in Russian].
- 12 Pushkareva, N.L. (2008). *Istoriia povsednevnosti: predmet i metody [The History of Everyday Life: Subject and Methods]*. *Sotsialnaia istoriia. Ezhehodnik — Social History. Yearbook*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 13 Syrov, V.N. (2000). O statuse i strukture povsednevnosti: metodologicheskie aspekty [On the status and structure of everyday life: methodological aspects]. *Lichnost. Kultura. Obshchestvo — Personality. Culture. Society*. (Vols. 1–2). Special Issue [in Russian].
- 14 Lyubutin, K.N., Kondrashov, P.N. (2007). *Dialektika povsednevnosti: metodologicheskii podkhod [Dialectics of everyday life: a methodological approach]*. Ekaterinburg: USU; IF & UR RAS; RFO [in Russian].
- 15 Bannikova, E.V. (2011). Kriterii povsednevnosti: teoretiko-metodologicheskie osnovy istorii povsednevnoi zhizni [Criteria of everyday life: theoretical and methodological foundations of the history of everyday life]. *Istoriicheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturolohiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki — Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art criticism. Questions of theory and practice*. Tambov: The diploma, 7 (13): in 3 hours Part II [in Russian].
- 16 Zhuravlev, S.V. (2010). *Istoriia povsednevnosti — novaia issledovatel'skaia programma dlia otechestvennoi istoricheskoi nauki [The history of everyday life — a new research program for domestic historical science] / Foreword to the book: Lyudtke A. Istoriia povsednevnosti v Germanii. Novye podkhody k izucheniiu truda, voiny i vlasti — The history of everyday life in Germany. New approaches to the study of labor, war and power*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

А.А. Григоркевич¹, З.Г. Сактаганова¹, Т. Тревисани²

¹Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан;

²Неапольский университет «Л'Ориенталь», Италия

(E-mail: GrigorkevichA@mail.ru)

Российская историография истории развития физкультуры и спорта в повседневной жизни советских людей во второй половине XX в.

Противоречивые и сложные процессы в общественно-политической и экономической сферах, положение СССР на международной арене оказывали существенное воздействие на развитие спорта и физической культуры во второй половине XX в. Появляется направление литературы, которое можно охарактеризовать как «литература спорта». Данная тематика рассмотрена с разных направлений исследователями различных дисциплин: социологии, политологии, психологии, медицины и т. д., занимающимися изучением развития физкультуры и спорта, здоровьем граждан и воспитанием спортивной культуры гражданина страны. Подчеркнуто, что исторические работы, посвященные советской повседневности горожан в физкультуре и спорте во второй половине XX в., по-прежнему требуют к себе пристального внимания и дают простор для новых публикаций и дальнейших изысканий.

Ключевые слова: советская повседневность, спорт, физкультура, историография, литература спорта, СССР, история, исследователи, ГТО, социокультурный аспект, спортсмен, XX в.

С начала становления физической культуры в Советском Союзе одной из важных была проблема приобщения советских людей к физической культуре и спорту, внедрение физической культуры и спорта в повседневный быт советского народа.

Данная проблема в последнее время все больше привлекает внимание отечественных и зарубежных историков, но объектом данной статьи являются российские исследователи. Несмотря на то, что достижения советского спорта были известны всему миру, а привлечение все большего количества людей в физическую культуру стало частью программы партии и правительства, как исследовательской проблемой «повседневность и спорт» в советский период занимались недостаточно. Однако с 1990-х гг. исследования по истории советской повседневности начинают появляться в российской историографии. Причем данную проблему рассматривают с разных направлений исследователи, дополняющие наше проблемное поле своими работами, написанными в рамках других дисциплин: социологии, политологии, психологии, медицины и т. д., занимающиеся изучением развития физкультуры и спорта, здоровьем граждан и воспитанием спортивной культуры гражданина страны.

Изученную по этой проблеме литературу возможно разделить на две группы: первая — это работы по истории советского спорта, написанные советскими авторами в послевоенный период — 1950-е — 1991 гг., вторая группа — труды по истории советского спорта с 1991 г. по настоящее время.

В первой группе работ по истории повседневности и о роли в ней физической культуры практически не было. Основная часть исследований на данном этапе рассматривала в целом историю советского спорта и развитие физической культуры в СССР. В конце 1950-х гг. появляется потребность в изучении истории спорта и в связи с этим защищаются диссертации по истории различных видов спорта, также появляются специальные труды, связанные с узкими проблемами спортивной специализации. История советского спорта в литературе советского периода рассматривалась с позиций противопоставления двух систем: советской и западной. Проблемы спортивной жизни в советской литературе освещались с точки зрения пропаганды советского образа жизни, символом которой являлся спортсмен с безупречными нравственными качествами. Подчеркивалась позитивная устремленность всех граждан советской страны к спортивным достижениям, победам, увлеченность физкультурой в повседневной жизни, а также необходимость проведения воспитательной работы среди подрастающего поколения, нацеленной на дух соревнования и стремление к достижению побед и лучших результатов. Кроме того, многие авторы анализировали роль партийных и профсоюзных организаций в развитии спорта. То, что развитию физической культуры и спорта в стране уделялось первостепенное внимание, подтверждает литература послевоенных лет [1–4].

Публикуются работы по развитию отдельных видов спорта. Спорт в истории развития и становления футбола находит отражение в книге В.В. Фролова «Игра миллионов» [5]. Книга

непосредственно связана с темой спортивной повседневности в СССР, она о советском футболе, о советской спортивной телесности и о противостоянии футбола и хоккея в философском прочтении, что позволяет глубже понять уникальность советской спортивной повседневности.

Для анализа проблемы образа спорта в СССР представляет интерес научный труд В.М. Станкевича «Накануне олимпийских игр 1960 года», в котором автор оценивает различные факторы в формировании массового сознания и подготовки в отношении тех или иных видов спорта [6]. Оценка влияния физической культуры на общество исследуется в работе А.Д. Бернштейна «Истоки силы, бодрости, здоровья», которая входит в серию «Коммунистическое воспитание молодежи», в том числе затрагиваются вопросы, связанные с ролью ГТО в формировании имиджа советского спорта [7].

Влияние спорта и физической культуры в СССР на формирование личности советского гражданина раскрывается в исследовании В.Р. Николаева об идеале культуры личности [8]. Ценностные ориентации спорта подчеркиваются в публикациях В.А. Уварова «Смелые и ловкие» [9].

В междисциплинарном ключе написан научный труд Ю.Л. Кислицына о философии спорта. Автор излагает как историю спорта, так и широкий спектр общественных явлений, связанных со спортом: политические институты, религиозно-мифологические аспекты, социальные. А именно затрагиваются вопросы олимпийского движения, спортивных единоборств, спортогенеза, массовых спортивных зрелищ и т.д., а также подчеркивается важная проблема взаимодействия власти и спорта [10].

Учитывая актуальность рассмотрения фигуры и роли спортсмена в спортивной повседневности, в частности в воспитании чемпионов, определенную роль в раскрытии этого вопроса играют статьи М. Марина. [11]. Роль коллективов физкультуры в воспитании молодежи отражена в работах Ю.В. Сысоева, А.А. Малышева, С.И. Съедина [12].

В целом следует отметить, что круг публикаций, который можно было бы определить как «литературу о спорте» (чаще употребляется понятие «социология спорта»), достаточно широк и затрагивает предметные поля многих естественнонаучных и гуманитарных дисциплин. Это труды о философско-культурологической, педагогической, социокультурной составляющих физической культуры и спорта. И несмотря на определенную специфику работ данной группы, для исторического исследования они оказываются полезными при анализе проблем истории международного спорта, развития спорта внутри страны и физкультуры среди населения.

Физическая культура и спорт в научных трудах 80–90-х годов XX в. рассматривались с позиции общего социокультурного наследия. Такой взгляд на роль физической культуры в повседневности советского человека был проанализирован в статьях М. Кондратьевой, Д. Денискина, М. Супонева, Н. Школьниковой. Авторы сделали акцент на рассмотрении оценок индивидуальной нормы развития, диагностики здоровья и устойчивости индивида к определенным факторам окружающей среды и, исходя из этих параметров, сформулировали рекомендации по развитию физической культуры среди определенных категорий населения. Для данного исследования оказываются важными рассуждения авторов об изучении здоровья населения в СССР для выявления индивидуальной нормы физического развития человека и составления на ее основе популяционной нормы здоровья населения страны. Так как в повседневной жизни советского человека большую роль играли нормы ГТО («Готов к труду и обороне»), анализ нормативов в исторической и неисторической литературе имеет особое значение. В связи с этим следует отметить работы М. Азерного, В. Радзиевского и т.д. [13].

Особый интерес вызывают труды Н. Пономаревой, В. Голубничего, П. Болотникова, в которых они рассматривают содержание и трансформацию культурных норм спорта. Заслуживает внимания такой аспект их работы, как роль конкуренции в спорте, которую воспринимает общество как модель поведения. Но помимо конкуренции авторы отмечают и другое влияние спорта на жизнь общества: нормы человеческого общения и взаимопомощи, которые несет в себе несоревновательный спорт (альпинизм, одиночное плавание, массовый туризм, оздоровительная гимнастика и т.д.) [14].

Роль спорта в процессе социализации личности рассматривается и в исследованиях В.Л. Уткина [15]. Также изучению физической культуры как культурного феномена посвящена книга М.Г. Каменцера [16]. Автор подчеркивает тесную взаимосвязь семиотики спорта, его социологии с социокультурным аспектом. Социокультурному аспекту спорта и физкультуры посвящена также работа С.А. Баранцева, Г.В. Береуцина, Г.И. Довгаля, И.Н. Столяк «Физкультурно-оздоровительная работа в школе». Данное пособие написано в полемическом ключе, актуализирует такую серьезную проблему, как взаимосвязь науки и спорта [17].

Таким образом, исследователи в 1950-х-1980-х гг. внесли большой вклад в изучение истории спорта и физической культуры на основе анализа широкого комплекса источникового материала.

И хотя концепт «повседневность» не звучал в данных работах, общие труды по истории советского спорта помогают воссоздать некоторые грани спортивной повседневности в Советском Союзе в послевоенный период. Подводя итог первой группы изученных названных выше источников, можно констатировать, что история советского спорта и физической культуры в советской повседневности не являлась предметом специального исследования в научной литературе. Остались вне исследовательского поля такие проблемы, как спорт и физкультура в жизни обычного советского человека, стереотипы мышления, бытовая жизнь спортсменов, будни спортивных подготовок и многое другое.

Во второй группе российской историографии, с 1991 г. по настоящее время, мы выделяем два среза трудов: первый срез — по истории советского спорта, второй — труды о роли физической культуры и спорта в повседневности.

В целом следует отметить, что интонация российской публицистики сменилась в сторону более объективного освещения вопросов спортивной жизни в советском обществе. Появились и первые собственно исторические исследования, посвященные развитию спорта, где социокультурному аспекту спорта и физкультуры посвящена работа Г. Люшена «Спорт и культура», написанная в полемическом ключе. Автор подчеркивает серьезную проблему взаимосвязи науки о спорте и международной политики в области спорта. Настаивая на практической стороне науки о спорте и на миротворческих функциях спорта, автор приводит в пример футбольный матч между Западной Германией и СССР, который состоялся вскоре после войны и способствовал преодолению враждебности между странами. Но Г. Люшен обращает внимание и на противоположные примеры (футбольный матч 1969 г. между Гондурасом и Сальвадором, спровоцировавший военные действия, и т. д.). Поэтому автор завершает статью весьма противоречивой мыслью: «Спорт как система конфликтов, внутри которой контролируемое насилие стало ценностью, является одной из форм обмена. Спорт не только дает нам возможность разрешить конфликты и упрочить мир, но одновременно несет в себе и отрицательный заряд» [18]. Исследование по мировоззрению и методологии гендерного неравенства в спорте отражено в трудах С.А. Коновалового и М.Т. Топаевой [19].

В начале XXI в. выходят монографии, посвященные взаимодействию власти и спорта. Например, исследование М.Ю. Прозуменщикова [20], в котором автор анализирует сложные взаимоотношения между властными структурами и представителями советского спорта.

Среди значительного массива статей по социологии спорта можно выделить те, которые непосредственно связаны с анализом тех или иных исторических этапов в развитии спорта. Исторические работы, специально посвященные современному состоянию спорта, активно стали появляться в последние десятилетия. В этом отношении определенным интересом представляет статья К. Айзенберг «Открытие спорта современной исторической наукой», посвященная месту данного исследовательского направления в историографии. Автор справедливо замечает, что «академическая история долгое время вообще не воспринимала исторические исследования, проводимые спортивными историками, и рецепция исторических работ, связанных со спортом, происходит пока лишь в исключительных случаях» [21].

Начиная с 90-х годов XX в. меняется идеологическая направленность работ такого порядка. Этому и посвящены труды о роли физической культуры и спорта в повседневности, которые мы в своем исследовании относим ко второму срезу второй группы в историографии. В этих трудах начинают подниматься темы физической культуры и спорта в истории повседневности в границах тоталитарных систем [22].

Отдельным видам спорта в рассматриваемый период, в частности волейболу, в «советской мегакультуре», посвящена работа С.С. Ермакова. Автор анализирует сложный процесс формирования «человека-спортсмена» в период массового распространения физической культуры на постсоветском пространстве через роль и значение волейбола в повседневной жизни, отмечает значение любительских соревнований в популярности волейбола среди населения, утверждая, что «в СССР волейбол вошел в коммунальный макрокосм, стал элементом социального организма, занял место на атласе коллективного тела и оказался в том же ряду, что и сталинские высотки, метрополитен, квартиры-коммуналки, ВДНХ, система ГУЛАГа, очереди в магазинах» [23]. Истории чемпионатов по футболу с 90-х годов XX в. посвящены многочисленные публицистические очерки. На региональном уровне рассматривались частные вопросы спортивной жизни города.

Интерес к изучению повседневной жизни советского города возник в российской историографии в 90-е годы XX в. Так, советская провинциальная повседневная жизнь анализируется в монографии пермского историка О.Л. Лейбовича [24]. Советский досуг и активные формы отдыха исследуются

в монографии И.Б. Орлова, посвященной советской повседневности рассматриваемого периода [25]. В контексте общих вопросов советской повседневности в работе Н.Б. Лебиной «Повседневность эпохи космоса и кукурузы» рассматриваются и вопросы влияния спорта на новые образцы мужественности [26].

По-прежнему, с учетом важности спорта в государственной политике, остается значительным количество публицистических статей, выполняющих своего рода «госзаказ», которые необходимы для работы многочисленных структур и спортивных функционеров. С другой стороны, в рамках родственных тем, связанных с взаимоотношениями власти, идеологии и повседневности в Советском Союзе, следует отметить попытку разработки проблем «культурной дипломатии» (к которой, безусловно, следует относить и спорт), предпринятую авторами коллективной монографии «Советское зазеркалье. Иностраный туризм в СССР» [27]. Проблемам формирования официального советского патриотизма, а также его групповым интерпретациям через призму военно-патриотического воспитания посвящена монография О.Ю. Никоновой «Воспитание патриотов» [28]. Советский туризм в ракурсе повседневной жизни в СССР рассматривается в монографии И.Б. Орлова, Е.В. Юрчиковой «Массовый туризм в сталинской повседневности» [29].

На основании проанализированной литературы второй группы о роли физической культуры в советской повседневности периода 1991 г. — по настоящее время следует вывод: исследование роли спорта в повседневной жизни людей в современной российской историографии становится одним из важнейших направлений в современной российской историографии.

Таким образом, исследование современной российской историографии о роли физической культуры и спорта в аспекте повседневности позволяет перейти «от изучения абстрактных тем к исследованию конкретных проблем», в первую очередь, о роли и месте досуга советского человека, о повышении показателей здоровья, увеличении продолжительности жизни.

Анализ литературы показал, что на сегодняшний день несколько ограничен круг специальных исследований, посвященных советской повседневности горожан в физкультуре и спорте во второй половине XX в. И, более того, срез литературы, непосредственно посвященной истории спорта в Советском Союзе, весьма невелик. Но существует целое направление литературы, которое можно охарактеризовать как «литература спорта», в которое входят труды по педагогике, философии, культурологии и т.д. Также можно с уверенностью утверждать, что исторические работы, посвященные советской повседневности горожан в физкультуре и спорте во второй половине XX в., по-прежнему требуют к себе пристального внимания и дают простор для новых публикаций и дальнейших изысканий.

Список литературы

- 1 Сеницын С.Д. Состояние и задачи научно-исследовательской и учебной работы по истории физической культуры / С.Д. Сеницын // Теория и практика физической культуры. — 1953. — Т. XVI. — Вып. 8. — С. 545–552.
- 2 Столбов В.В. Развитие физической культуры и спорта в РСФСР в послевоенную сталинскую пятилетку (1946–1950): дис. ... канд. пед. наук / В.В. Столбов. — М., 1953. — 150 с.
- 3 Программа по физическому воспитанию студентов педагогических институтов. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. — 43 с.
- 4 Новиков А.Д. Физическое воспитание / А.Д. Новиков. — М.: Физкультура и спорт, 1959. — 135 с.
- 5 Фролов В.В. Игра миллионов / В.В. Фролов. — М.: Физкультура и спорт, 1953. — 50 с.
- 6 Станкевич В.М. Накануне олимпийских игр 1960 года / В.М. Станкевич. — Л., 1959. — 52 с.
- 7 Бернштейн А.Д. Истоки силы, бодрости, здоровья / А.Д. Бернштейн // Коммунистическое воспитание молодежи. — Алма-Ата, 1962. — 64 с.
- 8 Николаев В.Р. В движении — жизнь / В.Р. Николаев. — М.: Физкультура и спорт, 1970. — 72 с.
- 9 Уваров В.А. Смелые и ловкие (I ступень Всесоюзного физкультурного комплекса «Готов к труду и обороне СССР») / В.А. Уваров. 2-е изд., доп. — М.: Физкультура и спорт, 1973. — 112 с.
- 10 Кислицын Ю.Л. Олимпиада – 80 / Ю.Л. Кислицын. — Алма-Ата: О-во «Знание» КазССР, 1978. — 40 с.
- 11 Марин М. Как вырастают чемпионы / М. Марин: сб. очерков / Сост. Л.А. Голубева. — М.: Физкультура и спорт, 1981. — 134 с.
- 12 Сысоев Ю.В. О роли коллективов физкультуры в коммунистическом воспитании молодежи / Ю.В. Сысоев, А.А. Малышев, С.И. Съедин. — М.: Физкультура и спорт, 1982. — 144 с.
- 13 Баунов Б.А. Физкультура для всех. Опыт, рекомендации: ежегодник / Б.А. Баунов / под ред. В.А. Ивонина. — М.: Физкультура и спорт, 1982. — 176 с.
- 14 Каляев В.Н. Следуй за нами: сб. очерков / В.Н. Каляев. — М.: Физкультура и спорт, 1985. — 128 с.
- 15 Уткин В.Л. Культура движений (Основы оптимизации) / В.Л. Уткин. — М.: Знание, 1984. — 64 с.
- 16 Каменцер М.Г. Спортшкола в школе / М.Г. Каменцер. — М.: Физкультура и спорт, 1985. — 80 с.

17 Баранцев С.А. Физкультурно-оздоровительная работа в школе: пос. для учителя / С.А. Баранцев, Г.В. Береуцин, Г.И. Довгаль, И.Н. Столяк; под ред. А.М. Шлемина. — М.: Просвещение, 1988. — 144 с.

18 Люшен Г. Спорт и культура / Г. Люшен. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://lib.sportedu.ru/GetText.idc?TxtID=740> [дата обращения: 05.02.2017].

19 Коновалов С.А. История гендерного неравенства: учеб.-метод. комплекс по курсу «Введение в теорию гендера». Вып. III / С.А. Коновалов, М.Т. Топаева. — Алматы, 1999. — 44 с.

20 Прокуменщиков М.Ю. Большой спорт и большая политика / М.Ю. Прокуменщиков. — М.: РОССПЭН, серия «Культура и власть от Сталина до Горбачева. Исследования», 2004. — 464 с.

21 Айзенберг К. Открытие спорта современной исторической наукой / К. Айзенберг // Логос. — 2009. — № 6 (73). — С. 82–98.

22 Михайлов В.В. Физическая культура в тоталитарной системе: ценности и цели: материалы конф. молодых ученых и студентов РГАФК / В.В. Михайлов, В.М. Тумаларьян. — М., 1999. — С. 55–58.

23 Ермаков С.С. Волейбол в советской мегакультуре 30–50-х годов XX века / С.С. Ермаков. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://lib.sportedu.ru/Press/FVS/2010N2/p76-80.htm> [дата обращения: 06.02.2017].

24 Лейбович О.Л. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции в 40–50-е гг. / О.Л. Лейбович. — М.: РОССПЭН, 2008. — 295 с.

25 Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / И.Б. Орлов. — М.: ГУ-ВШЭ, 2010. — 317 с.

26 Лебина Н.Б. Повседневность эпохи космоса и кукурузы: деструкция большого стиля / Н.Б. Лебина. Ленинград 1950–1960-е годы. — СПб., Крига: Победа, 2015. — 484 с.

27 Багдасарян В.Э. Советское зазеркалье. Иностраный туризм в СССР в 1930–1980-е годы / В.Э. Багдасарян. — М.: Форум, 2013. — 256 с.

28 Никонова О.Ю. Воспитание патриотов: Осоавиахим и военная подготовка населения в уральской провинции (1927–1941 гг.) / О.Ю. Никонова. — М.: Новый хронограф, 2010. — 488 с.

29 Орлов И.Б. Массовый туризм в сталинской повседневности / И.Б. Орлов, Е.В. Юрчиков. — М.: РОССПЭН, 2010. — 224 с.

А.А. Григоркевич, З.Г. Сактаганова, Т. Тревисани

XX ғасырдың екінші жартысында кеңес адамдарының күнделікті өміріндегі дене шынықтыруды дамыту тарихының ресей тарихнамасы

Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының қоғамдық-саяси және экономикалық аясындағы қарама-қайшылықты әрі күрделі үдерісіндегі жағдайы XX ғасырдың II жартысында дене шынықтыру мен спортты дамытуда халықаралық аренада елеулі әсер етті. «Спорт әдебиеті» ретінде сипаттауға болатын әдебиет бағыты пайда болды. Берілген тақырыпты азаматтардың денсаулығы және ел азаматтарының спорттық мәдениетінің тәрбиесімен, спорт пен дене шынықтыруды дамытуды оқып зерттеумен айналысатын түрлі пән зерттеулері әр түрлі бағытта қарастырылды: әлеуметтану, психология, медицина және т.б. Бұл XX ғасырдың II жартысындағы дене шынықтыру мен спорт тұрғындардың күнделіктісіне арналған тарихи жұмыстар бұрынғыша өзіне жіті назар аударуды талап ететінін және жаңа жариялымдар шығаруға, алдағы ізденістерге жол ашуын растауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: кеңестік күнделіктілік, спорт, дене шынықтыру, тарихнама, «спорт әдебиеті», КСРО, тарих, зерттеушілер, ҚЕД, әлеуметтік-мәдени тұрғы, спортшы, XX ғ.

A. Grigorkevich, Z. Saktaganova, T. Trevisani

Russian Historiography of the History of Development of Physical Culture and Sports in Everyday Life of the Soviet People in the Second Half of the XX century

Contradictory and complex processes in political and economic spheres, the position of the USSR in the international arena had a significant impact on the development of sport and physical culture in the second half of the twentieth century. Appears in the literature, which can be described as «literature of sports». Consider this subject from different directions, researchers from different disciplines: sociology, political science, psychology, medicine, etc., studying the development of physical education and sport, health and education sport culture citizen. This suggests that the historical work on Soviet everyday life of citizens in physical culture and sports in the second half of the XX century, still require close attention and give space for new publications and further research.

Keywords: Soviet everyday life, sport, physical education, historiography, «literature of sports», the Soviet Union, history, researchers, RLD, socio-cultural aspect, the athlete, the XX century.

References

- 1 Sinitsyn, S.D. (1953). Sostoianie i zadachi nauchno-issledovatel'skoi i uchebnoi raboty po istorii fizicheskoi kultury [Status and tasks of scientific research and educational work on the history of physical culture]. *Teoriia i praktika fizicheskoi kultury — The Theory and practice of physical culture*, XVI, 8 [in Russian].
- 2 Stolbov, V.V. (1953). Razvitie fizicheskoi kultury i sporta v RSFSR v poslevoennuiu stalinskuiu piatiletku (1946–1950) [The Development of physical culture and sports in the RSFSR in the post-war Stalinist five-year plan (1946–1950)]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 3 *Prohramma po fizicheskomu vospitaniiu studentov pedagogicheskikh institutov [Program in physical education of students of pedagogical institutes]*. Moscow: Publishing house of APN of the RSFSR, 1953 [in Russian].
- 4 Novikov, A.D. *Fizicheskoe vospitanie [Physical education]*. Moscow: Fizkultura i sport, 1959 [in Russian].
- 5 Frolov, V.V. (1953). *Ihra millionov [A Game of millions]*. Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 6 Stankevich, V.M. (1959). *Nakanune olimpiiskikh ihr 1960 hoda [On the Eve of the Olympic games of 1960 year]*. Leningrad [in Russian].
- 7 Bernstein, A.D. (1962). Istoki sily, bodrosti, zdorovia [The Origins of power, vitality, health]. *Kommunisticheskoe vospitanie molodezhi — Communistic education of youth* [in Russian].
- 8 Nikolaev, V.R. (1970). *V dvizhenii — zhizn [The movement — life]*. Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 9 Uvarov, V.A. *Smelye i lovkie (I stupen Vsesoiuznogo fizkulturnogo kompleksa «Gotov k trudu i oborone SSSR») [Brave and clever (I stage of the all-Union sports complex «Ready for labor and defense of the USSR»)]*. Ed. 2-e additional. Moscow: Fizkultura i sport, 1973. 112 p. [in Russian].
- 10 Kislitsyn, Y.L. (1978). *Olimpiada – 80 [Olympics – 80]*. Almaty: Obshchestvo «Znanie» KazSSR [in Russian].
- 11 Marin, M. (1981). *Kak vyrastaiut chempiony [As Champions: Sat. essays] / Comp. L.A. Golubeva*. Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 12 Sysoev, Y.V., Malyshev, A.A., & Syedin S.I. (1982). *O roli kollektivov fizkultury v kommunisticheskom vospitanii molodezhi [On the role of collectives of physical culture in the Communist education of the youth]*. Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 13 Bazunov, B.A. (1982). *Fizkultura dlia vseh. Opyt, rekomendatsii [Physical education for everyone. Experience recommendations]*. V.A. Ivonina (Ed.). Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 14 Karasev, V.N. (1985). *Sledui za nami [Follow us]*. Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 15 Utkin, V.L. (1984). *Kultura dvizhenii (Osnovy optimizatsii) [The Culture of movements (Basic optimization)]*. Moscow: Znanie [in Russian].
- 16 Kamenzer, M.G. (1985). *Sportshkola v shkole [Sports in school]*. Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 17 Barantsev S.A., Berezin V., Doygal G.I., Stolac I.N. (1988). *Fizkulturno-ozdorovitelnaia rabota v shkole [Physical exercise in school: teacher's Guide]*. A.M. Slamina (ed.). Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 18 Lushen G. *Sport i kultura [Sports and culture]*. Retrieved from <http://lib.sportedu.ru/GetText.idc?TxtID=740> [date of access: 05.02.2017] [in Russian].
- 19 Konovalov, S.A., & Chapaeva, M.T. (1999). *Istoriia hendernoho neravenstva [History of gender inequality]*, III. Almaty [in Russian].
- 20 Prozumenshchikov, M.Y. (2004). *Bolshoi sport i bolshaia politika [Big-time sports and big-time politics]*. Moscow: ROSSPEN, seriia «Kultura i vlast ot Stalina do Gorbacheva. Issledovaniia» [in Russian].
- 21 Eisenberg, K. (2009). Otkrytie sporta sovremennoi istoricheskoi nauko [Discovery sport modern historical science]. *Logos — the Logos*. 6 (73) [in Russian].
- 22 Mikhailov, V.V., Totalarian, V.M. (1999). Fizicheskaiia kultura v totalitarnoi sisteme: tsennosti i tseli [Physical culture in a totalitarian system: values and goals]. Proceedings from *Konferentsiia molodykh uchenykh i studentov RGAFK — Conference of young scientists and students training*. (pp. 55–58). Moscow [in Russian].
- 23 Ermakov, S.S. *Voleibol v sovetskoi mehakulture 30–50-kh hodov XX veka [Volleyball in the Soviet magculture 30–50-ies of XX century]*. Retrieved from <http://lib.sportedu.ru/Press/FVS/2010N2/p76-80.htm> [date of access: 06.02.2017] [in Russian].
- 24 Leibovich, O.L. (2008). *V horode M. Ocherki sotsialnoi povsednevnosti sovetskoi provintsii v 40–50-e hh. [In the city of M. Essays on the social everyday life of the Soviet provinces in the 40–50-ies]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 25 Orlov, I.B. (2010). *Sovetskaia povsednevnost: istoricheskii i sotsiologicheskii aspekty stanovleniia [Soviet everyday life: historical and sociological aspects of development]*. Moscow: GU-VShE [in Russian].
- 26 Lebina, N.B. (2015). *Povsednevnost epokhi kosmosa i kukuruzy: destrukttsiia bolshoho stilia [Everyday life in the epoch of the cosmos and corn: destruction of the Grand style]*. Leningrad 1950–1960-ies. Saint Petersburg, Krieg: Pobeda [in Russian].
- 27 Bagdasaryan, V.E. (2013). *Sovetskoe zazerkale. Inostrannyi turizm v SSSR v 1930–1980-e hody [Soviet Wonderland. Foreign tourism in the USSR in 1930–1980-ies]*. Moscow: Forum [in Russian].
- 28 Nikonov, O.Y. (2010). *Vospitanie patriotov: Osoaviakhim i voennaia podhotovka naseleniia v ural'skoi provintsii (1927–1941 gg.) [Education of patriots: Osoaviakhim and military training of the population in the Ural province (1927–1941 yy.)]*. Moscow: Novyi khronograf [in Russian].
- 29 Orlov, I.B., Yurchik, E.V. (2010). *Massovyi turizm v stalinskoi povsednevnosti [Mass tourism in the Stalin everyday life]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

К.С. Ермаганбетова¹, Синан Озбек²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Коджаели университеті, Түркия
(E-mail: e.kuralai@yandex.kz)

Мұражай — аймақтың танымалдылығын қалыптастырушы құрал

Мақалада аймақтың танымалдылығын қалыптастырудағы мұражайдың алатын орны мен ролі туралы мәселе қарастырылды. Егеменді еліміздің алдында тұрған ең маңызды мәселенің бірі — өз еліміздің әлем алдындағы танымалдылығын, имиджін қалыптастыру. Осыған байланысты авторлар Қазақстан мұражайлары Лувр, Эрмитаж және тағы басқалары сияқты еліміздің танымалдылығын қалыптастыратын құралға айналуы тиіс деп санайды. Яғни, мұражайдың аймақтың имиджі мен танымалдылығын қалыптастырудағы орны мен ролін айқындау үшін мұражайдың бес қырын көрсетеді: мұражай мәдени орталық ретінде; мұражай мәдени мұраны сақтаушы және тасымалдаушы ретінде; мұражай аймақты дамытушы «инициатор» ретінде; мұражай мәдени бастамалар алаңы ретінде; мұражай өмірлік стандарттардың эталоны ретінде.

Кілт сөздер: мұражай, бренд, имидж, аймақ, мәдени мұра, мәдениет, заманауи мұражай, тарихты сақтау.

«Мұражай» деген сөзді естігенде көз алдымызға Париждегі Луврды, Санкт-Петербургтағы Эрмитажды, тағы басқа үлкен мұражайларды елестетеміз. Олар маңызды әлеуметтік, туристік, инфрақұрылымдық және саяси институт болып табылады және олардың мүмкіндіктері жоғары. Расында, олар қала және әлем алдындағы ең құнды орын болып саналады және басқа мұражайлардың жұмыс істеуіне үлкен тәжірибе береді. Осындай деңгейге жету үшін олар не істеді? Мұражай қалай аймақтың танымалдылығын қалыптастыратын құрал бола алады? деген сұрақтар туындайды. Бұл сұрақтарға жауап беріп көрейік.

Мұражай әлеуметтік және мәдени өмір құбылысы ретінде мектеп, жоғарғы оқу орындары, кинотеатр, театр, кітапхана сияқты қоғамның мәдени өмірінің қажетті бөлігіне айналды.

Мұражай мәселесі соңғы он-он бес жылда өзекті мәселелердің біріне айналды. Қазақстан тарихында мұражай ісі ХІХ ғ. екінші жартысынан басталды. 1832–1841 жж. Орынборда генерал-губернатор В.А.Перовскийдің қарамағында қызмет еткен В.И.Даль қазақ халқының салт-дәстүрін, күнделікті тұрмысы мен мәдениетін зерттеп қана қоймай, этнографиялық экспонаттарды жинақтаған. 1913 ж. Қазақстанда 3 мұражай қызмет жасады: Орал мұражайы (1859), Семей мұражайы (1898) және Жетісу мұражайы (1989). Қазіргі кезде 174 мұражай бар. Бірақ олардың тарихы мен генезисі күрделі және қарама-қайшы.

Қазақстанда ХХ ғ. басында мұражайға деген көзқарас сыни және жағымсыз тұрғыда болды. Себебі мемлекетке ең бастысы оның экономикалық инфрақұрылымының дамуы және географиялық шеңбері, экономикалық саясаты маңыздырақ болды. Соған қарамастан, мұражайлар әлі күнге дейін өмір сүріп келеді және дами түсті. Мұражайтанушы Г.Файзулина ХХ ғ. 90 жж. Қазақстанның мұражай тарихының қалыптасуы мен дамуының жаңа кезеңі деп санайды: «Бұл кезең қазақ халқының тағдырына үлкен оқиғаны енгізген кез: 1991 ж. Қазақстан егеменді ел, тәуелсіз мемлекет болды. Осы кезеңнен бастап Қазақстан мұражайларының даму жолын жеке жол деп атауға болады: жұмыс атқарудың жаңа әдісі қалыптасты, мұражай қызметінің мазмұны өзгерді, ұлттық тақырыпқа бағыт берілді, ғылыми-зерттеу жұмысы өзектендірілді, мұражай желісі кеңейтілді, мұражайдың жаңа типтері пайда болды»[1; 6]. Бүгінгі күні еліміздегі мұражайларды 1990 ж. дейінгі, яғни егемендікке дейінгі және 1990 жж. кейінгі, яғни егемендік алғаннан бастап қалыптасқан, мұражайлар деп бөліп қарастырамыз. Себебі 1990 жж. дейін қалыптасқан мұражайлар экспонаты ескі көзқарастарды, ескі тарихты сақтап қалған, мұражай ісін жүргізуде де советтік кезеңдегі дәстүрді көрсетеді. Ал егемендікті алғаннан кейін ашылған мұражайлар еліміздің жаңа тарихын көрсете отырып, болашаққа деген үлкен сенімді көрсетеді. Екі кезең мұражайларынан әр түрлі сезіммен шығуға болады. Әрине, бұл әрбір көрерменнің сезімталдылығына байланысты.

Қазақстан мұражайларының даму және гүлдену шағы Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың қолдауымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуымен

байланысты. Осы бағдарлама аясында Қазақ елінің көптеген аймақтарында бағдарламаның мақсаттарын (рухани және білім беру саласын дамыту, елдің мәдени мұрасының сақталуы мен тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету (2004–2006); еліміздің тарихи-мәдени мұрасын зерделеу, сақтау және қалпына келтіру (2007–2009); рухани және білім беру салаларын дамытудың ғылыми, әлеуметтік-экономикалық және ұйымдастыру-әдістемелік базасын одан әрі жетілдіру, тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану тиімділігін арттыру тетіктерін әзірлеу (2009–2011)) [2] жүзеге асыру негізінде жаңа мұражайлар ашылды, ескі мұражайларға қайта құру және жаңғырту жұмыстары жүргізілді. Мемлекеттік идеологиялар мен стратегиялар негізінде мұражай ісі мен зерттеу бағыттарына өзгертулер енгізілді. Мұражай – рухани және материалды мәдени мұраны жинақтаушы, сақтаушы, ұрпаққа тасымалдаушы, насихаттаушы мәдени мекеме.

Ресейлік мұражайтанушы В.Лобанова «Мұражай территорияның даму факторы» мақаласында [3; 107–139] мұражайлар мен жергілікті ұйымдардың өзара әрекеттесу модельдерін ұсынды. Мұражайды әлемдік, аймақтық және локалды брендті қалыптастырушы құрал, жаңа құндылықтарды жасаушы ұйым, жаңалықтар алаңы ретінде бөліп көрсеткен. Бізде мұражайды аймақтың имиджін қалыптастырушы құрал ретінде бірнеше қырларын зерттеп көрейік.

1. Мұражай мәдени орталық ретінде. Мұражай — бұл күрделі әлеуметтік мәдени институт. Ол заманауи қоғамға бейімделуге, келушілердің шығармашылық әлеуетінің дамуына көмектеседі. Мұражай кеңістігі келушілерге үлкен мүмкіндік беретін креативті алаң болып табылады. XIX–XX ғғ. әр түрлі бағыттағы мұражайлар ұлттық, мемлекеттік, қоғамдық құндылық болып саналатын мәдени үлгілерді таңдаумен және сақтаумен айналысты. Л.М. Шляхтинаның пікірі бойынша, мұражай кітаптан алынған білімді толықтырудың қосымша құралы болды, яғни мұражай қосымша білім беру мекемесі болды. Ал XX–XXI ғғ. мұражай туралы көзқарас өзгерді. Ол «мәдени мұраның ақпараттық орталығы, әлеуметтік-мәдени бейімделу институты, өткен дәуір мен қазіргі кездегі мәдени құндылықтарын тану құралы ретінде қарастырылады» [4; 126].

Ал М.С. Каган қазіргі кездегі мұражайдың мазмұнын мәдениет пен дәстүрлі «вербализацияның» көрінісінің өсу альтернативасы ретінде түсінеді. Визуалы ақпараттың үздіксіз ағымы «визуалды мәдениет» дағдарысына әкелді, адамның эстетикалық қабылдау қабілетін жоғалтуға әкеп соқты. Оның ойы бойынша, мұражай қоғаршаған ортадағы негативті тенденцияларға төтеп бере алады. адамдарды «визуалды мәдениетті» тәрбиелеу арқылы пайымдауға, сезінуге көмектеседі, сонымен қатар адекватты «вербализацияға» мүмкіндік береді [5; 301]. Қазіргі кездегі зерттеулер мұражайдағы кеңістіктік-уақыттық қатынасты коммуникация және тұлғаралық деңгейде қарастырады. Білетініміздей, сұхбат идеялардың, ойлардың, сезімдердің, өнегелік тәжірибелердің және өмірік коллизиялардың алмасуы. Мұражай көркем өнер саласы мен шығармашылық туындымен тамсанған адамдар арасында сұхбаттық байланысты орнатуға, өнегелік «перипетия» қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ендеше, мұражай өзін, қоршаған ортаны түсінуге және мәдени ортаға бейімделуге көмек көрсетеді. Мұражай тарихтың және «мәңгілік құндылықтарын» тұрақты қорғаушы ретінде қазіргі мәдениеттегі агрессивті ақпараттық және визуалды ағымда өз орнын табуға көмектеседі. Сонымен қатар заманауи мұражай кездесу орны, мәдениет және демалыс орталығы болып саналады.

XIX ғ. – XX ғ. бірінші жартысында мұражайлар тек шектеулі, өзіне ғана қызмет кеткен, экспонаттардың тарихын жазумен, экспонаттарды жинақтаумен айналысқан. XX ғ. ортасынан бастап мұражай ісінің теоретиктері мен практиктері мұражайды көрермендерге бет бұру, олардың сұранысын қамтамасыз ету ісімен айналыса бастады. Және оны мұражайдың маңызды міндетіне айналдырды. Бұл туралы О.С. Сапанжа өзінің «Современный художественный музей: на службе человечеству или человеку?» [6; 6–17] мақаласында Теодор Лоудың «Музей как социальный институт» [7] атты Нью-Йорк мұражайы туралы есебіндегі тұжырымдамасын мысалға келтіреді: «Коллекцияларды жасаумен қызыққан, жинақтау мен зерттеумен есі кеткендер көрермендер алдындағы жауапкершілікті ұмытып кетеді». Сондықтан XX ғ. екінші жартысында мұражай басқа әлеуметтік мекемелермен тығыз байланыс орната отырып, өзінің тұжырымдамасын өзгертті. О.С.Сапанжаның пікірі бойынша, «соңғы жылдары американдық немесе батыстық еуропалық үлгіге бағытталған жаңа мұражайлар ашылды және мәдени, білім беру, ойын-сауық орталығы ретінде жаңа мүмкіндіктерді игеріп отыр» [8; 22]. Қазіргі кезде АҚШ-тың, Батыс Еуропаның көптеген мұражайлары мәдениет және ойын-сауық орталықтарына айналды, соның негізінде көпшілікті өздеріне қаратып отыр. Мысалы, заманауи өнер мұражайларының бірінші қатарын Нью-Йорк заманауи өнер мұражайы бастады. Американдық сыншы Х.Креймердің пікірі бойынша, «Нью-Йорк заманауи өнер мұражайы басынан бастап мұражай принциптерінен тыс концепция құрастырғысы келді. Бейнелеу өнері,

мүсіндеме, сурет және гравюра шеңберінен шығып, мұражай өзінің қызығушылығын сәулет, көркемдік құрылыс, фотография, кинофильмге бағыттады» [9; 36]. Яғни мұражай жалпы мәдени тенденцияларға бағынатын тұтас кеңістікке айналу керек болды. Сонымен қатар үздіксіз даму үстінде болу керек және көрермендерді қызықтыруы тиіс.

Қазақстан, бұл жағынан, әлдеқайда артта қалды деп айтуға болмайды. Қазақстан мұражайлары да қолдарынан келгенше заман талабына, келушілердің сұраныстарына сай келетін іс-шаралар өткізіп және әр түрлі әлеуметтік-мәдени институттармен байланыстар орнатып отыр. Мәселен, Алматыда орналасқан Ықылас атындағы халықтың сазды аспаптары мұражайын атап кетуге болады. Мұражай 1980 ж. ашылды. 2012 ж. жаңғырту, қайта құру жұмыстары жүргізілді. Мұражайдың миссиясы — қазақ халқының мәдени мұрасын сақтау және көпшілікке түсіндіру. Мұражай еліміздің тұрғындары мен қонақтары үшін Қазақстан мәдениетімен танысудың танымдық сатысы болуы тиіс. Экспозицияда ұлттық музыкалық аспаптардың қырықтан астам түрлері қойылған. Мұражай 7 экспозициялық залдан тұрады. Заманауи талаптарға сәйкес жасалған ерекше мұражайлардың бірі болып саналады. Аудиогидтер, Media Table мультимедиялық жүйесі және Kinect орналасқан. Кіреберісте әйнекте ұлттық киім киген ер адамның галограммасы келушілерді үш тілде қарсы алады және мұражайдың қысқаша тарихымен таныстырады. Мұражайдың тағы бір заманауи ерекшелігі бір бөлмесінде Kinect түйісусіз сенсорлы ойын бақылаушы аппараты орнатылған. Қабырғадағы мониторда көрсетілген музыкалық аспаптарға дирижерлік етуге болады. Сонымен қатар бұл бөлмеде диван орналасқан, адам сүйікті музыкалық аспабының үнін тындап отырып демалуына болады. Бұл мұражайда қарым-қатынас және қоғаммен байланыс алаңы ретінде 160 орынды концерт залы да бар. Әр түрлі шығармашылық кештер және экспозицияда тұрған музыкалық аспапты «жандандыру» идеясымен сол аспапты сахнаға шығарып, тарихымен таныстыра отырып, әуенін ұрпаққа, халыққа естітеді. «Музыкалық аспапты жандандыру» идеясын жүзеге асыру үшін мұражай Құрманғазы атындағы қазақ ұлттық консерваториясымен және Жүргенов атындағы өнер академиясымен тығыз жұмыс жасайды. Жобалар: «Ғасырлар үні», «Ұлы дала сазы», «Мастер и музыкант» және жеке шығармашылық кештер. Тағы бір инновациялық жобасы Facebook.com әлеуметтік желісі бойынша «Мәдени абонемент — барлық отбасы үшін тиімді шешім» атты конкурс жүргізеді. Сайыс жеңімпазы үш күнге екі адамдық тегін билетке ие болады [10].

Бұдан байқайтынымыз, мұражайларды әр түрлі бағыттағы іс-шараларға тарту және мұражайлар арасында бәсекелестік қалыптастыру мұражайдың имиджін қалыптастыруға септігін тигізеді. Мұражайдың имиджінің қалыптасуы ол аймақтың да танымалдылығын қалыптастырады.

2. *Мұражай мәдени мұраны сақтаушы және тасымалдаушы ретінде.* Мәдениеттің артефакттарын, мұраларын жинақтаушы, сақтаушы, халыққа таныстырушы, ұрпақтан ұрпаққа тасымалдаушы институт, ол — мұражай. Бүгінгі күні Республикамыздың әрбір өңірінде әр түрлі салада жұмыс жасайтын 174 мұражай бар. Әрбір мұражай өз өңірінің тарихы мен мәдениетін, естелігі мен мұрасын сақтаушы, жасаушы, таратушы, насихаттаушы ретінде сол өңірдің мәдени мекемесі және білім ордасы болып саналады.

Қазақстанда мұражай ісінің дамуы мен гүлденуіне бастау болған — «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы. Бұл бағдарламаның мақсаты — елдің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, қалпына келтіру және сақтау, тарихи-мәдени дәстүрлерді қайтару, шет елде Қазақстанның мәдени мұрасын үгіттеу. Бағдарлама үш кезеңде жүзеге асырылады: бірінші кезеңнің (2004–2006) мақсаты — рухани және білім беру саласын дамыту, елдің мәдени мұрасының сақталуы мен тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету. Міндеттерінің бірі — елдің маңызды тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қайта жаңғырту; мәдени мұраны, соның ішінде қазіргі заманғы ұлттық мәдениетті, ауыз әдебиетін, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды зерделеудің тұтастай жүйесін құру; екінші кезеңнің (2007–2009) мақсаты — еліміздің тарихи-мәдени мұрасын зерделеу, сақтау және қалпына келтіру, міндеттері — Қазақ халқының мәдени мұрасы саласындағы ғылыми жұмыстарды одан әрі жалғастыру, тарих және мәдениет ескерткіштерін, соның ішінде Қазақстан тарихына қатысты алыс және жақын шетелдердегі ескерткіштерді қайта жаңғырту жұмыстарын жалғастыру; үшінші кезеңнің (2009–2011) мақсаты — тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану тиімділігін арттыру тетіктерін әзірлеу, міндеттері — тарихи-мәдени мұраны сақтап, одан әрі дамыту үшін қолайлы жағдай жасау; мемлекеттік және салалық бағдарламалар іс-шаралар жоспарын іске асырудың тиімді тетіктері мен құралдарын әзірлеу; Қазақстанның бай тарихи және мәдени мұрасын халықаралық деңгейде насихаттау; мемлекеттік және салалық бағдарламаларын іске асыру барысында жинақталған жаңа және жүйеленген білімді ғылыми айналымға енгізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу; тарихи-мәдени

мұраны туризмді дамыту үшін белсенді пайдалану, тарих және мәдениет ескерткіштерін туризм инфрақұрылымының маңызды бір бөлігі ретінде қарастыру; тарихи-мәдени мұраны халыққа кеңінен тарату мақсатында қоғамдық білім және бұқаралық ақпарат салаларына аудару жолдарын іздестіру [2]. Осы мақсат-міндеттердің негізінде Қазақстанның әрбір аймағындағы мәдени-тарихи ескерткіштер жаңғыртылды, қайта жөндеу жұмыстары жүргізілді. Археологиялық қазба жұмыстары мен зерттеу жұмыстары негізінде тарихи-мәдени мұралар табылды. Осы қазбаларды, ашылуларды сақтау орны ретінде мұражайлардың қызметі арта түсті.

2011 жылдан бастап «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын әрі қарай жалғасыру ісін әрбір өңірдің әкімшілігіне тапсырды. Бұл тапсырыстың негізінде аймақтар арасында бәсекелестік қалыптасты. Бәсекелестіктің негізінде аймақтарда әртүрлі тарихи-мәдени ескерткіштер жаңғыртылып, мұралар танытылып жатыр. Ұлытау өңірі – тарихқа бай өлке. Ұзақ уақыт бойы оның мәдени ескерткіштері мен мұраларына аса көңіл бөлінген емес. 10 жыл ішінде Ұлытау өңірінен мәдени мұралар табылып, жаңа ескерткіштер бой көртерді. «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғат қорық-мұражайы — ең маңызды мұражайлардың бірі. Ол тарихи-мәдени ескерткіштерді, материалды және рухани мұраларды сақтап қана қоймай, сол өңірдегі сирек кездесетін аң, құстарды қорғау міндетін де атқарады. Өңірдің ландшафты, флорасы мен фаунасы — мұраның бірі түрі, және ол сол өңірге көрік беретін басты құндылық болып саналады. Қазақтың заманауи әдебиетшісі, ғалым Құлбек Ергөбек мұражай туралы өзінің бір мақаласында «Мұражай – тарих, мұражай – шежіре. Мұражай – білім-ғылым. Сан-салалы өнер мен ғылым қоспасы – мұражай. Мәдениеттегі елдерде әрбір мұражайдың тарихы жазылып қатталады. Тіпті әрбір мұражайдың кезеңімен алмасып, жаңарып тұрар экспозициямен тарих шежіреленеді», — деген [11]. Мұражайдың ерекшелігі – ескерткіштердің, мәдени мұралардың түпнұсқасымен кездесу арқылы құндылықтарды сезіну. Сондықтан мұражайлар мәдени мұраны сақтаушы және тасымалдаушы ретінде аксиологиялық мағынаға ие болады. Яғни, ол рухани-өнегелік құндылықтарды тасымалдаушы. Ол — ұрпақтар мен мәдениет арасындағы сұхбаттасу кеңістігі.

Бұдан шығатын түйін, мұражай социумның этникалық және мәдени дифференциациясы жүйесінде ерекше шекаралық құрылымы бар тарихи және мәдени құндылықтар жинағы. Мұражай — ұрпақтар, ұлттар арасын байланыстырушы буын. Ендеше, мұражай — өз бейнесін іздейтін, бір көзқараспен тарихты, мәдениетті, территорияны қамтитын ұлттық қауымдастық айнасы.

3. *Мұражай аймақты дамытушы «инициатор» ретінде.* Мұражай белгілі бір аймақта орналасқандықтан, ол басқа мекемелерге сай емес мәселелерді шешеді: біріншіден, мұражай сол өңірдің ғылыми құжаттандыру орталығы болып саналады. Себебі, мұражай үлкен ғылыми және мәдени маңызы бар шынайы ақпаратты тасымалдайтын, өңірдің тарихы, мәдениеті, табиғаты туралы куәландыратын құжаттар мен заттарды мұражай пәні ретінде сақтайды. Екіншіден, өңірдің ғылыми-зерттеу қызметінің орталығы, себебі мұражай заттарын экспонат ретінде таңдау, зерттеу және қолдану зерттеу қызметін талап етеді, ал алынған нәтижелер мәдени немесе табиғи үрдістерде ғылыми жаңалық болып табылады. Үшіншіден, мұражай — өңірдің мәдени өкілдігі, мұражайда көрсетілген экспонаттар сол өңірдің мәдени мұрасы. Мұражай экспозициялары белгілі бір уақытта нақты қоғамда үстемдік ететін мәдени нормалар шоғырланған жаңа мәдени шынайылық болып табылады. Төртіншіден, мұражайдың құжаттандыру, ғылыми және мәдени құндылықтары ағартушылық-тәрбиелік орталық ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Әр түрлі тарихи кезеңде ұрпақтар тәжірибесін, үлгілі дәстүрді, мәдени нормаларды тасымалдаушы үрдісін жүзеге асырады. Оларға — «Тарихи-өлкетану мұражайы», «Тарихи-мәдени және табиғи қорық мұражайлары» жатқызуға болады.

Мысалы, Ұлытау өңірі — Еуразия даласындағы тарихқа, мәдениетке бай аймақ. Қазақ халқының басынан өткізген ұлы тарихи оқиғаларды жинақтаған және ұлы тұлғалар шыққан қасиетті жер. Ұлытау табиғатымен, ландшафтымен де тамсандырады. Осы өңірдің тарихын, мәдениетін және табиғатын сақтау, қорғау, ұрпаққа насихаттау, өзге елге таныстыру жұмысын жүзеге асырып отырған мәдени мекеме — «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы. Ол Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1990 жылғы 29 қарашадағы № 466 Қаулысымен құрылды. 2015 ж. жаңғырту жұмыстары жүргізілді.

Негізгі мақсаты — тарихи-археологиялық ескерткіштер мен тарихи ландшафтарды қорғап, сақтау және насихаттау. Негізгі міндеттері: 1) Ұлытау тарихи-архитектуралық, археологиялық кешенінің тұтастығын қамтамасыз ету, оның тарихи орнын сақтау; 2) ғылыми-зерттеу, қайта қалпына келтіру жұмыстарымен қатар, арнайы этнографиялық, археологиялық, кешендік мамандандырылған

экспедициялар ұйымдастыру; 3) мәдени-ағарту, жарнамалық-ақпарат және баспа қызметтерін жүргізу. «Ұлытау» қорық-мұражайының қорғау аймағын жалпы көлемі 147246 гектар құрайтын 25 тарихи-мәдени кешендер құрайды. Аталған аймақта 200 кешеннен артық ескерткіштер саны орын алады. Ескерткіштер санын анықтау және төлқұжаттандыру жұмыстары үнемі жүргізіледі. Ұлытау ауданы аймағында 358 тарихи-мәдени ескерткіш төлқұжаттандырылған. Олардың ішінде 11 ескерткіш Республикалық маңызға ие: Айранбай, Мақат, Жошыхан, Алашахан, Болған ана, Басқамыр, Аяққамыр, Дүзен, Домбауыл, Кетебай, Лабақ мазарлары [12]. Бұл мұражай Ұлытау өңірінің бренді деп айтсақ, артық болмайды. Ұлытау өңірін ерекшелейтін, осы өңірге келген туристерді қызықтыратын және келуге қызықтыратын тағы бір құбылыс — «Хандардың жинақталған бейнесі» атты ескерткіш. Қазақ даласындағы барлық хандардың образы бір ескерткіште бейнеленіп көрсетілген. Бұл ескерткіш мұражай алдында өңірдің орталық алаңында орналасқан.

Сонымен, мұражай — әлеуметтік-мағыналық қызмет атқаратын адамдардың ортақ қызметін ұйымдастырудың қалыптасқан тұрақты формасын білдіретін әлеуметтік институт. Бұл жағдайда әлеуметтік институт қоғамның белгілі бір әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған рөлдер мен беделдердің жиынтығы ретінде қарастырылады және құндылықтарды, талғамдарды, білімді, қызметті және басқада қабілеттерді тәрбиелеуге атсалысады. «Мұражай — әр түрлі білімнің, идеалдардың, құндылықтардың, ұстанымдардың өзара әрекеттесу орны. Бұл ерекше сәйкестендіретін және әлеуметтендіретін құрал, осы арқылы әрбір адам өзінің қандайда бір құндылықтар, мәдениет жүйесіне, әлеуметтік топқа жататыны туралы ақпарат пен мәліметтерді алып қана қоймай салыстыра алады», — дейді ресейлік мұражайтанушы Ю.Э. Комлев [13; 87].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, аймақтың, белгілі бір орынның даму идеясы мәдениетпен айқындалады, ендеше, мұражайға мәдени орда ретінде үлкен міндет артылады. Ол тек өзінің өмір сүру кезеңдерін, жергілікті тұрғындар мен туристерге «мәдени демалыс» қызметтерін көрсетіп қана қоймай, ол есте қалатын жобалар мен акцияларды жасауы тиіс. Өз территориясының, аймағының имиджін жасау — мұражайдың қызметінің бірі.

Ең маңыздысы, мұражайларда әлемдік өркениеттің жалпы кеңістігіндегі халықтардың орналасқан жері туралы ойлануға мүмкіндік беретін, ерекше индикаторы болып саналатын тарихи мәліметтер жинақталады. Адамның қандай мұражайға келгені маңызды емес (себебі, әрбір кішкентай мұражай өз халқының естелігін сақтаушы болып саналады), бірақ мұражайда адам өзін толғандыратын сұрақтарға жауап ала алатындай болуы керек. Сонымен қатар зерттеушілер немесе сол ұлттың мәдениеті мен тарихына қызығушылық танытушылар мұражай экспозицияларын зерттеу арқылы, экспонаттар мен құжаттарды қарау арқылы сол аймақтың этнографиялық бейнесін жасай алатындай болуы тиіс. Подольск қаласының жаңа тарих мұражайының директоры Н.В. Зеленина өзінің мақаласында: «Егер адам мұражайға келіп тұрып, өзінің сол ұлттық мұраға қатысытылығын сезбесе, өз халқының тарихи өткен шағына деген мақтаныш сезімі оянбаса, келуші сол халықтың тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылық таныта алмас, онда мұражай кеңістігі дұрыс жұмыс істемейді, ол тек анықтамалық қалқан болып қала бермек», — дейді [14]. Мұражай халықтың мұрасын сақтау орны, естеліктер мен «образды» құрастырушы, тарихи үзінділерді көрсетуші, мәдени демалыс іс-шараларын ұйымдастырушы ретінде аймақтың имиджін қалыптастыруда маңызды роль атқарады. Аймақтың танымал болуы мұражайдың қызметінің нәтижелеріне байланысты.

Мұражай қазіргі кезде тарихи артефакттар мен жинақтарды сақтаушы қойма ғана емес, мұражай бүгін әр түрлі бағытта ғылыми, ағартушылық, мәдени жұмыстар жүргізілетін, кездесулер өткізілетін орын.

XX ғ. аяғы–XXI ғ. басынан бастап мәдениет «территорияның локомотиві» [15] ретінде қарастырыла бастаса, ал XXI ғ. «мәдениет – XXI ғ. жаңа экономикасы» ретінде қарастырылады. Ал мұражай әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік, мәдени үрдістермен ұштасқан аймақтың дамуының маңызды факторына айналды. Әрбір жергілікті мұражай өзінің атауында сол аймақтың, қаланың есімін қолданады, ендеше ол сол аймақтың немесе территорияның айқын, әлеуетті бренді.

Әлемдік мұраның қоры ретінде мұражайдың маңыздылығы ЮНЕСКО-ның ИСОМ бағдарламасы бақыланғалы бері барлық елдерде мұражайдың елдің мәдени дамуының маңызды факторы ретінде ерекше орын берілді. Қазақстан Республикасының мәдени-саяси тұжырымдамасындағы ұсыныстарды ескере отырып, елдің мәдени брендингін қалыптастыруда мұражайдың рөлінің ерекше екенін байқаймыз. Мысалы, шет елдеріне демалуға немесе іс-сапарға барған адамдар міндетті түрде әлемдік классикалық туындылар сақталған мұражайларға барады. Париждегі Луврға туристер атакты суретші Леонардо да Винчидің «Моно Лизасын» көруге, Амстердамдағы ұлттық мұражайға «Ночной

дозорды», Дрезденге «Сикстиндік мадоннаны» және т.с.с туындыларды тамашалауға барады. Бұлар шын мәнінде сол мұражайдың басқалардан ажырататын ерекшелігі. Сол туындыларды тамашалау арқылы олар барлық мұражайдың ішіндегі сол аймақтың немесе елдің материалды және рухани мәдениет туындыларына көз салады, танысады. Ол біртіндеп ауыздан ауызға тарау арқылы жарнамаланады.

Мұражай ақпараттық және коммуникативтік қызмет атқара отырып елдің, аймақтың имиджін қалыптастыруда маңызды рөл атқара алады.

4. *Мұражай мәдени бастамаларға арналған алаң ретінде.* Қазақстандағы мұражай ісінің әрі қарай жүзеге асырылуына және еліміздің танымалдылығын қалыптастыруда, имидждік саясатты жүзеге асыруға үлесін қосушы мәдени институт ретінде жетілуіне негіз болып отырған келесі жоба, ол — Қазақстан Республикасының 2014 жылы қабылданған мәдени саясат тұжырымдамасы. Тұжырымдама бойынша «Қазақстан мұражайлары қазіргі форматқа сәйкес тарихи-мәдени мұраны кеңінен таныту мақсатында кітапхана, мұрағат, ғылыми мекемелердің өзара ынтымақтасып әрекеттесетін негізгі тірек орталығы болуы қажет» [16]. Көптеген жетекші елдер тәжірибесі аталған институттың зор әлеуметтік және экономикалық мүмкіндіктерін және ағартушылық белсенділікті арттыру, имидж бен туристік тартымдылықты қалыптастыру мәселелерінде оның әлеуетінің кең спектрін көрсетті. Мұражай бұл ғылым, білім, коммуникация, мәдени ақпараттар пен шығармашылық инновациялар орталығы ғана емес, ол мәдени бастамаларға арналған алаң ретінде қызмет атаруы тиіс.

Бұл бастамаға Орталық Азиядағы ең жас және ең үлкен мұражай болып саналатын Астанада орналасқан Қазақстан Республикасының ұлттық мұражайын жатқызуға болады. Мұражай Елбасының тапсырысымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру барысында құрылды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 2 шілдеде «Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі «Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі» республикалық мемлекеттік мекемесін құру туралы» № 675 Қаулысы шықты. Мұражай еліміздің Бас алаңы – Тәуелсіздік алаңында орналасқан. Оның асқақ бірегей ғимараты осы маңдағы «Қазақ елі» монументімен, Тәуелсіздік сарайымен, Бейбітшілік және Келісім сарайымен, «Хазірет Сұлтан» мешітімен және Ұлттық өнер университетімен үйлесім тапқан.

Мұражай дүниежүзілік стандарттарға сәйкес жабдықтармен жаратандырылған, экспозициялар үшін заманауи көрме технологиялары: екі залға жұмыс істейтін арнайы контенті бар бірегей иілген экран, медиа еден, қазіргі Астананың орталық бөлігінің серпінді макеті, толып жатқан медиаэкрандар, галограммалар, диодты жарық LED-техника, сенсорлық дүңгіршектер, үш тілде ақпарат беретін мультимедиялық жолсерік пайдаланылады.

Мұражайда экскурсиялардың алуан түрлері — шолу және тақырыптық, философиялық экскурсиялар, интерактивті сабақтар мен ойын экскурсиялары түрінде арнайы бағдарламалар әзірленуде. Ұлттық музей заманауи санаткерлік мәдениет мекемесі болуға, Республиканың тарихи және мәдени мұрасын талдау, салыстыру, пайымдау, талқылау, ой-пікір айту және бағалау орнына айналуға тиіс. Осы заманғы музей — бұл келушілермен әрқашан да ашық бүкпесіз сұхбаттасу. Бұл музейде оның меймандарын тарихпен тілдесудің белсенді қатысушыларына айналдыруға қолдан келгеннің бәрі жасалған. «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты мұражайдың бөлімшесі болып табылады. Институт археологиялық зерттеу жұмыстарын, дәстүрлі мәдениетті зерттеу, тарихи-мәдени мұра нысандарына мониторинг және сараптама жүргізу, жәдігерлерді алғашқы қалпына келтіру мен жаңғырту жұмыстарын жүргізеді.

Қазақстан Республикасының ұлттық мұражайы мәдени бастаулардың алаңы ретінде республикалық, халықаралық деңгейдегі мәдени іс-шараларды жүзеге асырады. Сонымен қатар жоғарғы оқу орындары студенттерінің тәжірибе алмасу алаңы болып табылады.

Бірақ өнер арқылы жастардың субмәдениетін (Эмо, Готтар, Стрэйт-Эйдж, Рокер, Рэпер және т.с.с.) жұмылдыруға бағытталған бірде бір жобалар мұражайларда қарастырылмады.

Қазіргі кездегі мұражайлардың миссиясы — келушілерді қызықтыратын іс-шаралар ұйымдастыру. Сол себепті ол мұраларды сақтап және таныстырып қана қоймай, ойын-сауық немесе интеллектуалды іс-шаралар өткізетін ашық орынға айналуы керек.

Сонымен, мұражай — бұл әр түрлі ұрпақтар, кәсіби тұлғалар, шығармашы тұлғалар, субмәдениеттер арасындағы ақпараттармен және құндылықтармен алмасу, мәдениетаралық өзара әрекеттесу, кездесу орны.

5. *Мұражай өмірлік стандарттың эталоны ретінде.* Бұл типке жанкешті, өз ынтасымен, бір адамның бастамасымен құрылған мұражайларды жатқызуға болады. Ол адам мәдени, тарихи артефакттарды жинақтаушы және сол өлекені зерттеуші. Осындай мұражайлардың бірі — Қарағанды облысының Жезді кентінде құрылған «Кен және балқыту ісінің тарихы мұражайы». Мұражайдың негізін қалаған майдангер, райком қызметкері Мәкен Төрегелдин. Ол өзінің өмірін сол өңірмен байланысты тарихты жинақтауға арнады. Жезқазған өңірімен байланысты материалды және рухани мұраларды жинақтады. Өзінің үйінде ағылшындардан қалған алғашқы кең өңдеу техникаларын жинады. Кең орындарынан шыққан алғашқы өнім түрлері мен жер асты мен үсіндегі алғашқы рудаларды да коллекциялады. Осы жинақтаған заттардың негізінде аспан астындағы мұражай деп аталатын «Кен және балқыту ісінің тарихы мұражайын» ашты. Мәкен Төрегелдин облыстық деңгейде өңірдің туристік бағдарын құрастырды: 1) Жезқазған–Жезді–Қарсақпай; 2) Жезқазған–Жезді–Ұлытау.

Қазіргі кезде Мәкен Төрегелдиннің ісін әрі қарай отбасы жалғастыруда. Мұражайдың тағы бір ерекшелігі, экспонаттардың бірі – балқыту пеші бүгінгі күнге дейін жұмыс жасайды. Мұражайға келушілер тұрмыстық және кәдесый ретіндегі объектілерді жасауға қатысып, өзімен бірге жасаған затын базарлық ретінде алып кетуіне болады.

Осы типке жататын екінші мұражай түрі — Жезқазған қаласындағы Қ.Сәтбаев атындағы Тарихи-өндірістік мұражай. Мұражай экспозициялары жергілікті өлкетанушылардың бастамасы негізінде құрылды. Мұражайды ашу үшін «Қазақмыс» компаниясы меценат ретінде қаржыландырды. Қазіргі кезде мұражай Жезқазған тарихы — «Қазақмыс» тарихы деген идеяны айқындайды. Бұл жазғанымыз қазіргі еліміздің дамыған елдер қатарына қосылу мақсатында жасалып жатқан іс-шаралар стандартына сәйкес келеді. Ал енді өмірлік стандарт — бұл Батыс Еуропадан келген ұғым, тұтынушылардың сұраныстарына мен талаптарына сәйкес болу. Қазақстан мұражайларының кемшілігі, олар тек үкімет талаптарымен өмір сүреді.

Егер еліміздің басты тұжырымдамаларын негізге алатын болсақ, «Жаңа қазақстандық патриотизм» тұжырымдамасы М.Төрегелдиннің ісін қазіргі жастарға үлгі ретінде болады. Өз елінің тарихын жинау, соны әлемге таныту отансүйгіштік, патриотизм деп танылады.

XX ғ. соңғы жылдарынан бастап елдің тарихын қалыптастыруда, ұлттық және мәдени бірегейлікті қалыптастыруда, тарихи етеліктерді сақтауда мұражайдың алатын орны мен атқаратын қызметі туралы тарихшылар, әлеуметтанушылар және мәдениеттанушылар көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Мұражай — тарихқа, білімге, ғылыми ізденіске, әлеуметтік тәрбиеге, материалды және рухани мәдениетке, құндылықтарға толы орда. Ендеше, мұражай елдің, аймақтың, сол жерде өмір сүретін халықтың бет-бейнесі деп айтсақ, артық болмас.

Сонымен, мұражай аймақтың танымалдылығын, яғни, имиджін қалыптастырушы ретінде, ол — мәдени орталық болуы керек, мәдени мұраны сақтаушы және тасымалдаушы институт, аймақтың көркін келтіретін, туристерді өзіне тартатын «инициатор», мәдени бастамаларға арналған алаң және өмірлік стандарттың «эталоны» болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1 Файзулина Г. Современный музей в Казахстане: вопросы, факты, мнения: сб. ст. / Г. Файзулина. — LAP Lambert Publishing, 2012. — 308 с.

2 Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібi: <http://www.madenimura.kz>

3 Лобанова В. Музей как фактор развития территории / В. Лобанова // Музей и регион / Отв. ред. А.В. Лебедев; сост. В.Ю. Дукельский. — М., 2011. — 156 с.

4 Шляхтина Л.М. Современная методология реализации образовательной функции музеев / Л.М. Шляхтина // Важский край: источниковедение, история, культура: исследования и материалы. — Вельск, 2004. — Вып. 2. — 126 с.

5 Каган М.С. Музей в системе культуры / М.С. Каган. Вопросы искусствоведения. — № 4. — 1994. — 458 с.

6 Сапанжа О.С. Современный художественный музей: на службе человечеству или человеку? [Электронный ресурс] / О.С. Сапанжа // В поисках музейного образа: материалы науч. конф. — СПб., 2007. — С. 392. — Режим доступа: <http://es-dejavu.ru>

7 Report of the Metropolitan new York Museum of Theodore Lowe, published in 1942. Retrieved from <http://articles.thewalters.org/theodore-low>.

8 Сапанжа О.С. Взаимодействие музея и посетителя: вопросы классификации / О.С. Сапанжа // Музей – зритель. XXI в.: материалы конф. к 80-летию науч.-просвет. отд. / науч. ред. О. Г. Махо. — СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2006. — 110 с.

- 9 Креймер Х. Цитадель авангардизма: Нью-Йоркский музей современного искусства / Х. Креймер // Америка. — 1981. — № 291. — С. 34–37.
- 10 Музей и этнология: серия электронных изданий Museum pro / Отв. ред. Е.Л. Галкина, Е.Е. Кузьмина, Н.А. Никишин. — Вып. 2.0. — М., 1997.
- 11 Құлбек Ерғөбек. Түркістан жинағы. — 1-т. — Түркістан, 2015.
- 12 Ұлытау өңірі. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://e-history.kz/>
- 13 Комлев Ю.Э. Музей как социально-культурный центр региона / Ю.Э. Комлев // Аналитика культурологии. — Вып. № 20. — 2011. — С. 10–15.
- 14 Зеленина Н.В. Музей — социальный институт памяти как фактор формирования национальной идентичности. [Электронный ресурс] / Н.В. Зеленина, Е.В. Зеленина. — Режим доступа: ukros.ru/wp-content/uploads/2015/08/зеленина_зеленина.doc
- 15 Шелегина О.Н. Роль музеев в формировании и трансляции позитивного имиджа Сибирского региона / О.Н. Шелегина // Вестн. Томск. гос. ун-та. — 2011. — № 351. — С. 74–80.
- 16 Қазақстан Республикасының мәдени саясат тұжырымдамасы. — Астана, 2014. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400000998>

К.С. Ермаганбетова, Синан Озбек

Музей как инструмент формирования узнаваемости региона

На протяжении десяти-пятнадцати лет проблема музея и музейного дела становится актуальной. В статье рассмотрены место и роль музея в формировании имиджа региона. Одной из главных задач любой страны, как и Казахстана, является создание своего бренда, быть узнаваемым в мире. Подчеркнуто, что музеи Казахстана должны стать главным инструментом узнаваемости региона и страны, как Лувр, Эрмитаж и т.д. Чтобы определить роль и место музея в формировании имиджа региона, музей рассмотрен в пяти ракурсах: как культурный центр, как хранитель и трансформатор культурного наследия, как «инициатор» развития региона, как площадка культурных начал, как эталон жизненных стандартов.

Ключевые слова: музей, бренд, имидж, регион, культурное наследие, культура, современный музей, сохранение истории.

K.S. Yermaganbetova, Sinan Ozbek

Museum as an instrument of region recognition

During the period of ten or fifteen years, the problem of museum and museum activity becomes relevant. This article discusses the place and role of the museum in shaping the image of the region. One of the main tasks of any country including Kazakhstan is to create your own brand in order to be recognizable in the world. Therefore, the author believes that Kazakhstani museums should become a major instrument of recognition of the region and the country, as the Louvre, the Hermitage, etc. In order to determine the role and place of the museum in shaping the image of the region, the author considers five perspectives of museum: museum as a cultural center; museum as a guardian and transformer of cultural heritage; museum as «initiator» of the development of the region; the museum as an area for cultural beginnings; museum as a reference of living standard.

Keywords: Museum, brand, image, region, cultural heritage, culture and the contemporary Museum, preservation of history.

References

- 1 Faizulina, G. (2012). *Sovremenniy muzei v Kazakhstane: voprosy, fakty, mneniia* [Modern Museum in Kazakhstan: questions, facts, opinions]. LAP Lambert Publishing [in Russian].
- 2 *Kazakstan Respublikasynyn «Madeni mura» memleketik bahdarlamasy* [Government program «Madenimura» — Cultural heritage of Kazakhstan]. Retrieved from <http://www.madenimura.kz> [in Kazakh].
- 3 Lobanova, V. (2011). *Muzei kak faktor razvitiia territorii* [The Museum as factor of development of the territory]. *Muzei i rehiion — The Museum and the region*. A.V. Lebedev (Ed.); Y.V. Dukelskiy (comp.). Moscow [in Russian].
- 4 Shlyakhtina, L.M. (2004). *Sovremennaiia metodolohiia realizatsii obrazovatelnoi funktsii muzeev* [Modern methodology of realization of educational function of museums]. *Vazhskii krai: istochnikovedenie, istoriia, kultura: issledovaniia i materialy — The vazhsky Krai: chronology, history, and culture: studies and materials, 2*. Vel'sk [in Russian].

- 5 Kagan, M.S. (1994). Muzei v sisteme kultury [The Museum in the culture system]. *Voprosy iskusstvovedeniya — Questions of Art history*, 4 [in Russian].
- 6 Sapanzha, O.S. (2007). Sovremennyi khudozhestvennyi muzei: na sluzhbe chelovechestvu ili cheloveku? [Contemporary art Museum: in the service of humanity or the man?] Proceedings from In search of the Museum's image: *Nauchnaia konferentsiia — Scientific conference*. Saint Petersburg. Retrieved from <http://ec-dejavu.ru> [in Russian]
- 7 Report of the Metropolitan new York Museum of Theodore Lowe, published in 1942. Retrieved from <http://articles.thewalters.org/theodore-low>.
- 8 Sapanzha, O.S. (2006). Vzaimodeistvie muzeia i posetitelia: voprosy Klassifikatsii [The Interaction of Museum and visitor: questions of classification] Proceedings from Museum audience. XXI century: *Konferentsiia k 80-letiiu Nauch.-prosvet. otd. — Conference on the 80th anniversary of Scientific-clearance secession*. Saint Petersburg: Izdatelstovo gosudarstvennoho Ermitazha [in Russian].
- 9 Kreymer, H. (1981). *Tsitadel avanhardizma: Niu-Iorkskii muzei sovremennogo iskusstva [The Citadel of the avant-garde: the new York Museum of modern Art]*. America, 291 [in Russian].
- 10 *Muzei i etnolohiia: seriia elektronnykh izdaniu Museum pro [Museum and Ethnology: a series of electronic publications Museum pro]*. E.L. Galkina, E.E. Kuzmina, N.A. Nikishin (Ed.). Moscow, 1997, 2.0 [in Russian].
- 11 *Kulbek Ergobek. Turkistan zhinahy [Turkistan Collection]*. 1 t. Turkestan, 2015 [in Kazakh].
- 12 *Ulytau oniri [Ulytau — the cradle of the nation]*. Retrieved from <http://e-history.kz> [in Kazakh].
- 13 Komlev, Yu.E. (2011). Muzei kak sotsialno-kulturnyi tsentr rehiona [The Museum as a socio-cultural center of the region]. *Analitika kulturolohii — Analytics of cultural science*, 20 [in Russian].
- 14 Zelenina, N.V., & Zelenina, E.V. *Muzei — sotsialnyi institut pamiati kak faktor formirovaniia natsionalnoi identichnosti [Museum — Institute of social memory as a factor of formation of national identity]*. Retrieved from ukros.ru/wp-content/uploads/2015/08/зеленина_зеленина.doc [in Russian]
- 15 Shelegina, O.N. (2011). Rol muzeev v formirovanii i transliatsii pozitivnoho imidzha Sibirskoho rehiona [The Role of museums in shaping and broadcasting the positive imiglucerase region]. *Vestnik Tomskoho gosudarstvennoho universiteta — Bulletin of the Tomsk state University*, 351 [in Russian].
- 16 *Kazakstan Respublikasynyn madeni saiasat tuzhyrymdamasy [The Concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan]*. Astana, 2014. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400000998> [in Kazakh].

Zh.A. Karsybayeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: karsybayeva1981@mail.ru)*

Housing terms of cities of Central Kazakhstan in 1960–1970

This article considers the development of housing, provision of housing for the urban population of Central Kazakhstan in the 1960–1970-s years. The author, indicating the growth of population in the cities in connection with rapid development of production, determines the problems encountered in providing housing for people. The author shows the failings in the work of local authorities in the management of housing in the towns and cities of Central Kazakhstan, also analyzes the condition of housing and the administrative buildings in the cities. Showing the amount allocated for this industry, analyzes the process of housing, cultural-household, municipal construction and improvement. Evaluates the politics of the Soviet government in the sphere of social security of the population.

Keywords: Central Kazakhstan, urban population, Soviet government, municipal construction, development of housing, cultural-household, municipal construction, improvement, social security of the population, administrative buildings, industry, population, city, reform, Soviet everyday life, living standards, history.

By 1970 years in every home has radio receivers and TVs. In apartments take a lot of place for books. In 1960–1970 years. In the Soviet Union there were three main types housing construction: government's, cooperative's, individual at the expense of personal means of builders and by means of builders and by means of a government credit.

In the three room apartment with kitchen the family spends their day in kitchen the first room serves as a parents' bedroom, the second is especially for guests, the third is drawing room of adult children, oldest daughter or son [1; 105].

The inhabitant of Karaganda Abilmazhinova S.R. has given the description of internal planning of the apartment: about rooms: on kitchen there were a little table with chairs, a bed (when guests came, someone from boys slept there), a washstand in which poured water. The oven was in the kitchen. The refrigerator wasn't sofa in the hall. There was also table, two beds where children slept in the hall. There were 5 children, two of them were girls. Girls slept in bedroom and boys on a floor. When the guest came, they placed them in a bedroom or in the hall. From carpets there was self-worn an alasha. It was made for our family by our relatives from Kokshetav region. Instead of a carpet there was an alasha. We contained a cat and dog from pets. Small fish were on the new apartment. Unfortunately, informant doesn't remember how much paid for utilities because he was a child. Guests often came to them. She has remembered one more detail that there wasn't enough sugar at home in childhood. That time for each family was given one big sugar by coupons. Every evening, when all family gathered to children together at a table, parents gave a small piece of sugar as a dessert. The washing machine was called 'Kyrgyzstan'. There was nothing from expensive furniture. Also she has told one interesting story from her childhood: in the late sixties parents bought curtain for the house. There was permanent queue, like on another inventory for house. When we have got curtain with rings, we argued every morning with brothers and sisters who will first open the curtain. The curtain were something new and interesting for us. The barrack was along the road, near a stop. There were many such barracks. They received apartments by queue and service (who has a more experience, they received first) with the apartment was the same, who worked well and who had more experience, there were also considered a social status. For example, informant's father worked at the mine since forty years. Then in 1972 he received five-room apartment by queue, which situated 28 micro district in the Southeast. It was new four room apartment on the Brezhnev's project. The kitchen was small and rooms were large, but with small windows. One room was made for an office with big window. It's surprised her, that big rooms were with small windows, and the small room was with big windows. It appears, this room was intended office. First of all miners and large families received the apartment from the government [2].

In the Soviet Union, payment for utility services was calculated as follows: payment for own dwelling without cost of service was about 2–3 % of average workers and employees salary. Including utility services (cleaning stairs, refuse chute, heating, water supply, gas and electricity) average payment for dwelling was about 4–5 %. Using one square meter living space in council houses in a small cities with population less than 40 thousand people costed from 3 to 3.5 kopecks. In other cities from 3.5 to 4.4 kopecks. Highest price

for the most comfortable flat, located in the central part of the city reached 16 kopecks per square meter. There were discounts for socially vulnerable layers of population. Such discounts were provided by local authorities for disabled and chronically ill people, for having many children families. For instance, family including 4 members, which depends on master of the house, had a reduction for 5 %, if there were 5 members reduction was a 10 %, if more — 15 %. By calculating the amount of rent for the living area, rates pointed above reached to 9 sq.m. per person. Place exceeded this standart and place had additional supplement for 4.5 sq.m. had to be paid in treble size. Nevertheless, there was one exception for chronically ill people. They were able to have additional area about 10–20 sq.m. and pay for it as for normal rate. The members of creative unions as artists, writers, journalists, architects and scientists paid by preferential tariff for 20 sq.m. of additional living area. The State defrayed the expenses of repairs and maintenance of dwellings which belonged to city or village council. Expensive overhaul and current repair were paid by State. Citizens had to do up minor repairs as broken windows replacement, paint and paper walls [3; 20].

Inhabitant of Karaganda city T.A. Alimbaev said, that the lowest pension was 15 rubles. In 60–70th salary was 8–12 rubles, in 1965–1966 it reached 60 rubles, housemaid's salary was 60 rubles. Approximately 2–4 rubles were paid for utility services. Unfortunately, most of the interviewee could not point exact sum of payment for services.

T.A. Alimbaev reminisced: «In 60th in Shahtinsk construction of the houses had a very high pace, can say, that city was built from the ground up. There were many visitors. There were not communal apartments, in the main, there were «Khrushchev» block of flat. Before the War a lot of communal apartments were built in Balkhash, especially in the center of the city. In the 70–80th Balkhash had high pace of construction too. There were few barracks and a lot of «Khrushchev» houses. It could be seen on the streets, citizens said there were some streets which built by deported people. For example, street where houses were built by Germans and Japanese. Zhezkazgan and Satpayev were constructed very fast. Trash near houses in the cities were removed, whereas owners of barracks threw it outdoor. Barracks in Karaganda were in Tihonovka, Mikhaylovka and in the old districts of city. Country houses had been very rare till 60th, they built in Mikhaylovka, Phedorovka, New Uzenka. Country house area included about 6 acres of land. Detached houses, especially in Mikhaylovka, had own kail yards, subsidiary farms. Communal flats in cities existed till 1970–1975. People stand in queue for 1–1.5 years in order to buy chiffonier and fridge. In 80th into season came record players, black-white television sets and only in the end of 80th color television set «Temr» (huge) was discovered. If appliances had broken, there were not enough spares. Also they had TV «Kirim» was bought from a factory» [2].

Living in a close neighborhood with foreign representatives and appeared opportunities to acquire furniture by line of the State trade caused changes in home decoration. People began to use beds, tables, chairs and stools, wardrobes and cupboards, carpets, mirrors and factory suitcases. People did not choose furniture relying on transportability, they chose the most pragmatic, convenient, clean and beautiful ones. For short-time napping and relaxing people used sofas and armchairs, and for sleeping they used modern beds.

Inner planning kazak-miners dwellings mostly two-three roomed both in detached houses and flats.

Appointment of apartments are the same all of the miners, although in terminology has differences. Some of them kept Kazakh nomination of rooms, others called them in Russian.

So, the apartment with double room with kitchen include auizui serving at the same like a canteen, then parents bedroom, second room appears children's room and having guests. They cook meat and eat in the kitchen, in which old people usually sleep.

Considered the city now multinational, and representatives of various ethnic groups settled in peremeshku as settlement of new homes did not occur along national lines, and as the priority in obtaining an apartment one or other persons employed in any enterprise or institution. A particular feature in the resettlement can be caused by a random phenomenon. So, in the early 70s. in Zhezkazgan moved from steelmakers Karsakpaya, due to the closure there smelter. Concerns about relocation undertaken by the state, and so many new homes were inhabited karsakpaytsami Dzhezkazgan. It so happens that they have occupied a new neighborhood, and therefore the area of their settlement was popularly known as «Karsakpay», ie in the event of such a definition has played a compact settlement of people from the same area. Well, because the bulk of their Kazakhs, then, talking about karsakpaytsah have since Kazakhs arrived from Karsakpaya, despite the fact that among karsakpaytsev there are Russian, Ukrainians and representatives of other ethnic groups, and in the homes where they live, there are representatives of different nations [4; 122].

In the years 1976–1980 was planned construction of administrative buildings in the city, district and village Soviets in the amount of 3,910,000 rubles.

On the initiative and with the support V.K. Akulintseva D.A. Kunaeva, as well as with the active participation of the N.A. Nazarbayev and S.K. Dosmagambetova Karaganda was prepared in Moscow was accepted by the Council of Ministers «On measures for further development of the urban economy, the improvement of living and cultural conditions of the working people of towns and villages of the Karaganda area number 211 of March 6, 1980, in which the construction has been provided and housing in the eleventh Five-Year in the Karaganda region in the amount of 2120 thousand sq. m. meters, of which 1065 sq. m. meters miners, public schools in the 17640 pupils, pre-school institutions 14,700 places of vocational schools on 3590 student places, hospitals with 3720 beds. As it was planned to build the airport «Central», circus, cinema and concert hall for 3,000 people, mud baths and a number of Dru-GIH large objects. This decision of the Government of the Soviet Union meant the full recognition of the value obschesoyuznogo region of Central Kazakhstan industrial area as part of the Soviet Union [5; 113]. On the initiative and with the active participation of the V.K. Akulintseva major decisions of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers for Industry of Karaganda, Balkhash, Zhezkazgan, Temirtau were adopted, which had a major impact on the industrial development of the whole Central-Kazakhstan region.

In the mid-1970s. there was movement on the creation of youth housing complexes (SWC). Youth residential complexes have received considerable spread in the country. They built youth residential complexes future tenants themselves: as a rule, young family workers who are not able to obtain a separate apartment from the state or the company or do not want to wait for years for their turn at the apartment. The main difference from the traditional SWC home was the principle of his creation, which consisted in the participation of potential new settlers in the process of building «from scratch»: design, construction and maintenance of their homes. This construction has been beneficial for the population and the state. So, the most enterprising and able-bodied group of the population (25–30 years) provides a complete housing, which contributed to the strengthening of families, reduce staff turnover in production, efficient use of labor resources, an increase in the volume of construction of houses and social facilities. The need for the establishment and practice of the houses with service was the basis of the spread in the country PMU, which is an example of improving home, complicating its functional structure. Youth residential complexes have been a kind of benchmark in the search for and development of new design techniques and construction. Experience SWC once again clearly demonstrated the need for close interaction between economic and social development of the area. SWC as a whole can be assessed as a successful attempt to solve the most acute contradictions of urban life.

In the program of the CPSU there was a task in during the 1961–1980-ies. «To resolve the most acute problem of raising the welfare of the people — the housing problem». Often, however, «sly» statistics blur the line between real and expected changes in the lives of Soviet citizens.

In the development of all the above cities have many common similarities. So in the second half of the 1950s. houses built on standard projects, including a reduction in the area of residential and utility rooms, reducing the height of the walls up to 2.5 m, which reduced the price of an average apartment prices by 30–40 per cent, and quickly improve the lot of working families. So in 1958, built on standard projects 86 per cent of the total housing construction in country. Home's had all the amenities: central heating, electricity, gas, balcony and wardrobe.

In these cities at the same time carried out the construction of large-block houses with small-sized flats. But later time while these model projects revealed a number of short comings of the architectural and planning order: the small size of the kitchen, combined bathroom, narrow rooms, etc., causing inconvenience to people's lives. Therefore in the middle of the 60s, when he was eliminated acute housing shortage and eliminated the need for the construction of houses with small apartment, we began to build a series of improved homes. Change the layout of apartments: has been increased front, split bathroom, extended kitchen area, living rooms, etc., that will improve the living conditionally population with savings. was eliminated when an acute housing shortage and there is no need in the construction of houses with small apartment, we began to build a series of improved homes. Change the layout of apartments: has been increased front, split bathroom, extended kitchen area, living rooms, etc., that will improve the living conditionally population with savings [6; 119].

In 1960 to improve living conditions: separate apartment or the house have become the dominant type of urban housing, communal distress, barracks, slum housing have become the lot of not the bulk, and a smaller part of the citizens. The scale of housing construction from 1956 to 1963 took a truly grand dimensions, as a result of which the national housing stock rose by almost two times. It must be said that the quali-

ty of new housing was low, but should be required to be in a hurry. However, it should be noted that since the housing crisis and failed to overcome.

In 1961, the cities of Central Kazakhstan, especially in Karaganda was forbidden to build a single-storey house. Therefore erected mainly five and six story buildings in the 70th year.

Thus, the living conditions in Central Kazakhstan cities has improved since the 50s and reached normal levels by the end of the 80s. But in the years of the so-called housing restructuring housing construction has slowed its pace, and the majority of housing objects included in the list of «protracted or frozen» because of the collapse of the Soviet Union.

References

- 1 Григорьева А.Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Антонина Георгиевна Григорьева. — М., 2003. — 206 с.
- 2 Интервью взяла Карсыбаева Ж.А., май 2016 г.
- 3 ҚОММ. — 691-қ. — 1-т. — 163-іс. — 20-б.
- 4 Досмагамбетов С.К. Центральный Казахстан: природа и природные ресурсы, события и люди, реформы и развитие / С.К. Досмагамбетов. — Алматы, 2003. — 562 с.
- 5 Караганда. Серия: История городов Казахстана; под. ред. А.С. Елагина. — Алма-Ата: Наука, 1989. — 192 с.
- 6 ҚОММ. — 691-қ. — 1-т. — 1432-іс. — 120-б.

Ж.А. Карсыбаева

1960–1970 жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының тұрғын үй жағдайы

Мақалада 1960–1970 жж. Орталық Қазақстан қалаларындағы тұрғындардың баспанамен қамтамасыз етілуі, тұрғын үй құрылысының дамуы қарастырылды. Автор қалалардағы өндірістің қарқынды дамуынан қала халқы санының артқандығын көрсете отырып, олардың тұрғын үймен қамтамасыз етілуінде туындаған қиындықтарды анықтады. Жергілікті билік органдарының Орталық Қазақстан қалалары мен елді мекендерінде тұрғын үй құрылысын жүргізуде жіберген кемшіліктерін көрсете отырып, қалалардағы әкімшілік ғимараттар мен тұрғын үйлердің жағдайына талдау жасады. Сонымен қатар аталған салаға жұмсалған қаржы көлемін көрсете отырып, тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық, коммуналдық құрылыс пен көгалдандыру ісінің жүргізілу барысын талдады. Халықтың әлеуметтік қамсыздандырылу саласы бойынша кеңес билігінің ұстанған саясатын бағамдады.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, қала тұрғындары, Кеңес үкіметі, муниципалды құрылыс, тұрғын үй құрылысының дамуы, халықты әлеуметтік қорғау, әкімшілік ғимарат, өнеркәсіп, қала, реформа, өмір деңгейі, тарих.

Ж.А. Карсыбаева

Жилищные условия городов Центрального Казахстана в 1960–1970 гг.

В статье рассмотрены вопросы развития жилищного строительства, обеспечения жильем населения городов Центрального Казахстана в 1960–1970-е гг. Автор отмечен рост населения в городах в связи с бурным развитием производства, определены возникшие проблемы в обеспечении жильем людей. Показаны недостатки в работе местных органов власти в ведении жилищного строительства в городах и населенных пунктах Центрального Казахстана. Проанализировано состояние жилья и административных зданий в городах. Показана сумма, выделенная для данной отрасли, исследован ход жилищного, культурно-бытового, коммунального строительства и благоустройства. Оценена политика Советской власти в сфере социального обеспечения населения.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, городское население, Советское правительство, муниципальное строительство, развитие жилищного строительства, благоустройство, социальная защита населения, административные здания, промышленность, население, город, реформа, советский быт, уровень жизни, история.

References

- 1 Grigoryev, A.G. (2003). Sovetskaia povsednevnost i uroven zhizni naseleniia SSSR v 1953–1964 hh. [Soviet everyday life and living standards of the USSR in 1953–1964 yy.]. Extended abstract of Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- 2 The interview was taken by Karsybayeva Zh.A., May 2016 [in Russian].
- 3 SAKR, f. 691, in. 1, b. 163, p. 20 [in Kazakh].
- 4 Dosmagambetov, S.K. (2003). *Tsentralnyi Kazakhstan: priroda i prirodnye resursy, sobytiia i liudi, reformy i razvitie* [Central Kazakhstan: nature and natural resources, the events and the people, reform and development]. Almaty [in Russian].
- 5 *Karaganda. Seriya: Istorii horodov Kazakhstana* [Karaganda. Series: History of the cities of Kazakhstan]. A.S. Elagina (Ed.). Alma-Ata: Nauka, 1989 [in Russian].
- 6 KOMM, f. 691, in. 1, b. 1432, p. 120 [in Kazakh].

С.У. Жауымбаев, В.В. Евдокимов, А.И. Кукушкин, О.С. Шохатаев

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: tatarlandia@mail.ru)*

Поселение металлургов Алат эпохи поздней бронзы Каркаралинский район, Карагандинская область

Археологические исследования Центрального Казахстана выявили источник расцвета и богатства племен региона — это богатейшая меднорудная сырьевая база, задействованная древними металлургами. Благодаря внутреннему и внешнему обмену руда, металл и изделия из него стали первостепенным товаром, что во многом определило систему жизнеобеспечения и образ жизни первобытных племен. В статье рассмотрено поселение Алат эпохи поздней бронзы — яркий памятник древнего металлургического производства и дано его описание. Материалы многолетних исследований жилой и производственной площадок поселения, где выявлены бронзолитейное и железovarочное производства в хронологических рамках культур валиковой керамики, позволяют конкретизировать и развить концептуальные положения о роли и значении древней металлургии в историческом региональном процессе. Производственный металлургический комплекс позволяет говорить и определять его как Кентское металлургическое гнездо в системе Центрально-Казахстанского очага Центрально-Казахстанской горно-металлургической области. Хронологические рамки функционирования металлургических объектов гнезда по керамике и датирующим бронзовым изделиям определяются второй половиной II тыс. до н.э. [1]. Отметим, что данная датировка — это и время начального, вероятно, экспериментального этапа производства железа в Казахстане. Данный вывод вносит существенные коррективы в моделирование исторического процесса племен эпохи бронзы Центрального Казахстана.

Ключевые слова: металлургия, бронзовый век, поселение, жилище-мастерская, бронзолитейная печь, бронзовые изделия, каменные орудия, керамика.

Одним из уникальных памятников металлургии Центрального Казахстана является поселение Алат, исследование которого подтверждает развитие горного дела и металлургии в регионе: богатая сырьевая база, в том числе меднорудными ресурсами, наличие бронзолитейных печей и железovarочных горнов, орудия для плавки и обработки металла, изделия из бронзы.

Поселение Алат находится в 220 км к юго-востоку от г. Караганды, в Кентском горно-лесном массиве на территории Каркаралинского государственного национального природного парка. Расположено на левобережной надпойменной террасе ручья Алат, являющегося левобережным притоком горной речки Кызылкеныш. Выбранный археологами объект расположен на небольшой террасе, которая находится в 50 метрах от производственной металлургической площадки и является продолжением поселения Алат. Высота террасы, составляющая часть подножия горного хребта, около 2 метров. На поверхности террасы визуально четко фиксируются округлые в плане впадины котлованов 3 сооружений, расположенных в 5–10 метрах друг от друга. В двух десятках метров к югу фиксируются еще 2 впадины. Одна из впадин заросла лесом. Русло не пересыхающего, но маломощного ручья в настоящее время отстоит от края террасы на 30–50 метров. Истоки ручья находятся в нескольких сотнях метров вверх по ущелью, где расположен перевал через горный хребет, связывающий ущелья Кент и Карагаш и, соответственно, долины горных речек Кызылкеныш и Карагаш.

Впадина сооружения четко фиксировалась визуально, имела правильно-округлые очертания диаметром 13 метров. Глубина впадины в центральной части 0,3–0,4 метра. Раскоп площадью 345 кв.м был заложен непосредственно над впадиной (рис. 1).

Верхние очертания котлована (жилище-мастерская), зафиксированные на уровне 0,3–0,4 м, имеют неправильно-округлую в плане форму диаметром 11–11,3 м по осевым линиям. Площадь жилища-мастерской 98 кв.м. Дно котлована ровное, но не сnivelированное в горизонтальной плоскости — центральная часть более возвышенная, в пристенных секторах либо несколько заглубленная, либо полого поднимающаяся к стенкам. Перепады уровней 0,1–0,2 м. Стенки котлована частью округлые частью пологие. Выход из мастерской в виде подпрямоугольного выступа размером 0,58x0,64 м глубиной 0,1–0,15 м расположен в северо-восточной части котлована, в западной его части на квадратах зафиксирована пристройка подпрямоугольной в плане формы длиной 4 м, шириной 2,1 м.

После снятия дернового слоя на квадратах были зафиксированы отдельные каменные плиты на уровне 0,2–0,3 м. Плиты, являвшиеся частью сооружения, стали фиксироваться на глубине 0,3 м

в центральной части жилища-мастерской. При этом в пристенных участках каменные плиты стали фиксироваться после неоднократного послойного снятия и зачисток.

Рисунок 1. Поселение Алат. Жилище-мастерская. Металлургическая печь

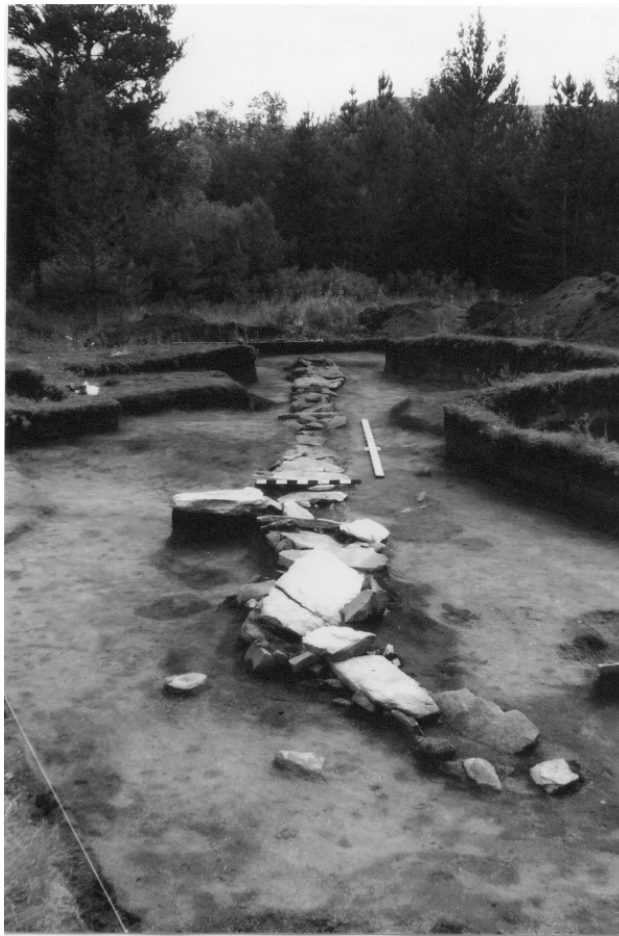

Рисунок 2. Поселение Алат. Жилище-мастерская. Топочная камера и плиты перекрытия воздуховода

В ходе последовательного и послойного снятия и зачисток выявлена верхняя часть конструкции, состоящая из гранитных плит и камней (рис. 2). Она представляла собой вертикально стоящие камни, которые перекрывались сверху гранитными плитами шириной от 30 до 54 см, длиной от 39 см до 84 см.

Печь 1 представляет собой выкладку из гранитных плит, положенных поперек на камни, верхние плоскости которых фиксируются на глубине 0,6 м. Ширина каменных плит перекрытия варьирует от 0,4 до 0,42 м, длина — от 0,45 см до 0,9 м. Длина топочной камеры печи 1,86 м, ширина около 0,8 м. К восточной поперечной стенке топочной камеры примыкает воздуховод. Данная часть сооружения представляет собой «каменную дорожку» длиной 17,3 м из выложенных гранитных плит и камней, ориентированную по линии запад–восток и ведущую за границы жилища-мастерской. Протяженность воздуховода вне жилищной части почти 12 м. От западной поперечной стенки топочной камеры идет S-образная дорожка — «дымоход» длиной более 5 м, заканчивающийся в пристройке. Функциональное назначение каменных «дорожек», являющихся остатками поперечного перекрытия, определено предварительно, по наличию или отсутствию закопченности на нижних плоскостях плит перекрытия. Так, плиты S-видной дорожки имеют четко фиксируемую закопченность, а плиты прямой длинной дорожки — без следов закопченности, т.е. S-видная дорожка — это дымоход, а прямая длинная дорожка — это воздуховод. Окончательный вывод возможен при полной разборке конструкции печи и моделировании технологического процесса с привлечением аналогий.

Печь 2 находится рядом с воздуховодом печи 1. Верхние границы печи фиксируются на глубине 0,9 м от поверхности. Печь 3-камерная, камеры расположены в ряду по одной осевой линии. Общая длина печи по осевой линии 2,52 м. Камеры вскрыты частично лишь на 0,25 м (из-за поднявшегося уровня грунтовых вод). Заполнение камер — темно-коричневый дресвяно-песчаный слой. По периметру стенок фиксируется сплошная полоса черного цвета с вкраплениями древесного угля. Наименьшая камера в плане подовальной формы, размером 0,36x0,6 м, в заполнении, возле стенок, фиксируется несколько раздельно лежащих камней. Средняя камера в плане неправильно округлой формы, размером 0,6x0,72 м. Третья, наибольшая по размерам камера имеет округлую в плане форму диаметром 0,78-0,84 м. Исследование печи не завершено из-за грунтовых вод.

Печь 3 расположена в пристройке и фиксируется по выкладке плит, вытянувшихся по линии северо-запад-юго-восток на 3,3 м. Длина плит достигает 0,78 м, ширина 0,6. Находка массивного куса железной окисленной руды — единственное доказательство того, что камни выкладки являются остатками перекрытия печи.

Стратиграфия напластований котлована отличается последовательностью трех–четырёх слоев, за пределами котлована достигает шести слоев, что может служить доказательством наличия стен жилища-мастерской, служивших долгое время барьером выкидам грунта из котлована не только в процессе возведения жилища-мастерской, но и во время его функционирования. При этом следует отметить малочисленность керамики и прочих находок вне пределов границ сооружения (рис. 3).

На дне котлована были зафиксированы 38 столбовых ям, 8 хозяйственных ям, кострище, две печи в помещении жилища-мастерской и печь (?) в пристройке. Вне жилища были отмечены одна хозяйственная яма, 4 столбовых и один зольник (рис. 4).

В заполнении котлована найдены следующие изделия:

Наконечник стрелы листовидной формы, изготовлен из пластинчатого отщепы кремня зеленого цвета. Двусторонне обработанный, черешковая часть обломлена. Поверхность обработана мелкой чешуйчатой ретушью. Размеры — 4,9x1,9x1 см.

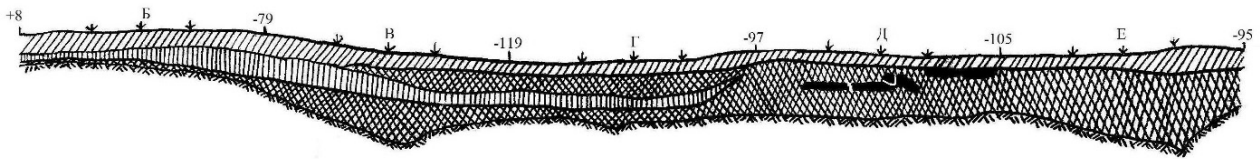
Лощило (10), изготовлено из гальки овальной формы, в сечении сегментовидной формы.

Терочный камень аморфной формы, сечение трапециевидное, поверхность со сколами, рабочая площадка расположена на одной из сторон. Размеры камня 11x9 см.

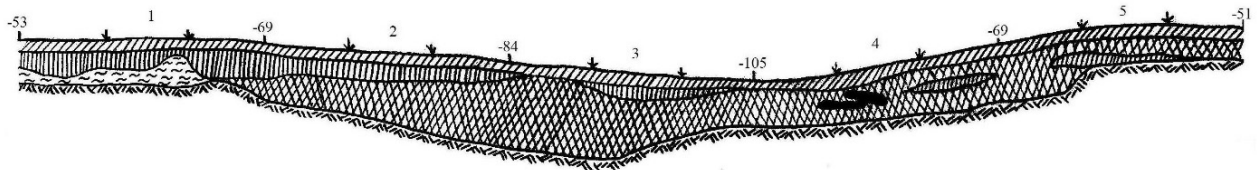
Пест прямоугольной формы, имеет 2 рабочих площадки, одна из площадок служила как терочник, другая использовалась как пест. Размеры песта 13,3x6,5 см.

Молот усеченно-округлой формы. Размеры обушковой части — высота 4,1 см, ширина 3,6 см, толщина 3,3 см. Общая длина равна 10,3 см. Рабочая площадка овальной формы, размером 5,8x7,2 см. В средней части орудия имеется «перехват» в виде желобка, шириной 2,7 см, глубиной 0,15 см. Одна из сторон сколота и прошлифована в виде площадки и служила упором. На остальной поверхности орудия фиксируются следы заглаженности.

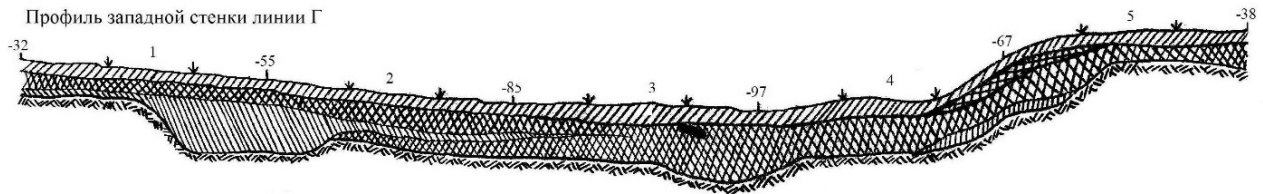
Профиль южной стенки линии 4

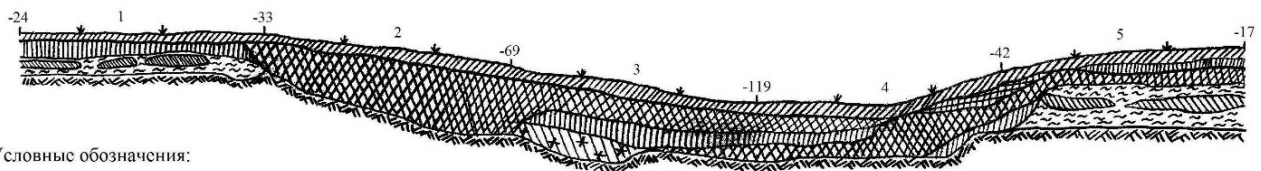
Профиль западной стенки линии Д

Профиль западной стенки линии Г

Профиль западной стенки линии В

Условные обозначения:

	дерево		светло-серый дровяно-песчаный слой
	коричневый дровяно-песчаный слой		зола
	черный дровяно-песчаный слой		камни
	серый дровяно-песчаный слой		материк
	светло-серый суглиночно-дровяной слой		

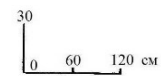

Рисунок 3. Поселение Алат. Жилище-мастерская. Профили поперечных и продольных бровок

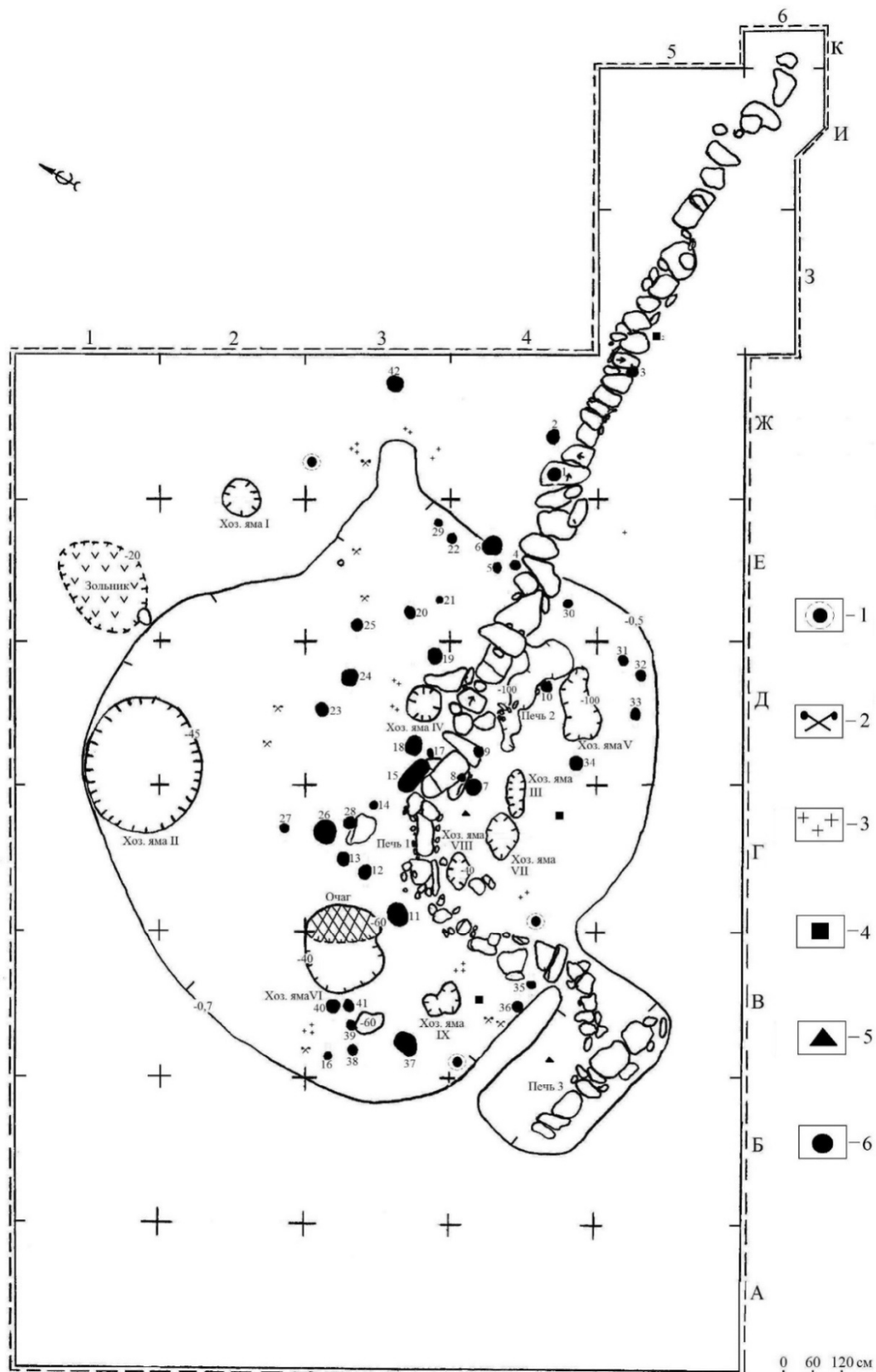

Рисунок 4. Поселение Алат. Жилище-мастерская. Общий план раскопа

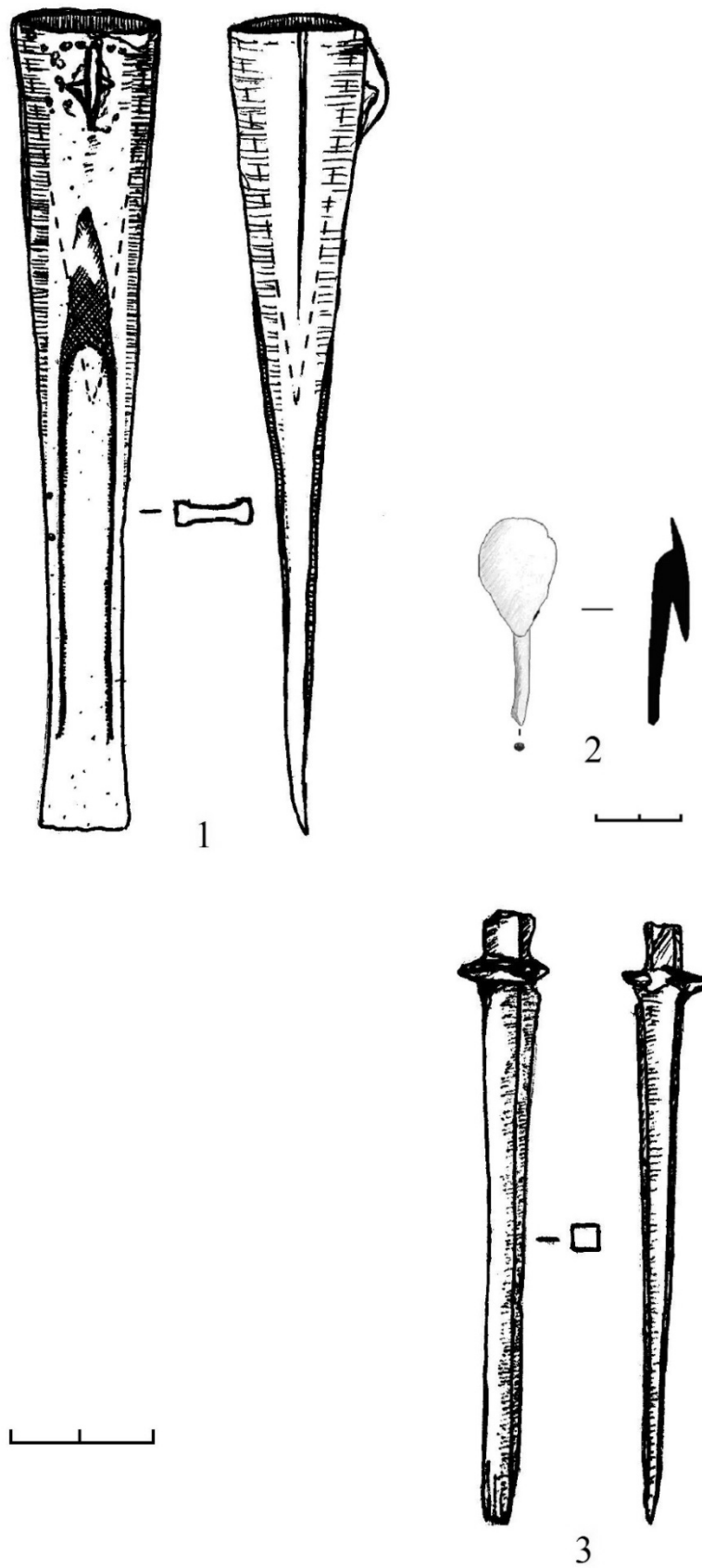

Рисунок 5. Поселение Алат. Жилище-мастерская. Бронзовые изделия

Пест, в разрезе подпрямоугольной формы, углы округлены, изготовлен из прочной мелкозернистой породы камня. Высота 8,4 см, ширина 4,9–6,7 см, толщина 3,4–4,5 см. Рабочая площадка овальной формы с мелкими выщерблинами, размером 3,3–5,2 см.

Втульчатое долото, желобчатое (бронзовое), с петелькой. Длина 11,5 см, диаметр втулки по верху 1,8 см, ширина лезвия 1,3 см. Петелька, в верхней части расположенная перпендикулярно лезвию, в основании 1,6 см, ширина 0,4 см (рис 5–1).

Украшение (бронзовое), имеет щиток миндалевидной формы размером 2,9x1,9x1,5 см, припаянный к стержневидной «ножке» длиной 4 см с обломленным концом. Ножка в месте спайки приплюснута (рис. 5–2).

Долото, с упором прямоугольной в сечении формы (бронзовое). Длина 8,6 см., длина лезвия 0,4 см. Длина черешка 0,55–0,6, толщина 0,4–0,5 см. Упор припаян, плохой сохранности, приблизительный диаметр 1,5 см, толщина в месте спайки достигает 0,2 см (рис. 5–3).

Коллекция керамики насчитывает 1625 фрагментов от горшковидных и баночных сосудов: 102 шейки (из них 55 орнаментированы), 1461 фрагмент стенок (из них 23 стенки орнаментированы), 62 фрагмента днищ. Встречаются развалы сосудов. Поверхность сосудов тёмно-коричневого, серого, чёрного, красно-жёлтого цвета. Черепки в изломе серых и чёрных тонов. Поверхность гладкая, заглаженная, на 3-х фрагментах лощёная, с внутренней стороны на некоторых фрагментах видны следы заглаживания в виде тонких линий. В тесте сосудов визуально фиксируется примесь крупнозернистой дресвы.

Шейки горшковидных сосудов вогнутые, вертикально стоящие или отогнуты наружу. Венчики сосудов в большинстве округлые, встречаются уплощенные. Диаметр сосудов по венчику 15–26 см. Диаметр сосудов по плечу 16–27 см. По высоте шейки подразделяются на две группы: 1 — шейки высотой 0,5–1,1 см, 2 — шейки высотой 3–4 см. Толщина шеек 0,5–0,9 см. Толщина стенок 0,5–1,1 см.

Сосуды орнаментированы по шейке и верхней трети тулова. Орнамент нанесен преимущественно грубыми резными линиями, вдавлениями, изредка гребенчатым штампом, наlepным или сформованным валиком. Элементы узора представлены горизонтальными рядами наклонных и пересекающихся отрезков, вдавлений, заштрихованных треугольников, решеткой, «елочкой», горизонтальными линиями. Единично встречаются усложненные Z-образные узоры из многорядовых полос, горизонтальная линия из ногтевидных вдавлений.

Большая часть сосудов имеет округлый венчик, остальные — уплощенный или заостренный. На многих сосудах фиксируется наlepной, в некоторых случаях формованный валик.

Жилище-мастерская поселения Алат — уникальный специализированный археологический объект древнего металлургического производства, на котором впервые выявлены археологически полноценные, металлургические печи для выплавки медной руды (печь 2) и, вероятно, для плавки железа (печь 1). Печь 1 по своей конструкции и монументальности не имеет полной аналогии с известными науке печами эпохи бронзы Евразии, не говоря уже о Казахстане, но необходимо провести ряд лабораторных анализов для конкретизации ее функционального назначения. Высказанное авторами раскопок предположение о выплавке (варке) в ней железа, требует основательных доказательств. Но в любом случае конструкция печи имеет, сама по себе, огромный научный интерес. Некоторое сходство по конструкции (воздуховод) печь 1 имеет с горнами (имеющими воздуховод) металлургической производственной площадки поселения Алат.

Производственный металлургический комплекс позволяет говорить и определять его как Кентское металлургическое гнездо в системе Центрально-Казахстанского очага Центрально-Казахстанской горно-металлургической области. Хронологические рамки функционирования металлургических объектов гнезда по керамике и датирующим бронзовым изделиям определяются второй половиной II тыс. до н.э. [1]. Отметим, что данная датировка — это и время начального, вероятно, экспериментального этапа производства железа в Казахстане. Данный вывод вносит существенные коррективы в моделирование исторического процесса племен эпохи бронзы Центрального Казахстана.

Список литературы

1 Zhaumbay S. Ancient Metal Production in Central Kazakhstan Bronze age and Early Iron Age / S. Zhaumbay // The Present Day Research on Ancient Iron Production in the World. — Ehime University, 2015. — P. 21–39.

С.У. Жауымбаев, В.В. Евдокимов, А.И. Кукушкин, О.С. Шохатаев

**Алат соңғы қола дәуірінің қонысы
Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы**

Орталық Қазақстан археологиялық зерттеулер нәтижесінде аймақ тайпаларының гүлденуі мен баюының көзі ежелгі металлургиямен іске қосылған бай мыс кенінің шикізат базасы болып табылады. Кеннің ішкі және сыртқы айырбасы арқасында металл және одан шыққан өнім бірінші кезектегі тауар болып саналды, бұл, негізінен, алғашқы қауымдық тайпаларының тіршілікті қамтамасыз ету және өмір сүру қарқынының жүйесін анықтап берді. Ежелгі металлургиялық өндірістің жарқын ескерткішіне соңғы қола дәуірінің Алат қонысы жатады. Ежелгі металлургияның аймақтық тарихи үрдісінде қоныстың тұрмыс және өндірістік алаңдарының көпжылдық зерттеулерінің материалдары, валиктік қыш мәдениеттерінің хронологиялық шеңберіндегі қола құю және темір балқыту өндірісінің рөлі мен маңызының түсінігін нақтылап дамытуға септігін тигізеді.

Кілт сөздер: металлургия, қола дәуірі, қоныс, тұрғын үй-шеберхана, қола құю пеші, қола бұйымдар, тас құралдар, қыш.

S.U. Zhaumbayev, V.V. Yevdokimov, A.I. Kukushkin, O.S. Shokhatayev

**Metallurgists settlement of Alat of the late bronze age
Karkaraly district of Karaganda region**

Archaeological research in Central Kazakhstan revealed the source of the prosperity and wealth of the tribes of the region. It is the richest copper ore resource base involved by the ancient metallurgists. Due to the internal and external exchange of ore, metal and products made of it became the primary goods, which largely determined the life support system and way of life of primitive tribes. An outstanding monument of ancient metallurgical production is the Alat settlement of the late bronze age. The materials of long-term studies of residential and industrial areas of the settlement where bronze and iron melting production in the chronological framework of the cultures of rolling ceramics were revealed allows to concretize and develop conceptual positions on the role and importance of ancient metallurgy in the regional historical process.

Keywords: metallurgy, bronze age settlement, home-workshop, bronze casting furnace, bronze items, stone tools, pottery.

Б.Ж. Сомжүрек

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилёва, Астана, Казахстан
(E-mail: somzhurek@gmail.com)*

Военно-политическая интеграция тюркских государств Центральной Азии

В данной статье показаны становление и развитие военно-политической кооперации тюркских стран Центрально-Азиатского региона. Проанализированы не только договорно-правовая база интеграции Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркмении в сфере обеспечения совместной безопасности, но и основные факторы риска угроз этим государствам. Кроме того, рассмотрено военно-политическое сотрудничество тюркских стран Центральной Азии в рамках многосторонних структур с прямым участием России, Китая, Турции и стран Запада. Отмечено, что сегодняшние вызовы и угрозы государствам Центральной Азии — международный терроризм, религиозный экстремизм, территориально-пограничные споры — в одиночку тюркским странам региона будет сложно преодолеть. Выделено, что Россия, которая придает приоритетное значение в обеспечении военной безопасности в рамках СНГ, безопасность своих южных рубежей видит в безопасности государств Центральной Азии. Создание системы региональной безопасности в этом регионе имеет особое значение для формирования действенной системы коллективной безопасности на постсоветском пространстве в целом.

Ключевые слова: Договор об образовании Центрально-Азиатского Союза, военная кооперация, система коллективной безопасности, Оборонный союз 4-х, Организация Договора о коллективной безопасности.

Проблема военно-политической интеграции постсоветских государств, в том числе государств Центральной Азии (ЦА), куда входят такие тюркоязычные государства, как Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан, а также персоязычный Таджикистан, остается одной из актуальных. На современном этапе геополитическую ситуацию в Центральной Азии определяют следующие факторы: сохраняющийся конфликтный потенциал в Афганистане и неопределенность в регионе после вывода коалиционных сил в 2014 г.; конфликтный потенциал Ферганской долины; высокие риски и вызовы; социально-экономические проблемы стран региона; столкновение интересов ведущих государств мира (в первую очередь влияют на геополитическую ситуацию треугольник — Россия, США и Китай), где в двусторонних отношениях этих акторов идет поиск баланса интересов в регионе. Здесь идёт борьба ведущих мировых инвесторов — России, США, Китая, Евросоюза за ресурсы и контроль маршрутов их транспортировки, а также за доступ к рынкам.

После распада Советского Союза в Центральной Азии на протяжении последнего десятилетия XX – начала XXI вв. прослеживалась тенденция развития двойственного характера. С одной стороны, страны Центральной Азии постепенно втягивались в процессы интеграции на субрегиональном и региональном уровнях. С другой стороны, интеграционные процессы постепенно начинали испытывать нарастающее дезинтегрирующее воздействие центросиловых полюсов, обусловленное геополитической и геоэкономической зависимостью государств региона.

Распад СССР означал и распад единой оборонной системы. Поэтому с образованием СНГ вопрос о коллективной безопасности стал одним из наиболее важных для государств-участников Содружества. В статье 6 Соглашения о создании Содружества Независимых Государств от 8 декабря 1991 г., подписанного Республикой Беларусь, Российской Федерацией, Украиной, а 21 декабря 1991 г. Азербайджанской Республикой, Республикой Армения, Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Республикой Молдова, Республикой Таджикистан, Туркменистаном и Республикой Узбекистан говорится: «Государства — члены Содружества будут сохранять и поддерживать под объединённым командованием общее военно-стратегическое пространство, включая единый контроль над ядерным оружием...» [1; 101]. В этом Соглашении было отражено стремление государств — участников СНГ сохранить единое оборонное пространство.

Нельзя забывать о том, что в Беловежских соглашениях о создании Содружества Независимых Государств речь шла о трёх славянских республиках — России, Украине и Беларуси. И только инициатива и усилие Президента Казахстана Н.А. Назарбаева привели к образованию более широкого Содружества. Хотя после подписания Беловежских соглашений и до образования Содружества 21

декабря 1991 г. в Алматы главы Центрально-Азиатских государств чуть не создали собственное региональное объединение. Возникновение двух союзов — славянского и тюркского (с подключением Таджикистана) сыграло бы, скорее всего, пагубную в политическом смысле роль для государств постсоветского пространства.

Как известно, в январе 1994 г. руководители трех государств: Республики Казахстан — Н. Назарбаев, Республики Кыргызстан — А. Акаев и Республики Узбекистан — И. Каримов подписали Договор об образовании Центрально-Азиатского Союза (ЦАС), целями которого явились создание экономического пространства и обеспечение безопасности стран этого региона. В ЦАС в первой половине 1990-х гг. основное внимание было сосредоточено на решении экономических проблем, хотя этот Союз, по сути, являлся геоэкономической и геополитической системой, характеризуемой как условие для увеличения ресурса безопасности субъектов интеграции.

Соглашение о военно-техническом сотрудничестве между тремя республиками, подписанное в том же 1994 г., состояло из 16 статей. Военно-техническая кооперация государств региона приобрела реальные черты. В статье 1 Соглашения сказано: «Стороны будут содействовать друг другу в решении вопросов материально-технического обеспечения Вооруженных Сил, поставки вооружения, техники, боеприпасов, а также кооперированных связей производства военной продукции» [2; 307]. Соглашение также предусматривало взаимную поставку вооружений, военной техники, а также материалов, полуфабрикатов, комплектующих изделий и других материальных ресурсов, необходимых для обеспечения Вооружённых сил Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана. Торговля же оборонной продукцией должна была осуществляться по согласованным перечням на беспроцентной основе. Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан также договорились способствовать «проведению научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, выполняемых в интересах своих Вооруженных Сил на основе согласованных программ развития вооружения и военной техники» [2; 307–310].

Принятие этого документа явилось началом развития военной кооперации между государствами — участниками ЦАС. В истории Центральной Азии механизмов по обеспечению совместной безопасности как таковых прежде не существовало. А Соглашение о военно-техническом сотрудничестве явилось чуть ли не единственным документом государств Центральной Азии в военной области до ухудшения политической обстановки во второй половине и конце 1990-х гг. Оно стало тогда основным документом, согласно которому государства пытались преодолевать внутренние и внешние угрозы и риски. Так, к внутренним факторам, мешавшим интеграции государств Центральной Азии, специалисты относили наряду с комплексом трудностей социально-экономического характера внутренние ментальные противоречивые тенденции: «клановый трайболизм», «фундаментализм», «этнический антагонизм», которые могли привести к внутрорегиональному конфликту [3; 5]. В этом регионе сохраняются этнотерриториальные, имеющие исторические корни и причины противоречия между различными странами Центральной Азии. Например, Узбекистан имеет этнотерриториальные проблемы со всеми государствами региона [4; 49].

Среди внешних факторов безопасности Центральной Азии можно назвать те, которые, выражаясь словами З. Бжезинского, присутствуют и на «более старых, более знакомых Балканах в Юго-Восточной Европе». На «Евразийских Балканах» — в Центральной Азии — «политических субъектах не только наблюдается нестабильная ситуация, но они также являются соблазном для вмешательства со стороны более мощных соседей, каждый из которых полон решимости оказать сопротивление доминирующей роли другого соседа в регионе» [5; 149]. Таким образом, ЦАС с момента своего создания имел трудности и проблемы, нередко аналогичные с другими интеграционными образованиями в рамках СНГ. ЦАС планировался быть таким Союзом, который, во-первых, принес бы экономические выгоды, во-вторых, стал бы гарантией, в определенной степени, безопасности в самом регионе.

Несмотря на то, что некоторые политики и аналитики изначально критически оценивали этот Союз, утверждая, что ЦАС имеет очень мало перспектив для превращения во влиятельную силу в Центральной Азии, и сразу высказывали мнения о будущем соперничестве между Казахстаном и Узбекистаном за лавры регионального лидера и о том, что все три республики ЦАС слишком слабы, чтобы в опоре друг на друга обрести достаточную силу для противодействия всяким внешним проявлениям [6], ЦАС продолжал в 1990-е гг. не без трудностей действовать на сцене Центрально-Азиатского региона.

В 1996 г. Республика Казахстан, Кыргызская Республика и Республика Узбекистан подписали важный политический документ — Договор о вечной дружбе. Три братских и дружественных

государства решили строить свои взаимоотношения на основе широкомасштабного сотрудничества и взаимного доверия, а также развивать отношения на основе уважения независимости, суверенитета, территориальной целостности и нерушимости государственных границ, принципов невмешательства во внутренние дела друг друга [7; 60].

В этом документе с новой силой прозвучала необходимость создания системы коллективной безопасности в Центральной Азии. Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан в рамках коллективной безопасности решили «развивать сотрудничество, оказывая разностороннюю поддержку в первую очередь в вопросах предотвращения угрозы независимости и суверенитету, территориальной целостности, проведению независимой политики. В случае возникновения ситуации, которая, по мнению одной из Высоких Договаривающихся Сторон, представляет собой угрозу вооружённого нападения со стороны других государств, Высокие Договаривающиеся Стороны незамедлительно проведут соответствующие консультации друг с другом как на трёхсторонней основе, так и в рамках международных организаций, участниками которых они являются, с целью принятия мер, способствующих мирному урегулированию этой ситуации, а также обеспечению совместной обороны» [7; 61].

С 1994 по 1998 гг. у государств ЦАС существовал определённый запас времени, чтобы более глубоко интегрироваться в военно-политической сфере. При развитии тесной военной интеграции государств Центрально-Азиатского региона была бы создана достаточно мощная объединённая сила, которая смогла бы оказать сопротивление любой угрозе извне, тем более, что государства Центральной Азии имеют определённый опыт по организации совместных воинских формирований. 4 июня 1926 г. в рамках программы создания национальных формирований СССР был образован Среднеазиатский военный округ, войска которого были расположены в Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Узбекистане со штабом в Ташкенте.

В июле 1993 г. в соответствии с межгосударственными соглашениями в рамках коллективных миротворческих сил (КМС) был сформирован казахстанский отдельный сводный стрелковый батальон (Казбат), включавший в себя подразделения пограничных, внутренних и десантных войск. В состав КМС вошли контингенты Вооружённых сил Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и России. Причем по всем показателям доминирующее положение в них заняла Россия, к которой после распада Советского Союза перешла 201-я дивизия, дислоцировавшаяся на территории Таджикистана.

Безусловно, создание сильной оборонительной системы в Центральной Азии позволило бы снизить уровень внешних угроз и обеспечить безопасность региона. Осознав сложность самостоятельной военной интеграции, Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан стали сотрудничать с международными организациями для более конкретной реализации планов по совместной обороне региона, предотвращению угрозы войны и сохранению мира.

15 декабря 1995 г. в Жамбыле между Казахстаном, Кыргызстаном и Узбекистаном подписывается Соглашение об организации и формировании коллективного миротворческого батальона под эгидой ООН — Центрально-Азиатского батальона (Центразбат). Перед батальоном ставились задачи по укреплению безопасности и стабильности как в регионе Центральной Азии, так и в любой точке земного шара. Большую помощь в формировании батальонам оказали США. При содействии американской стороны сводный взвод из состава батальона в 1996–1997 гг. на территории США принимал участие в учениях «Cooperative Osprey». Но, тем не менее, Центразбат не превратился в ту реальную силу, которая обеспечила бы полную безопасность государств Центральной Азии. Более того, выявлялись различные подходы к концепции формирования Центрально-Азиатского миротворческого батальона.

Образование новых независимых государств в Центральной Азии изменило геополитическую расстановку на Евразийском континенте. Территория Центральной Азии всегда являлась стратегически важным регионом, и борьбу за свое влияние здесь продолжают вести такие государства, как Россия, Китай, Турция, Иран, Пакистан, Индия, США. Также Центральная Азия в последнее десятилетие XX столетия оказалась под ударом международных террористов и религиозных экстремистов.

Однако не все государства Центральной Азии в 1990-е гг. участвовали в региональной интеграции. Если за последнее десятилетие XX в. Таджикистан со своим внутренним конфликтом между правительством и оппозицией только к концу 1990-х гг. начал по-настоящему интересоваться

интеграционным процессом в Центральной Азии, то Туркменистан во внешней политике следовал принципу «постоянного нейтралитета».

В 1999 г. политическая ситуация в Центральной Азии осложнилась в связи с событиями в Баткенском районе Кыргызстана. Данная кризисная ситуация стала проявляться и в 2000 г., в результате чего произошли военные столкновения со стороны правительственных войск Кыргызстана и Узбекистана, с одной стороны, и террористами и религиозными экстремистами — с другой.

Вопросам региональной безопасности уделялось первостепенное внимание на состоявшемся в апреле 2000 г. саммите глав государств Центральной Азии в Ташкенте. Лидеры четырех Центрально-Азиатских государств: Казахстана — Н.А. Назарбаев, Кыргызстана — А. Акаев, Узбекистана — И. Каримов и Таджикистана — Э. Рахмонов рассмотрели широкий круг вопросов, касающихся обеспечения устойчивого мира и стабильности в регионе. В числе важнейшего приоритета была названа борьба с международным политическим и религиозным экстремизмом, терроризмом, незаконным оборотом наркотиков и оружия. Результатом этого саммита стало подписание между президентами 4-х государств Договора о совместных действиях по борьбе с терроризмом, политическим и религиозным экстремизмом, транснациональной организованной преступностью и иными угрозами стабильности и безопасности. Подписанный документ являлся «Оборонным союзом», защищающим суверенитет и независимость государств Центральной Азии. Данный договор не только открывал возможность, но и оговаривал механизм объединения усилий для принятия превентивных мер по ликвидации угроз, исходящих от экстремизма и терроризма [8].

Создание в апреле 2000 г. Оборонного союза 4-х, куда вошли три тюркских государства и Таджикистан, явилось, безусловно, объективным процессом в деле обеспечения обороноспособности государств Центральной Азии и снижения опасности распространения международного терроризма. Договор о совместных действиях по борьбе с терроризмом, политическим и религиозным экстремизмом, транснациональной организованной преступностью и иными угрозами стабильности и безопасности между государствами Центральной Азии определял готовность оказания военной помощи друг другу. Ранее подобного рода межгосударственные документы в Центральной Азии не подписывались.

Возможность распространения международного терроризма и религиозного экстремизма в Центральной Азии также имела связь с событиями в Афганистане, а точнее с движением «Талибан». Государства Центральной Азии стояли перед опасностью распространения военной угрозы со стороны Афганистана. Это доказали события второй половины 1990-х гг. Военная опасность новым независимым государствам Центрально-Азиатского региона со стороны талибов возросла особенно после того, когда летом 1998 г. антиталибский альянс практически перестал существовать. Распад антиталибского альянса привел к исчезновению буферной зоны на севере Афганистана, являвшейся важной частью системы безопасности, сложившейся в регионе после распада СССР [9; 260].

Успешные действия «Талибан» в Афганистане были связаны с предоставляемой ему военной помощью со стороны Исламской Республики Пакистан. Существуют версии о том, что движение «Талибан» было создано на территории Пакистана и должно было отвечать главному требованию внешней политики Пакистана по отношению к Афганистану — обеспечивать реализацию интересов Пакистана в этом регионе [9; 168]. Центрально-Азиатский регион представляет собой наиболее удобный коридор и краткий сухопутный путь из Азии в Европу для транспортировки наркотических веществ. И поэтому контроль над этим регионом является одной из основных целей международного терроризма. Отсюда вопрос региональной безопасности в свете ситуации в Афганистане выдвигал задачи выработки своевременных превентивных дипломатических и иных мер.

Среди Центрально-Азиатских государств (Узбекистан, Туркменистан, например) в регионе и на постсоветском пространстве в 1990-е гг. прослеживалась тенденция нежелания интегрироваться, превалировали национальные интересы. В сложных условиях взаимовлияния различных факторов риска независимость стран ЦА будет проходить испытания, при которых основным вопросом останется апелляция к национальным интересам. Центрально-Азиатская интеграция будет испытывать в перспективе сильное влияние и постоянные вызовы со стороны крупнейших континентальных держав — России, Китая, Ирана, а также США, связанных с борьбой за геостратегический контроль над внутриконтинентальными районами Евразии. Здесь объективно заложены как сдерживающие интеграционные тенденции в регионе факторы, так и стимулирующие их.

Но, тем не менее, в Центральной Азии прослеживалось огромное желание по формированию оборонной системы, задачей которой являлось обеспечение безопасности и мирного развития государств региона. Только военная интеграция государств Центрально-Азиатского региона с привлечением России может привести к созданию надёжного щита от возможных угроз извне.

Попытки тюркских стран ЦА создать систему безопасности без участия внерегиональных факторов в новом веке не получили продолжения в силу мировой геополитической конъюнктуры и сложностью общей ситуации в регионе, как результат влияния внешних и внутренних факторов. Особо надо сказать о таком факторе, как неурегулированность межгосударственных отношений в Центральной Азии, в поле которых на традиционные проблемы, оставшихся в наследство от советского периода, насаивались новые. Тем самым возможность тесной кооперации самих стран региона в военно-политическом аспекте для обеспечения региональной безопасности уступила место созданию и укреплению такой системы при помощи международных, региональных организаций.

Военно-политическое сотрудничество стран региона к 2003–2004 гг. полностью стало концентрироваться в рамках многосторонних структур с прямым участием России, Китая и западных стран. Процесс формирования системы безопасности в Центральной Азии взял курс на строительство архитектуры безопасности, где столпами являются ОДКБ, ШОС и НАТО (возможно, и СВМДА). 14–15 июня 2001 г. на встрече глав государств «Шанхайской пятёрки» и Узбекистана в Шанхае было объявлено о создании Шанхайской организации сотрудничества.

Одновременно с укреплением интеграции в ШОС в Центральной Азии стала развиваться деятельность другой международной организации — Организации Договора о коллективной безопасности, созданной 14 мая 2002 г. Арменией, Беларусью, Казахстаном, Кыргызстаном, Россией и Таджикистаном — странами-участниками Договора о коллективной безопасности. В 2006 г. в состав ОДКБ вошел Узбекистан. В отличие от ШОС Организация договора о коллективной безопасности носит характер военно-политического блока.

Каждая из стран региона пытается строить систему двусторонних связей с Россией, Китаем, США для наращивания своей военной безопасности и обороноспособности. С начала 2000-х гг. в этот ряд стала встраиваться Индия. К примеру, с 2003 г. Узбекистан поддерживает военно-политическое сотрудничество с Индией.

Начиная с 2001 г. Турция увеличила военную помощь Узбекистану и Казахстану, в меньшей степени Кыргызстану, предоставляя вооружение и военное обмундирование, проводя учения с целью модернизации армий этих стран. Как известно, фактор Турции в регионе был сильно ощутим в 1990-х гг. Турция сыграла важную роль в присоединении тюркских республик Центральной Азии к программе НАТО «Партнерство во имя мира». Несмотря на перипетии во внешней политике Анкары, в начале второго десятилетия нового века турецкий фактор сохраняет свои позиции в регионе в сфере торгово-экономических связей, обеспечения безопасности (через участие в НАТО).

Несмотря на диверсификацию путей и механизмов обеспечения безопасности, по мнению большинства специалистов, военно-политическое сотрудничество стран региона зиждется на российском факторе, как основном гаранте безопасности в Центральной Азии [10; 348]. Россия, являясь активной участницей ОДКБ, ШОС, СВМДА, имеет прямое влияние на региональные проблемы, поддерживает тесные двусторонние отношения со всеми странами Центральной Азии. Российские военные базы сохранились в данном регионе.

По мнению казахстанского эксперта К.Л. Сыроежкина, ОДКБ была выгодна в первую очередь России, поскольку обеспечивала ее «военно-политическое присутствие» в Центральной Азии и локализацию попыток армий региона уйти под «зонтик безопасности» США, НАТО или Китая» [11; 59]. Таким образом, развивая структуры ОДКБ, Россия рассчитывала создать определенный противовес не только локальным угрозам и влиянию Запада в регионе, но и расширению роли Китая.

Важным позитивным сдвигом в эволюции ОДКБ можно отметить то, что союзники согласовали перечень внешнеполитических тем, по которым они отныне будут говорить одним голосом. В 2011 г. лидеры стран — членов ОДКБ договорились размещать военные базы третьих держав только с согласия партнеров по организации. Очевидно, что необходимо сделать организацию для участников привлекательной, перспективной, чтобы преобладало количество государств, желающих вступить, а не покинуть ее, учитывая, что уже почти за 25 лет 3 государства из 9-ти покинули структуру (Грузия, Азербайджан, Узбекистан).

Сотрудничество в сфере безопасности в ШОС в основном носит декларативный характер, иначе говоря, ограничено принятием конвенций о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. К сожалению, можно резюмировать, что формы сотрудничества сводятся лишь к обмену информацией, созданию общей базы данных и приведению к единому мнению стран-участниц по ряду теоретически важных вопросов в области мировой политики и международных отношений. Реальным практическим мероприятием в области военной безопасности можно считать проведение совместных антитеррористических учений, в которых участвовали не все государства-члены [12].

По утверждению известного политолога М.Лаумулина, некоторые эксперты полагают, что в обеспечении безопасности Центральной Азии в контексте «посленатовского» Афганистана ключевая роль должна принадлежать не ОДКБ, а именно Шанхайской организации сотрудничества, в которую входят все государства Центрально-Азиатского региона (кроме Туркменистана). Она уже сейчас может содействовать формированию благоприятного для Афганистана внешнеполитического окружения, максимально блокировать экспорт оттуда наркотических веществ и импорт прекурсоров, резко сузить внешнюю финансовую поддержку афганской оппозиции и оказать Кабулу экономическую помощь, наконец, создать условия, ограничивающие распространение идей радикального ислама. Для этого не требуется согласования с афганским правительством, а главное — с командованием сил западной коалиции, достаточно лишь политической воли государств-участников ШОС [13].

Активизация деятельности НАТО в Центрально-Азиатском направлении тоже подтверждает наращивание в будущем присутствия США и их союзников в регионе. Потенциал «мягкой силы», а также связанных с ней элементов экономического сотрудничества и взаимодействия в области безопасности после сокращения военного присутствия может быть задействован более активно.

Как считает Николай Бордюжа, налажен механизм обмена мнениями по широкому кругу вопросов, представляющих взаимный интерес, между высшими административно-должностными лицами ЕврАзЭС, ОДКБ, СНГ и ШОС, что позволяет координировать усилия по распределению функций между региональными организациями в сфере обеспечения безопасности в государствах Евразии [14]. Пока остается открытым и проблема взаимодействия НАТО и ОДКБ по обеспечению региональной безопасности в контексте афганского фактора (НАТО не признает миротворческую роль ОДКБ в регионе). Не используется в полной мере геополитический потенциал ШОС, который больше и шире пространственно, чем у ОДКБ.

Состояние безопасности Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана, а также Таджикистана будет зависеть, прежде всего, от состояния межгосударственных отношений в Центральной Азии, от того, смогут ли лидеры стран региона, особенно тюркских государств, проявить политическую волю в целях урегулирования уже существующих проблем и объединить усилия для обеспечения безопасности на национальном и региональном уровнях.

Список литературы

- 1 Соглашение о создании Содружества Независимых Государств // Сборник документов по международному праву. — Т. 1. — Алматы, 1998. — 576 с.
- 2 Соглашение между Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики и Правительством Республики Узбекистан о военно-техническом сотрудничестве // Сборник документов по международному праву. — Т. 1. — Алматы, 1998. — 576 с.
- 3 Shoerberlein E.J. Conflict in Tajikistan and Central Asia: The Myth of ethnic animosity / E.J. Shoerberlein // Harvard Middle Eastern and Islamic Review 1. — 1994. — № 2. — P. 3–55.
- 4 Надыров Ш. Дезинтеграция стран Центрально-Азиатского региона — угроза национальной безопасности Казахстана / Ш. Надыров, С. Смирнов // Казахстан — Спектр. — 1999. — № 4. — С. 41–53.
- 5 Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский — М.: Междунар. отношения, 1999. — 256 с.
- 6 Затулин К. Россия растратила ресурс доверия к интеграции / К. Затулин // Караван. — 1997. — 3 окт.
- 7 Договор о вечной дружбе между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан // Сборник документов по международному праву. — Т. 1. — Алматы, 1998. — 576 с.
- 8 Договор между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан о совместных действиях по борьбе с терроризмом, политическим и религиозным экстремизмом, транснациональной организованной преступностью и иными угрозами стабильности и безопасности Сторон. — [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://massaget.kz/laws/rus/docs/Z000000097/> (дата обращения 10.01.2017).
- 9 Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии / С. Акимбеков. — Алматы, 1998. — 280 с.

10 Международные отношения в Центральной Азии. События и документы; под ред. А. Богатурова. — М.: Аспект Пресс, 2011. — 549 с.

11 Сыроежкин К. Новая архитектура безопасности в Центральной Азии / К. Сыроежкин // «Центральная Азия — Китай: состояние и перспективы сотрудничества»: материалы междунар. конференции. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. — 296 с.

12 Мураталиева З. Архитектоника безопасности в ЦАР — проблемы и перспективы / З. Мураталиева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://news.igest.kz/40045284-n-murataliyeva-arhitektonika-bezopasnosti-v-centralnoy-azii---problemy-i-perspektivy> (дата обращения 10.01.2017)

13 Лаумулин М. Виртуальная безопасность Центральной Азии / М. Лаумулин. — [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Virtualnaya-bezopasnost-Tsentranoi-Azii-15646> (дата обращения 10.01.2017)

14 Бордюжа Н. ОДКБ — гарант стабильности и безопасности в Евразии // Независимая газета (НВО) / Н. Бордюжа. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1334896320> (дата обращения 10.01.2017)

Б.Ж. Сомжүрек

Орталық Азиядағы түркі мемлекеттерінің әскери-саяси ықпалдасуы

Мақалада Орталық Азия аймағындағы түркі елдерінің әскери-саяси ықпалдасуының қалыптасуы мен дамуы қарастырылды. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркіменстан елдерінің біріккен қауіпсіздігін қамтамасыз ету аясында тек келісімдік-құқықтық бірлесуі негізі талданып қана қоймай, осы мемлекеттерге негізгі қауіп-қатер төну факторлары да қарастырылды. Бұдан бөлек Орталық Азиядағы түркі елдерінің әскери-саяси ынтымақтастығы көпжақты құрылым аясында Ресей, Қытай, Түркия және батыс елдерінің тікелей қатысуымен талданды. Орталық Азия елдеріне қазіргі таңдағы төніп тұрған қауіп-қатерлер: халықаралық лаңкестік, діни экстремизм, аумақтық және шекаралық дауларды түркі елдеріне сыртқы көмексіз жеңу қиын болады. Ресей ТМД төңірегінде әскери қауіпсіздікті қамтамасыз етуге басымдық береді және өзінің оңтүстік шекарасының қауіпсіздігін Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігінде көреді. Посткеңестік кеңістікте тұтастай алғанда ұжымдық қауіпсіздік тиімді жүйесін қалыптастыру үшін осы аймақта қауіпсіздік жүйесін құру ерекше маңызға ие. Бұл жұмыстың негізгі пікірлерін тарихшылар, халықаралық қатынастар саласының мамандары және саясаттанушылар өз еңбектерінде пайдалана алады.

Кілт сөздер: Орталық Азия Одағының құрылуы туралы келісімшарт, әскери кооперациясы, ұжымдық қауіпсіздік жүйесі, 4-н Қорғаныс Одағы, Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы.

B.Zh. Somzhurek

Military and political integration of the Turkic States of Central Asia

The formation and development of military and political cooperation of the Turkic countries of Central Asian region is considered in the present article. It is analysed not only the contractual legal base of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan integration in the area of cooperative security protection, but also main risk factors of threats to these states. The military and political cooperation of the Turkic countries of Central Asia in a multilateral structure with Russia, China, Turkey and Western countries direct participation is considered here as well. The international terrorism, religious extremism, territorial border disputes being as the current challenges and threats to the Central Asian states are difficult for the Turkic countries to struggle alone. Russia, which gives high priority to the CIS area defence and its south border — lines observes it as Central Asian states safety. The regional security structure establishment in this region is of particular importance for collective security formation on post-Soviet territory in general. The fundamental principles of this work can be used by historians, foreign affairs experts and political scientists.

Key words: Treaty on Central Asian Union formation, military cooperation, system of collective security, Defense Treaty of the 4th, Collective Security Treaty Organization.

References

1 Sohlashenie o sozdanii Sodruzhestva Nezavisimykh Hosudarstv [The agreement establishing the Commonwealth of Independent States]. *Sbornik dokumentov po mezhdunarodnomu pravu — The Collection of documents on international law*, 1. Almaty, 1998 [in Russian].

- 2 Sohlashenie mezhdu Pravitelstvom Respubliki Kazakhstan, Pravitelstvom Kyrghyzskoi Respubliki i Pravitelstvom Respubliki Uzbekistan o voenno-tekhnicheskom sotrudnichestve [Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan, the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the Republic of Uzbekistan about military and technical cooperation]. *Sbornik dokumentov po mezhdunarodnomu pravu — The Collection of documents on international law*, 1. Almaty, 1998 [in Russian].
- 3 Shoerberlein, E.J. (1994). Conflict in Tajikistan and Central Asia: The Myth of ethnic animosity // *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 1, 2.
- 4 Nadyrov, Sh., & Smirnov, S. (1999). Dezintehratsiia stran tsentralnoaziatskoho rehiona — ugroza natsionalnoi bezopasnosti Kazakhstana [The disintegration of the Central Asian countries — Kazakhstan's national security threat]. *Kazakhstan — Spekr — Kazakhstan — Spekr*, 4 [in Russian].
- 5 Bzhezinskiy, Z. (1999). *Velikaia shakhmatnaia doska. Hospodstvo Ameriki i eho heostrategicheskie imperativy [The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- 6 Zatulín, K. (1997). Rossiia rastratila resurs doveriia k intehtatsii [Russia has spent a trust resource to integration]. *Karavan — Caravan*, 3 Oct. [in Russian].
- 7 Dohovor o vechnoi druzhbe mezhdu Respublikoi Kazakhstan, Kyrghyzskoi Respublikoi i Respublikoi Uzbekistan [The Treaty on eternal friendship between the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan]. *Sbornik dokumentov po mezhdunarodnomu pravu — The Collection of documents on international law*, 1. Almaty, 1998 [in Russian].
- 8 Dohovor mezhdu Respublikoi Kazakhstan, Kyrghyzskoi Respublikoi, Respublikoi Tadjhikistan i Respublikoi Uzbekistan o sovmetnykh deistviiakh po borbe s terrorizmom, politicheskim i relihioznym ekstremizmom, transnatsionalnoi orhanizovannoi prestupnostiu i inymi uhrozami stabilnosti i bezopasnosti Storón [Agreement between the Republic of Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan and Uzbekistan on joint actions against terrorism, political and religious extremism, transnational organized crime and other threats to the stability and security of the parties]. Retrieved from <http://massaget.kz/laws/rus/docs/Z000000097/> (дата обращения 10.01.2017) [in Russian].
- 9 Akimbekov, S. (1998). *Afhanskii uzél i problemy bezopasnosti Tsentralnoi Azii [Afghan knot and problems of security of Central Asia]*. Almaty [in Russian].
- 10 *Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentralnoi Azii. Sobytiia i dokumenty [The International relations in Central Asia. Events and documents]*. A. Bogatyrova (Ed.). Moscow: Aspect Press, 2011 [in Russian].
- 11 Syroyeshkin, K.L. (2012). Novaia arkhitektura bezopasnosti v Tsentralnoi Azii [New architecture of safety in Central Asia] Proceedings from Central Asia — China: state and prospects of cooperation: *Mezhdunarodnaia konferentsiia — International conference*. Almaty: KISI pri Prezidente Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 12 Murataliyeva, Z. *Arkhitektonika bezopasnosti v TsAR — problemy i perspektivy [The architectonics of security in the Central Asia — problems and prospects]*. Retrieved from <http://www.news.igest.kz/40045284-n-muratalieva-arhitektonika-bezopasnosti-v-centralnoy-azii---problemy-i-perspektivy> (дата обращения 10.01.2017) [in Russian].
- 13 Laumulin, M. *Virtualnaia bezopasnost Tsentralnoi Azii [The virtual security of Central Asia]*. Retrieved from <http://www.globalaffairs.ru/number/Virtualnaya-bezopasnost-Tsentralnoi-Azii-15646>(дата обращения 10.01.2017) [in Russian].
- 14 Bordyuzha, N. ODKB — harant stabilnosti i bezopasnosti v Evrazii. Nezavisimaia hazeta (NVO) [CSTO — the guarantor of stability and security in Eurasia]. Retrieved from the Independent newspaper - HBO - <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1334896320> [in Russian].

M. Syzdykbekova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: meruyert.syzdykbekova@gmail.com)*

Given their comparatively low rate of success why are sanctions so frequently applied?

Many scholars argue that the success rate of economic sanctions is quite low and as a foreign policy instrument, sanctions are ineffective. If economic sanctions do not work, why do politicians apply them so frequently? This essay claims that the answer lies in a different understanding of the term «economic sanctions», its goals, its targets, and its effectiveness by scholars on the one hand and by practitioners on the other. This paper also claims that the criteria of assessing the success rate of economic sanctions should be reconsidered.

Keywords: sanctions, economic sanctions, effectiveness of economic sanctions, foreign policy analysis, foreign policy tools, coercive diplomacy, international relations, diplomacy, EU, Russia, Ukraine crisis, success and failure of economic sanctions.

Many scholars argue that the success rate of economic sanctions is quite low and as a foreign policy instrument, sanctions are ineffective [1, 2]. Yet paradoxically policy-makers keep imposing economic sanctions.

If economic sanctions do not work, why do politicians apply them so frequently? This essay claims that the answer lies in a different understanding of the term of «economic sanctions», its goals, its targets, and its effectiveness by scholars on the one hand and by practitioners on the other.

This paper agrees with David Baldwin's [3; 81] approach that argues: «whether sanctions 'work' may be separated from the question of whether they should be used». For this purpose, this essay will start by defining the term «economic sanctions» and «success» before moving on to the main part, where this paper argues that economic sanctions tend to have many goals as well as target groups and this fact largely contributes to the explanation of why sanctions are so frequently used by policymakers. Other factors that encourage the use sanctions more often, this paper claims, are the cost-effectiveness of economic sanctions and the limited options of foreign policy instruments that are available to politicians. In the final section, this essay will give a detailed case study of the EU's sanctions against Russia over the Ukraine crisis.

Defining the term 'economic sanctions'

Let's start with the definition and we will see how the term «economic sanctions» is addressed in the works of academicians. Hufbauer, Schott and Elliott [4] define the term «economic sanctions» as financial or trade restrictions used by a state in order to change another nation's policies in some pre-specified manner. According to Pape [1], economic sanctions seek to lower the aggregate welfare of a target state by reducing international trade in order to coerce the target government to change its political behaviour. Doxey [5] argues that «economic sanctions» are economic measures imposed by a constitutionally authorised international body seeking to compel the target nation to alter its policies in order that they no longer conflict with international norms. As we can observe it is widely believed by many scholars that the main goal of economic sanctions is to change the target state's policy or «bad» behaviour.

Thus, the term «economic sanctions», its target (only one target state), and its goals (only to change a target state's policy) are quite narrowly defined. Economic sanctions have many goals and many targets. By recognising that economic sanctions may involve, as Baldwin [6; 18] points out, «multiple goals and targets of varying generality and significance», we can move beyond the conventional thinking that economic sanctions are totally ineffective. A group of different scholars: Baldwin [6; 3], Lindsay [7], Nossal [8], Kirshner [9], Blanchard and Ripsman [10] and some others started to reconsider this conventional method of thinking by proposing other ways of how to assess economic sanctions' success and how to explain the phenomena of their frequent usage.

The success rate of economic sanctions

If we reassess the notion of success and effectiveness of economic sanctions, we can probably understand why decision-makers keep using them as a policy instrument. What do we mean by «success»? How can one measure economic sanctions' success or failure?

The conventional literature on economic sanctions defines success mainly in terms of their effectiveness in attaining certain goals (as I mentioned above, «goal» is narrowly defined as to make changes in a target state's behaviour) [1; 4]. As Baldwin [6] argues «effectiveness alone is not the only dimension on which to measure success». He goes on and claims that success of economic sanctions should be measured by many dimensions such as: costs to the user of sanctions, costs to the target(s), stakes for the user, stakes for the target(s), and effectiveness as well. The bigger the stake for a target country, the more difficult it is for the user country to pursue its goals. Thus, it means that the results should be similarly weighted: the more difficult the undertaking, the more valuable is the impact of sanctions [6; 87–92]. Baldwin is correct in claiming that measurement of sanctions' success should include other considerations than only effectiveness.

Success is also a relational concept. When one argues that «sanctions' success rates are low», one should ask, as Marc Simon points out, «low compared to what?» [3]. For instance, Hufbauer, Schott, and Elliot [4] analysed 115 cases of sanction applications from 1914-1990. They concluded that the success rate was 34 percent of the total. Yet it should be noted that these analyses were criticised by many scholars [1, 11, 12]. Pape [1; 106] challenges this finding and claims that sanctions have been successful less than 5 percent of the time. But the problem with these approaches is that, first, they measure success as a change in the behaviour of a target country; second, 34 percent or 5 percent should be considered in relation to other foreign policy instruments such as war or diplomacy. No one seems to be able to give statistical data on whether war or diplomacy were more effective instruments in pursuing foreign policy objectives than economic sanctions during that period.

Other questions arise over whether scholars who study sanctions have too strict criteria in assessing the sanctions' success rate or whether they, in general, underestimate the effectiveness of sanctions.

Thus, as we can see, one of the reasons why sanctions are so frequently applied depends on how we assess «success». For some scholars, economic sanctions are ineffective tools because they assess «success» by narrow definition and they link the sanctions' success rate to only one goal — whether a target state changed its policy behaviour. For politicians, the sanctions' success rate is not directly linked to achieving only one narrow goal; success rate is linked to many goals and also to the questions such as: «If not sanctions, then what other foreign policy instruments do I have? Do I have so many alternatives?»

Many goals and many targets

In this part, I will try to demonstrate that the success rate of sanctions can vary depending on the goals they pursue and the target(s) that they are aimed to influence. As I mentioned earlier, economic sanctions have many goals and also many targets. This is one of the reasons why state leaders keep applying sanctions.

Kirshner [9] and Lindsay [7] both agree with the fact that economic sanctions are not limited to only one goal. If for Lindsay economic sanctions have such goals as: compliance, subversion, deterrence, and symbolism, either international or domestic; then Kirshner defines sanctions' goals as follows:

The full range of goals refers to the fact that a state may initiate sanctions not simply to compel action on the part of the target, but to *communicate its preferences, support allies, deter others* from engaging in similar activity, and *dissuade the target* from expanding its objectionable activity. Sanctions may also be designed to *punish, weaken, distract, or contain* the adversary. Thus sanctions may fail to move the target, but may be successful along a number of other dimensions, complement other policies, and remain an appropriate policy instrument [9; 34].

A quite interesting fact is that with different goals there are different rates of success. According to Lindsay [7; 154], sanctions generally demonstrate ineffectiveness when the goal is compliance, subversion or deterrence, but they often succeed as international and domestic symbols. When a state uses sanctions as an international symbolism, it has simultaneously more than one target state or audience. By imposing sanctions on the main target, one can send signals and messages to the others. As a response to the Soviet Union's invasion of Afghanistan in 1979, the US imposed sanctions on grain export to the USSR. According

to Lindsay [7; 165], the Carter administration hoped that this embargo would demonstrate American leadership.

As to the domestic symbolism then it is argued that economic sanctions can be used to increase domestic support for the initiating government. Sanctions against Iran during the hostage crisis helped to increase Carter's approval rate from 32 percent to 61 percent [7; 167].

Another case of domestic symbolism is when elites react to their citizens' demand «do something» in relation to some international events [7; 8].

Given the fact that sanctions can have many goals and target groups, we can argue that probably this is one of the reasons why they are still frequently imposed.

Cost-effectiveness and alternative foreign policy instruments

During the process of decision-making, leaders try to choose the most cost-effective option in pursuing foreign policy objectives. Economic sanctions, as one of the methods of coercive diplomacy, are relatively cheaper than undertaking military action.

George [13; 6] claims that «coercive diplomacy is an attractive strategy insofar as it offers the possibility of achieving one's objective in a crisis economically, with little or no bloodshed, fewer political and psychological costs, and often with less risk of unwanted escalation than does traditional military strategy». Baldwin [3; 102] also agrees with this logic and argues that policymakers do not necessarily use economic sanctions because they think they are the most effective technique of statecraft; they use them because they are more cost-effective.

However, it is surprising that despite the fact that importance of costs for politicians is very high, scholars of sanctions tend to ignore this point. Even during my selective literature review, I could not find any comparative statistical analyses on the cost-effectiveness of different policy instruments including economic sanctions. Only some scholars such as Baldwin [3] and George [13] tackle the cost-effectiveness issue.

Another issue with the literature on economic sanctions is that while scholars are mainly preoccupied with discussing the ineffectiveness of economic sanctions, they do not offer any alternative policy instruments that can successfully substitute economic sanctions or, as Baldwin [3; 84] points out, «one must show that some other policy alternative is better». In his book *Economic Statecraft*, Baldwin defines four categories of foreign policy techniques: propaganda, diplomacy, economic statecraft, and military statecraft. It should be admitted that this list of foreign policy tools demonstrates that policymakers do not have a wide range of options and, probably, the limited character of foreign policy means predisposes decision-makers to apply sanctions more often.

Case study: EU sanctions against Russia over the Ukraine crisis

The ongoing Ukrainian crisis that started in 2014 has caused major tensions in EU-Russian relations.

According to the information from the official websites of the EU institutions, the EU has imposed sanctions on Russia as the response to Russia's policy and actions in Ukraine such as: violation of Ukrainian sovereignty and territorial integrity, illegal annexation of the Crimean Peninsula by Russia; inflows of fighters and weapons from the Russian territory into Eastern Ukraine; and aggression by Russian armed forces on Ukrainian soil [14].

The EU sanctions include:

- Diplomatic measures;
- Sanctions targeting certain individuals and entities (asset freezes and travel bans);
- Restrictions for Crimea and Sevastopol;
- Measures targeting sectoral cooperation and exchanges with Russia («economic measures», including banking and financial activities) and;
- Suspension of the implementation of some cooperation programs [15].

The EU stipulates as the condition for lifting the sanctions: first, the complete implementation of the Minsk agreements and the second, active contribution from the Russian side without ambiguity to finding a solution to the Ukrainian crisis.

How successful are these sanctions? Do they «work»? The answers to these questions depend on how we, in general, define and look at these sanctions. The scholars that are preoccupied with criticising the ineffectiveness of sanctions will undoubtedly claim that economic sanctions against Russia failed since: 1.

The Ukrainian crisis is still ongoing; 2. Russia has not changed its foreign policy towards Ukraine; 3. We do not see the complete implementation of the Minsk agreements.

But if we look at these sanctions from another perspective we will be able to find some positive shifts.

1. *Any alternatives to economic sanctions?*

Do the European policy makers have foreign policy options other than economic sanctions? What should they have chosen instead of sanctions? Researchers from Centre of European Policy Studies claim that the EU's foreign policy instruments are limited to "soft power" and this is the main reason why the EU's reaction to Russian aggression in Eastern Ukraine has consisted primarily of the imposition of economic sanctions [16; 1].

2. *International symbolism*

According to the document «European restrictive measures» [17] — clarifies where, when, how, and under what circumstances sanctions should be applied — economic sanctions can be imposed on any target group «to promote the objectives of the Common Foreign and Security Policy (CFSP): peace, democracy and the respect for the rule of law, human rights and international law». Thus, it should be noted that the imposition of any sanctions pursues, first and foremost, normative goals. This point demonstrates a sign of «international symbolism», sending the messages and signals not only to Russia but to other countries as well.

3. *The costs of sanctions*

For the Russian economy, the EU economic sanctions are argued to have helped exacerbate the economic crisis Russia was already facing. The combined effect of the drop in oil prices and economic sanctions caused major pressure on the devaluation of the Rouble and increased capital flow [18]. According to recent data from the Federal State Statistics Service (Rosstat) [19], Russian GDP decreased 3.7% in the full year 2015. On the contrary, the EU's sanctions against Russia had a very limited impact on the EU economy [16; 4].

As we can observe these sanctions have many other goals than only to make changes in Russian foreign policy towards Ukraine. As a sample of international symbolism and inflicting damages to the Russian economy, the European sanctions demonstrate some effectiveness.

Conclusion

This essay has argued that there are several reasons that encourage politicians to use economic sanctions as a foreign policy instrument more frequently. First, sanctions can simultaneously pursue more than one goal and target audiences: they can be used as a policy tool that sends signals about the intentions of a user state — «international symbolism»; sanctions can serve as a policy instrument to satisfy the domestic audience or increase the approval rating of politicians. Second, the cost-effectiveness consideration of any policy instrument is taken into account by policymakers. Third, policymakers are usually constrained in their choices due to the limited options of foreign policy instruments available to them.

This paper has also argued that the criteria of assessing the success rate of economic sanctions should be reconsidered. If scholars offered more specific recommendations and a clear alternative to economic sanctions, it would be possible to evaluate these alternative options in greater detail and give more fair analysis on whether the economic sanctions are effective or not.

References

- 1 Pape R. Why Economic Sanctions Do Not Work / R. Pape // *International Security*. — 1997. — 22 (2). — P. 90–136.
- 2 Elliott K. Same Song, Same Refrain? Economic Sanctions in the 1990's / K. Elliott, G. Hufbauer // *American Economic Review*. — 1999. — 89 (2). — P. 403–408.
- 3 Baldwin D. The Sanctions Debate and the Logic of Choice / D. Baldwin // *International Security*. — 2000. — 24 (3). — P. 80–107.
- 4 Hufbauer G. Economic sanctions reconsidered / G. Hufbauer, J. Schott, K. Elliott. — Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1990. — 500 p.
- 5 Doxey M. Economic sanctions and international enforcement. 2nd ed. / M. Doxey. — London: published for the Royal Institute of International Affairs, by Oxford University Press, 1980. — 500 p.
- 6 Baldwin D. Economic statecraft / D. Baldwin. — Princeton, N.Y.: Princeton University Press, 1985. — 500 p.
- 7 Lindsay J. Trade Sanctions As Policy Instruments: A Re-Examination / J. Lindsay // *International Studies Quarterly*. — 1986. — 30 (2). — P. 153–173.
- 8 Nossal K. International sanctions as international punishment / K. Nossal // *International Organization*. — 1989. — 43 (02). — P. 301–322.
- 9 Kirshner J. The microfoundations of economic sanctions / J. Kirshner // *Security Studies*. — 1997. — 6 (3). — P. 32–64.

- 10 Blanchard J. A Political Theory of Economic Statecraft / J. Blanchard, N. Ripsman // Foreign Policy Analysis. — 2008. — 4 (4). — P. 371–398.
- 11 Dashti-Gibson J. On the Determinants of the Success of Economic Sanctions: An Empirical Analysis / J. Dashti-Gibson, P. Davis, B. Radcliff // American Journal of Political Science. — 1997. — 41 (2). — P. 608–618.
- 12 Drury A. Revisiting Economic Sanctions Reconsidered / A. Drury // Journal of Peace Research. — 1998. — 35 (4). — P. 497–509.
- 13 George A. Forceful persuasion / A. George. — Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1991. — 500 p.
- 14 Council of the European Union. EU restrictive measures in response to the crisis in Ukraine - Consilium. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/ukraine-crisis/>
- 15 European External Action Service. European Union - EEAS (European External Action Service) | EU sanctions against Russia over Ukraine crisis — Frequently asked questions. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://eeas.europa.eu/factsheets/news/faq_eu-russia_sanctions_factsheet_en.htm
- 16 Gros D. The Economic Impact of Sanctions against Russia: Much ado about very little / D. Gros, F. Mustilli Brussels: Centre for European Policy Studies. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.ceps.eu/system/files/DGandFM_RussianSanctions.pdf
- 17 EU restrictive measures. — Brussels: Council of the European Union - Press Office. — P. 1–3. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/135804.pdf
- 18 Christie E. Sanctions after Crimea: Have they worked? / E. Christie // NATO Review magazine. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/Review/2015/Russia/sanctions-after-crimea-have-they-worked/EN/index.htm>
- 19 Информация о социально-экономическом положении России. — М.: Федеральная служба государственной статистики (Росстат). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gks.ru/free_doc/doc_2015/info/oper-12-2015.pdf

М. Сыздықбекова

Халықаралық қатынастарда экономикалық санкцияларды кең қолданудың себептері

Санкциялар — бірқатар мемлекеттердің сыртқы саясатында кең қолданылатын құралдарының бірі. Алайда сыртқы саясатты жүзеге асырудың құралы ретінде санкциялардың тиімділігі мәселесі даулы болып қалуда. Мақалада экономикалық санкцияларға қатысты «тиімділік» пен «жетістік» концепцияларына сараптама жасалып, жан-жақты есеп берілді, жалпы экономикалық санкциялардың тиімділігін бағалау критерийлерін қайта қарастыру ұсынылып, жасап, қазіргі халықаралық қатынастарда санкцияларды кең қолдану себептеріне терең талдау жасалды.

Кілт сөздер: санкциялар, экономикалық санкциялар, экономикалық санкциялардың тиімділігі, сыртқы саясат, талдау сыртқы саясат тетіктері, қысым көрсету дипломатиясы, халықаралық қатынастар, дипломатия, ЕО, Ресей, Украина дағдарысы, экономикалық санкциялардың жеңісі мен жеңілісі.

М. Сыздықбекова

Причины широкого применения экономических санкций в международных отношениях

Санкции являются одним из самых часто используемых инструментов внешней политики многих государств. Однако эффективность санкций в качестве средства ведения внешней политики остается спорным вопросом. В работе разносторонне проанализированы и оценены такие концепции, как «эффективность» и «успешность» в отношении экономических санкций. Предложено пересмотреть критерии оценивания эффективности экономических санкций в целом, а также глубоко рассмотреть причины широкой применимости санкций в современных международных отношениях.

Ключевые слова: санкции, экономические санкции, эффективность экономических санкций, внешнеполитический анализ, инструменты внешней политики, дипломатия принуждения, международные отношения, дипломатия, ЕС, Россия, украинский кризис, успех и провал экономических санкций.

References

- 1 Pape, R. (1997). Why Economic Sanctions Do Not Work // International Security, 22 (2).
- 2 Elliott, K., & Hufbauer, G. (1999). Same Song, Same Refrain? Economic Sanctions in the 1990's // American Economic Review, 89 (2).
- 3 Baldwin, D. (2000). The Sanctions Debate and the Logic of Choice // International Security, 24 (3).

- 4 Hufbauer, G., Schott, J., & Elliott, K. (1990). *Economic sanctions reconsidered*. Washington, D.C.: Institute for International Economics.
- 5 Doxey, M. (1980). *Economic sanctions and international enforcement*. 2nd ed. London: published for the Royal Institute of International Affairs, by Oxford University Press.
- 6 Baldwin, D. (1985). *Economic statecraft*. Princeton. New York: Princeton University Press.
- 7 Lindsay, J. (1986). Trade Sanctions As Policy Instruments: A Re-Examination // *International Studies Quarterly*, 30 (2).
- 8 Nossal, K. (1989). International sanctions as international punishment // *International Organization*, 43 (02).
- 9 Kirshner, J. (1997). The microfoundations of economic sanctions // *Security Studies*, 6 (3).
- 10 Blanchard, J., & Ripsman, N.A. (2008). Political Theory of Economic Statecraft // *Foreign Policy Analysis*, 4 (4).
- 11 Dashti-Gibson, J., Davis, P., Radcliff, B. (1997). On the Determinants of the Success of Economic Sanctions: An Empirical Analysis // *American Journal of Political Science*, 41 (2).
- 12 Drury, A. (1998). Revisiting Economic Sanctions Reconsidered // *Journal of Peace Research*, 35 (4).
- 13 George, A. (1991). *Forceful persuasion*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.
- 14 Council of the European Union. EU restrictive measures in response to the crisis in Ukraine - Consilium. Retrieved from <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/ukraine-crisis/>
- 15 European External Action Service. European Union - EEAS (European External Action Service) | EU sanctions against Russia over Ukraine crisis — Frequently asked questions. Retrieved from http://eeas.europa.eu/factsheets/news/faq_eu-russia_sanctions_factsheet_en.htm
- 16 Gros, D., Mustilli, F. *The Economic Impact of Sanctions against Russia: Much ado about very little*. Brussels: Centre for European Policy Studies. Retrieved from https://www.ceps.eu/system/files/DGandFM_RussianSanctions.pdf
- 17 EU restrictive measures. Brussels: Council of the European Union - Press Office. Retrieved from http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/135804.pdf
- 18 Christie, E. Sanctions after Crimea: Have they worked? // *NATO Review magazine*. Retrieved from <http://www.nato.int/docu/Review/2015/Russia/sanctions-after-crimea-have-they-worked/EN/index.htm>.
- 19 *Informatsiia o sotsialno-ekonomicheskom polozenii Rossii [The Federal State Statistics Service (Rosstat)]*. Retrieved from http://www.gks.ru/free_doc/doc_2015/info/oper-12-2015.pdf. [in Russian].

Н.Г. Шаймердинова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: nurila1607@mail.ru)*

Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции

В статье рассмотрены истоки этногенеза гагаузов, проживающих в Республике Казахстан, причины их миграции в Казахстан, места локального проживания, их численность и вероисповедание. Раскрыто влияние тюркских (в т.ч. турецкое), славянских народов на язык, культуру, жизнь гагаузов. Исследованы системные особенности гагаузского языка, владение гагаузами родным и другими языками, в том числе казахским, знание гагаузами своих обрядов, обычаев, устного народного творчества. В качестве иллюстрации приведен текст стихотворения молодого поэта-гагауза, проживающего в настоящее время в Республике Казахстан.

Ключевые слова: гагаузы, история, миграция, Казахстан, проживание, численность, религия, язык, системные особенности, обычай и обряды, творчество.

Изучение истории, этногенеза, культуры, языка гагаузов стало объектом исследования российских востоковедов с середины XIX в. В.В.Радлова, П.И.Кеппена, Н.К.Дмитриева, Н.С.Державина, Л.Б.Берга, болгарских ученых К.Ирчека, Г.Занетова, Л.Милетича, Д.Гаджанова, польского востоковеда Т.Ковальского. В Республике Казахстан язык компактно проживающих гагаузов изучал известный тюрколог А.С.Аманжолов. В рамках международного проекта «Взаимодействие истории, культуры, языка тюркских народов в постсоветском Казахстане» участники проекта, а также обучающиеся и ППС кафедры тюркологии, проведя анкетные опросы, исследовали историю переселения гагаузов в Казахстан, а также язык, культуру и их адаптацию в условиях Казахстана (Н.Шаймердинова, И.Невская, С.Тажибаева, К. Шенинг).

Этногенез гагаузов исторически, возможно, восходит к кимако-кыпчакским государствам XI–XIV вв., сыгравшим свою историческую роль в развитии и формировании государств тюркских народов. Описывая этнический состав Дешт-и-кыпчакского государства в предмонгольскую эпоху, историки отмечают, что наряду с довольно древними племенами, входившими ещё в состав кимакского союза племен (йемек) или существовавшими самостоятельно, таких как (баджна-печенеги, башкиры, уз-гузы, манкуроглы), встречаются и новые этнические племена [1; 267].

По арабским источникам в XIV в. кыпчакская конфедерация представляла собой конгломерат тюркских народов — крупных и мелких. К крупным относились «баргу, токсоба, итоба, барат, альрас, к мелким — таг, башкурт, куманку, бузанку, баджна, караборикли, уз, шортан» [цит. по Ахинжанову, 1; 267].

Из изложенного выше следует, что в кимакской конфедерации и позже — в образовавшемся на её базе кыпчакском государстве могли быть предки гагаузов (*уз-гузы, узы*).

Один из исследователей этногенеза гагаузов В.А.Мошков полагает, что гагаузы являются потомками узов или торков, уже в XI–XII вв. принявших православие от русского народа вместе с остатками печенегов, берендеев и других тюркских племен, известных в русских летописях под именем «черных клобуков», вероятно, за черные шапки, которые они носили [2; 12].

Энциклопедические источники подтверждают наши предположения, отмечая, что гагаузы в большинстве своем являются потомками средневековых тюрков, в частности, узов или торков, воспринявших элементы славянской (болгарской) культуры [3; 624].

Вследствие передвижения тюркских (кыпчакских) племен на запад, в бассейн реки Дуная, гагаузы осели в Болгарии, Румынии. Неблагоприятные политические, социальные, экономические условия, созданные Османской империей на территории некоторой части Восточной Европы, вынудили большую часть гагаузов в XVIII–XIX вв. переселиться из северо-восточной Болгарии на территорию современной Молдавии (особенно после русско-турецкой войны 1828–1829 гг.).

Постепенно поселения гагаузов продвигались в южные районы Украины, в Крым, на Кавказ. После столыпинской реформы в 1908–1914 гг. часть колонистов-гагаузов была поселена царским правительством в Казахстане. По Всесоюзной переписи 1926 г. на территории Казахстана были заре-

гистрированы 830 гагаузов [4; 81]. По переписи 1970 г. в Советском Союзе (включая Казахстан. — *ремарка наша*) проживали 157 тыс. гагаузов, за рубежом — 5 тыс. человек [3; 624].

По мнению А.С.Аманжолова, к шестидесятым годам XX в. на территории Казахстана гагаузы проживали группами по несколько десятков человек, в основном в Семипалатинской области (в селах Кокпекты, Романовка, Прохладное, Ивановка, Буконь Кокпектинского района, в селе Георгиевка Жарминского района, в Чарском, Аксуатском, Аягузском, Урджарском районах), а также местами и в Актюбинской, Целиноградской, Кустанайской и Павлодарской областях. Отдельные гагаузские семьи живут и в других областях Казахстана, а также в Ташкентской области Узбекистана [5; 219]. По данным последней переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан проживают 493 гагауза [6].

В рамках Международного проекта нам удалось установить контактные связи с гагаузами Северо-Казахстанской области, Кокпектинского района Семипалатинской области, болгарскими-гагаузами села Болгарка в Актюбинской области, а также с гагаузами, проживающими в городах Алматы, Астана, Павлодар, Семипалатинск, Туркестан. В суверенном современном Казахстане гагаузы оказались в силу указанных выше причин: историческое переселение в начале XX в., либо личные обстоятельства (создание семьи), либо трудовая деятельность и учеба в Республике Казахстан. Ярким примером сказанного является история жителей села Болгарка Алгинского района Актюбинской области [7]. В 1908 г. первые переселенцы из Бессарабии — Федор и Натальи Колтуклу, Георгий и Миланья Кирчигло — прибыли в Каратаусай, где в двух километрах от села основали свое поселение, назвав его Болгарским. На телегах и подводах, нагруженных домашним скарбом, добирались сюда переселенцы больше месяца. Лошадей не было, а потому повозки тянули коровы. Члены этих больших семей вырыли землянки и стали обживать плодородные земли. Первым испытанием для них стала суровая казахстанская зима, но, помогая друг другу, они научились мужественно побеждать холод. Спустя время сюда приехали семьи Гармаш, Баловых, Молочлы, Чавдаря, Дмитриевых, Трифионовых [7].

Как говорили тогда казахи, прибывшие, «хотя и называли себя болгарскими, но говорили на нашем языке» (т.е. языке, близком казахскому языку), и казахи хорошо их понимали. Вместе с казахским народом болгары-гагаузы пережили все невзгоды и трудности Советской власти: период коллективизации, трагедии и победу в Великой Отечественной войне, послевоенную разруху, голод, строительство новой жизни. «Поскольку болгары-гагаузы были исконные огородники, они начали организовывать бригады полеводов, выращивали картофель и овощи. Каратаусайцы до сих пор с ностальгией вспоминают о труде знатных садоводов — Федора Колтуклу и Николая Балова. Именно Федор Колтуклу первым в селе развел клубнику и угощал земляков особым лакомством — клубничным вареньем, а Николай Балов в своем саду посадил виноградную лозу, привезенную с исторической родины. До войны дома болгар в селе узнавали сразу, потому что вокруг них обязательно были разбиты фруктовые сады и огородные участки. Благодаря представителям этой национальности коренные жители узнали о баклажанах и сладком перце, научились выращивать различные пряности и добавлять их в еду, стали собирать урожай груш, яблок. Некоторые из болгар освоили профессии механика и строителя. Так, под руководством прораба Павла Чавдаря в селе были построены животноводческая ферма, школа, клуб, целая улица домов колхоза «Красный пахарь». Братья Николай и Павел Молочлы стали трактористами. Елена Колтуклу была членом правления колхоза, ее не раз избирали депутатом сельского совета, а ее сын Николай окончил медицинский институт и работал врачом» [7].

В отличие от многих тюркских народов по вероисповеданию гагаузы — православные, в домах держат иконы. Тем не менее отмечается влияние ислама, гагаузы празднуют Курбан байрам, Ораза байрам. Так, участница социологического опроса Кристина Тоймалы (г. Астана, 22 года) пишет в анкете, что по вероисповеданию христианка: «если Пасха, печем куличи и идем в церковь. Если праздник Курбан байрам, готовим национальные казахские блюда». Некоторые гагаузы, проживающие в республике, исповедуют ислам. «*Хожу в медресе, молюсь, выполняю все обряды во время Курбан байрама*», — отмечают респонденты Юрий, Али [8].

В наших исследованиях в графе «национальность» по документам (паспорту) гагаузы суверенного Казахстана записаны как гагаузы, однако раньше по документам многие из них записывались как болгары. Об этом говорят жители сел Болгарка и Кокпекты (Валентина Васильевна, Стефанида Николаевна). По этническому самоопределению почти 90% из опрошенных считают себя гагаузами и только два молодых человека из Алматы и Астаны (в возрасте 26 и 22 лет) назвали себя «космополитами».

Этнический состав гагаузов претерпел влияние, с одной стороны, славянских народов — болгар, поляков, русских; с другой — тюркских народов — турков, азербайджан, казахов (в историко-социальном и языковом аспектах).

Указанные процессы ассимиляции отразились в культуре, семейно-брачных отношениях. У гагаузов старшего поколения (за 50 лет и старше) 90% отцов и матерей — этнические гагаузы, и только 8–10% — русские (либо мать, либо отец). У гагаузов второго поколения больше смешанных браков, и они женаты или выходят замуж за болгар, немцев, русских, украинцев, казахов, татар. Ассимиляционные процессы ярко проявляются в антропонимах. Так, фамилии гагаузов могут быть гагаузские — *Колтуклу, Кичогло, Молочлы, Гармаш, Дергишан, Чавдаря, Терза, Костандогло, Михул*; славянские: болгарские — *Петкова, Манов, Балов, Дмитриев, Дядова, Крепов, Дымов, Ониськова, Добрев*; русские и украинские — *Трифонов, Красникова, Пантелеев, Попов, Васильева, Виничук, Гаенко, Ерошенко*; тюркские — *Узунов, Омаров, Касаджык, Демироглы, Тоймалы, Каирбекова* и др. Имена в основном славяно-русские: Миланья, Стефанида, Мара, Ратмир, Елена, Надежда, Нина, Софья, Валентина, Зоя, Мара, Алексей, Николай, Анатолий и т.д.

Большое влияние на социальную и этнокультурную жизнь гагаузов оказали турки, особенно во время завоеваний ими балканских народов — болгар, гагаузов, македонцев и др. Как отмечают исследователи, многие гагаузы забыли болгарский язык в силу того, что турки запрещали на нем говорить. Сами гагаузы считают, что и этноним «гагауз» является прозвищем, данным турками. А.С.Аманжолов приводит иллюстрации из беседы с гагаузами — жителями Семипалатинской области Казахстана. Народная этимология гласит: а) *гаганы тут уз* — «держи клюв прямо», — так говорили турки, когда били болгар по лицу (с. Кокпеты, сообщил И.И. Карагуяров, 55 лет); б) *гага уз* — «клюв прямой» — так называли болгар, говорящих по-турецки, в отличие от горбоносых турок (с. Романовка, сообщила Н.А.Пантелеева, 56 лет) [5; 221].

Известно, что гагаузский язык относится к огузской группе тюркских языков, сами гагаузы называют свой язык «*турк дили*». Несмотря на ассимиляционные процессы, все опрошенные гагаузы (100 %) в качестве родного языка называют гагаузский язык. Старшее поколение (от 50 лет и выше) владеют гагаузским языком благодаря использованию его в кругу семьи или изучению его в садике, начальной или средней школе (в основном переселенцы из Молдавии). В интервью жительница села Кокпеты Стефанида Николаевна Дядова, 79 лет (по мужу Виничук) говорит, что гагаузцы ее поколения — Нина Попова (80 лет), София Михайловна Бочкова (66 лет), Валентина Васильева (64 года), Надежда Александровна Красникова (61 год), Анатолий Кивилоглов (69 лет), Зоя Бойкова (70 лет), Мара Дергишан (66 лет) владеют языком и говорят на гагаузском. Дети Стефаниды Николаевны (двое сыновей и дочь) также владеют гагаузским благодаря своей бабушке; 5 внуков и 8 правнуков не знают гагаузского (*село Кокпеты, интервью от 3.03.2017*). Таким образом, молодое поколение гагаузов в Казахстане не владеет или плохо владеет гагаузским языком, но владеет на определенном уровне казахским языком. На вопрос анкеты (вопрос Е-20) «*Понимаете ли Вы значение слов «Ак Орда», «Байтерек», «Мажилис», «мажилисмен», «Хабар», «аким», «наурыз», «наурыз коже»?* 100 % респондентов отвечают: «Да». [8]. Подобные ответы определяют владение и отношение к казахскому языку многочисленных народов, проживающих в Казахстане, в т.ч. и гагаузов. В целом гагаузы доброжелательно относятся к казахам, знают казахскую культуру, традиции, кухню, охотно дружат с казахами, русскими, азербайджанцами, украинцами, проживающими в Казахстане и не собираются мигрировать в другую страну.

Многие гагаузы проживали и проживают в русскоязычной среде, изучали русский язык в садах, школах, колледжах и вузах. 93% опрошенных респондентов-гагаузов активно используют русский язык во всех функциональных сферах, на работе, дома. Однако в перспективе 99% респондентов-гагаузов желают владеть родным языком, изучать его в воскресных школах, в начальных и средних школах, в средних специальных учебных заведениях, смотреть на гагаузском языке спектакли и телепередачи, слушать радио (вопрос Е - 18).

Гагаузский язык по своей языковой системе близок к турецкому языку. На наш взгляд, основные особенности гагаузского языка в фонетической системе сводятся к следующему: дифтонгизация гласных верхнего и среднего подъема, функционирование вторичных долгих гласных, сильная палатализация основного корпуса согласных в сочетании с переднеязычными гласными; в синтаксисе, в отличие от турецкого языка, свободный порядок слов в предложении.

А.С.Аманжолов выделяет ряд особенностей гагаузского языка:

1) гласный **э** в безударном положении обычно переходит в **е**: *бэн* (я) — *бени* — (меня), *гежэ* (ночь) — *гежелар* (ночи) и др. Следует, однако, отметить, что это явление широко представлено в чадырлунгском и комратском говорах;

2) сочетания **нл, мл** переходят в **нн**: *оланнар* — юноши, *инсаннар* — с людьми, *адамнан* — с человеком, *аннады* — понял;

3) гласные переднего ряда **е, и, ө, ү, э** в начале слова иногда произносятся как йотированные: *йев* — дом, *йөрдек* — утка, *йүст* — верх;

4) гласные **ө, о** в 1-м слоге произносятся обычно как дифтонг **уо, үө**: *уон* — десять, *уонун* — его, *сүөйды* — он говорил;

5) наличие нескольких форм настоящего времени, которые дифференцируются по говорам: **-(а)йор, -ыйр, -ийр, -эр, -йар, -ый, ий**: *алэр* - берет, *ойнаээр* — играет, *гөрер* — видит;

6) наличие грамматического женского рода с аффиксом **-ка, -йка**, заимствованного из славянских языков: *врачка* — женщина-врач, *чингенейка* — цыганка, *булгарийка* — болгарка, *чорбажыйка* — хозяйка;

7) наличие синтезировавшегося послелого (й)лан, (й)лэн, (й)нан, (й)нэн (в турецком литературном языке *-ile, -la, -le*): *алмайлан* — с яблоком, *екмеклэн* — с хлебом, *чобаннан* — с пастухом, *чизмемнэн* — с моим сапогом, *оннар чыкыйнан* — как только они вышли;

8) тюркский порядок слов в предложении под влиянием славянских языков нарушился, а относительная свобода порядка слов, широкое употребление инверсии в гагаузском языке используются как стилистический прием [5; 224]. Указанные языковые особенности в фонетическом, морфологическом, синтаксическом уровнях языка, на наш взгляд, характерны и для казахстанских гагаузов в их речевой деятельности.

На вопрос о знании устного народного творчества — пословиц (*сөйлеши*), сказок (*масаллар*), песен (*турку*), легенд, исторических поэм — 30 % (в основном молодежь) ответили, что не знают устное народное творчество и 70 % гагаузов знают: сказки «Оглан», «Пеперчу» (сказка о мальчике величиной с перец), историческую легенду «Узун Кирлан» («Длинный караван»), эпосы «Кероглы», «Карагез», роман Н.Греса «Старатели Буджака».

Гагаузы, проживающие в Казахстане, сохраняют свои национальные праздники, такие как «Касын», «День Дмитрия». Праздник «День Дмитрия» — сугубо этнический праздник. Отмечают его широко, накрывают столы, собираются семьями, приезжают народные певцы, устраиваются концерты. Болгары-гагаузы — гостеприимный и трудолюбивый народ. Они умели работать, не разгибая спины, и отдыхать с музыкой. Валентина Антоновна Терза, жительница села Болгарка Актюбинской области, рассказывает: *«раньше каждую субботу болгары-гагаузы приглашали поочередно к себе в гости. У них соблюдался такой обычай, что в течение недели все честно трудятся, не прикасаясь к спиртному, а в субботу организуются посиделки с песнопениями, плясками, напоминающими о своей далекой солнечной стране. Болгары — искусные музыканты, они играли на баяне, мандолине, бубне. Как правило, народный праздник заканчивался в четыре часа утра. В воскресенье следовал отдых. И снова с понедельника по пятницу — на работу. Диаспора жила в селе дружной единой семьей, — подчеркивает Валентина Антоновна. — Накрывался всегда общий стол, каждый нес из дома какое-нибудь национальное блюдо»* [7].

Современные гагаузы соблюдают свои традиции, обычаи, ритуалы. К таким обрядам относятся обряды «Додола», «Переруда», «Герман»; обряд вызывания дождя; обряды новорожденных, свадебные обычаи. Как отмечают респонденты, *«во время сватовства будущая невестка готовит всем кофе, а жениху подает его с солью. Если же он выпивает кофе спокойно и сразу, значит, также и все тяжелые моменты жизни он преодолеет легко и просто»* [8]. Особенно трепетно гагаузы относятся к рождению ребенка. Близкие и родственники приносят новорожденному подарки и особенные хлеба, которые называются малые питы. Когда ребенок немного окрепнет и подрастает, мать зовет гостей уже на большую питу [7].

Многие гагаузы для сохранения национальной культуры, национальной идентичности, языка хотят создания в г. Астане этнокультурного гагаузского центра. Подобный культурный центр «Береслава» создали болгары-гагаузы 25 сентября 2009 г. в селе Каратаусай Актюбинской области (на фото члены Центра вместе со своими казахскими друзьями).

Среди молодежи гагаузов немало патриотов, желающих знать свой исчезающий язык, традиции, культуру, о чем свидетельствует стихотворение молодого гагауза-студента, напечатанного в Туркестане 15 марта 2014 г. в газете "Ясави газетаса". Стихотворение также было опубликовано в Молдавии в газете "Единая Гагаузия". Стихотворение написано на турецком языке, но, как отмечает сам автор, есть версия его на родном гагаузском языке.

Sevdim seni Gagavuzya / Люблю тебя, моя Гагаузия

Sevdim seni Gagavuzya
Hiçbir zaman seni unutmam
Askerlik yapmadan durulmaz
Durulmaz karşı düşmana
Ki ben bir gün duracağım karşısında

Gece gündüz bu türküyü çalarım
Hep sen benim aklımda
Sevdim seni bir çiçek gibi
Kokun yüreğimde kaldı

Люблю тебя, моя Гагаузия.
Никогда тебя не забуду.
Иду я в армию,
Чтобы с врагами твоими
Бороться до конца.

День и ночь я тебя воспеваю.
Всегда ты в памяти моей
Как цветы тебя люблю,
Чудесные запахи твои в сердце моем.

Ne zaman baksam yıldızlara	Наблюдая за ночными звездами,
Benden o kadar uzaktasın	Знаю, что далек от родины своей.
Aslında bana o kadar yakınsın	Но ты мне близка и дорога,
Çünkü burası da benim memleketim	Потому что это моя страна!
Çünkü burası da benim!	Потому что это земля моя!

Vitali Demiroğlu*(перевод на русский язык Н.Г.Шаймердиновой)*

Как видно из текста, стихотворение патриотическое. Не будучи профессиональным поэтом, автор смог выразить свою любовь к Родине — Гагаузии, к родной земле, готов защищать ее от врагов и воспевать ее день и ночь. В то же время стихотворение очень лиричное — слова «цветы», «чудесные запахи», «ночные звезды», «светлая грусть» передают особую авторскую тональность всему тексту.

Народ, который имеет таких сыновей, имеет, несомненно, будущее, несмотря ни на что.

Список литературы

- 1 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / С.М. Ахинжанов. — Алматы: Ғылым, 1995. — 296 с.
- 2 Мошков В.А. Гагаузы Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы / В.А. Мошков // Этнографическое обозрение. Кн. XLIV. — М., 1990. — С. 7–15.
- 3 Большая советская энциклопедия: в 30 т. — Т. 5. — М.: Изд-во Сов. энцикл., 1971. — 639 с.
- 4 Державин Н.С. О наименовании и этнической принадлежности гагаузов / Н.С. Державин. — Советская энциклопедия. — № 1. — М., 1937. — С. 80–87.
- 5 Аманжолов А.С. Опыт изучения тюркских языков / А.С. Аманжолов. — Астана: Фолиант, 2012. — 400 с.
- 6 Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г.: стат. сб. — Астана, 2010.
- 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.avestnik.kz/?p=20759
- 8 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.tuyrki.weebly.com
- 9 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.tmk.kz

Н.Г. Шаймердинова

Қазақстанның түркі халықтары: гагауздар, олардың тарихы, тілі, дәстүрі

Мақалада Қазақстан Республикасында тұратын гагауз халқы шығу тегінің бастаулары, олардың Қазақстанға көшуінің себептері, тұрып жатқан мекендері, саны және діні қарастырылған. Сонымен қатар түркі (соның ішінде түрік) және славян халықтарының гагауздардың тіліне, мәдениеті мен өміріне әсер етуі зерттелген, гагауздардың тіл жүйесіндегі ерекшеліктері зерделенген, олардың ана тілін және басқа да тілдерді, соның ішінде қазақ тілін меңгерулері де зерттеу нысанына алынған. Мақалада гагауз халқының өз салт-дәстүрлерін, халық ауыз әдебиетін білетіні байқалды. Және де қазіргі кезде Қазақстан Республикасында тұратын гагауз халқының жас ақынының өлең жолдары келтірілген.

Кілт сөздер: гагауздар, тарих, қоныс аудару, Қазақстан, мекендеу, халық саны, дін, тіл, жүйелік ерекшеліктер, салт-дәстүр, шығармашылық.

N.G. Shaimerdinova

Turkic peoples of Kazakhstan: gagauzians, their history, language and traditions

The article is devoted to the Gagauz, living in the Republic of Kazakhstan — is considered the origins of the ethnogenesis of the people, the causes of their migration in Kazakhstan, a local place of residence, and the number of their religion; reveals the influence of Turkic (including Turkish), the Slavic peoples' language, culture and life of the Gagauz; We investigate the system features of the Gagauz language, possession of native and other languages, including Kazakh; has been noted Gagauz knowledge of their rites and customs, folklore; illustrated poem lyrics of the young poet- Gagauz, residents in the present time in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Gagauz, history, migration, Kazakhstan, residence, population, religion, language, system features, customs and rituals, creativity.

References

- 1 Akhinzhanov, S. (1995). *Кыпчакы в истории средневекового Казахстана [Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan]*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 2 Moshkov, V.A. (1990). Hahauzy Benderskoho uezda. Etnohraficheskie ocherki i materialy [Gagauz of Bendery Uyezd. Ethnographic essays and materials]. *Etnohraficheskoe obozrenie. Kn. XLIV — Ethnographic Review. Book. XLIV*. Moscow [in Russian].
- 3 *Bolshaia Sovetskaia Entsiklopediia v 30 tomakh [Great Soviet Encyclopedia in 30 volumes]*, 5. Moscow: Izdatelstvo «Sovetskaia entsiklopediia», 1971 [in Russian].
- 4 Derzhavin, N.S. (1937). O naimenovanii i etnicheskoi prinadlezhnosti hahauzov [On the name and ethnicity of the Gagauz]. *Sovetskaia entsiklopediia — Soviet Encyclopedia*, 1. Moscow [in Russian].
- 5 Amanzholov, A.S. (2012). *Opyt izucheniia tiurkskikh iazykov [Experience of studying Turkic languages]*. Astana: Foliant [in Russian].
- 6 Natsionalnyi sostav, veroispovedanie i vladenie iazykami v Respublike Kazakhstan. Itohi natsionalnoi perepisi naseleniia 2009 h. [National composition, religion and language proficiency in the Republic of Kazakhstan. Results of the National Population Census of 2009]. *Statisticheskii sbornik — Statistical collection*. Astana, 2010 [in Russian].
- 7 Retrieved from www.avestnik.kz/?p=207598 [in Russian]
- 8 Retrieved from www.tyrki.weebly.com [in Russian]
- 9 Retrieved from www.tmk.kz [in Russian]

М.Ы. Ыбырайхан, Қ.С. Өскембаев

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: marat_19.93@inbox.ru)*

XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Орталық Қазақстандағы металлургия және тау-кен саласындағы жұмысшылардың жағдайы

Мақалада аталған кезеңде Орталық Қазақстандағы металлургия және тау-кен саласындағы жұмысшылардың хал-ахуалы қарастырылған. Төңкеріске дейінгі, кенестік және тәуелсіз Қазақстан жағдайында жарық көрген авторлардың осы аталған мәселеге байланысты еңбектері сараланып, пайдаланылған. Авторлар статистикалық материалдар арқылы жұмысшылардың сандық құрамын көрсетеді және олардың жағдайы жайлы баяндайды. Замана кезеңдеріне сәйкес күнделікті өмірдегі сол заманның куәгерлерінің естеліктері де келтірілген. Әсіресе қарастырылып отырған уақыттағы өндіріс орындарында қызмет қылған техникалық мамандар мен басқа да лауазымды адамдар жайлы тарихи құжаттар мен мәліметтер өте маңызды.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, металлургия, тау-кен, жұмысшылар, Спасск, Қарағанды, Жезқазған, көмір өнеркәсібі, мыс балқыту, шахта, концессионер, жалақы, Успен, Қарсақпай, Тобыл-Ақмола округі, Попов, Рязанов, Тимме, Нельсон Фелль, капиталистер.

XX ғ. басында Ресей патшалығының отары ретіндегі Қазақстанда, негізінен, өнеркәсіптің екі саласы, яғни тау-кен өндірісі мен кен-зауыт өнеркәсібі, сондай-ақ ауыл шаруашылығы, оның ішінде мал өнімдері өнеркәсібі дамиды. Әсіресе тау-кен өнеркәсібі түсті металдар мен темірдің бай кен орындарын пайдаланып жатқан Алтай мен Орталық Қазақстанда өркендеді. Мыс, алтын, темір және басқа қазба байлықтарын шығаратын еліміздің тау-кен кәсіпорындары XIX ғ. орыс буржуазиясының қолында болса, XX ғ. басында, негізінен, шетелдік Германия, Англия, Франция, Австрия және АҚШ-тың акционерлік қоғамдарының қолына көшті. Шетел капиталының енуінің негізгі себептері, біріншіден, бәсекелестіктің болмауы; екіншіден, арзан жұмыс қолының жеткілікті болуы; үшіншіден, пайдалы қазбалардың бай кен орындары; төртіншіден, оңай пайда көзінің болуы.

XIX ғ. екінші жартысынан бастап өнеркәсіп саласында жедел жүргізілген өзгерістерге байланысты еңбек етушілерді қанау жаңа қарқын алды, сол себептен еңбекші халықтың кедейленуі жүрді. Әлеуметтік тұрғыдан өлкенің жұмысшыларының жағдайы Ресейдің өнеркәсібі дамыған аудандарымен салыстырғанда әлдеқайда ауыр болды. Оған кәсіпорын қожайындарының өктемдігімен белгіленген жұмыс күнінің ұзақтығы себеп болды. Жұмысшылар қатары кедейленген қазақ көшпелілері мен қоныстанушы шаруалармен, қолөнершілер, қала кедейлері, төменгі әскери шенділер мен Ресейдің орталық аудандарынан келген мамандармен толығып отырды және олар біртіндеп тұрақты жұмыскерлер тобын қалыптастырды.

Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында халықаралық нарықта және Ресейде металдың бағасының күрт өсуі тау-кен ісіне үлкен қызығушылық туғызды. Бұл жалпы елде, сонымен қатар қазақ даласында тау-кен ісі мен металлургияның жаңа қарқынмен қайта жандануына алып келді. Бұл жанданудың нәтижесі кен орындарын жедел іздеу және барлаудан, сонымен қатар шағын зауыттардың пайда болуы немесе қайта іске қосылуынан көрінді. XIX ғ. соңы – XX ғ. басында Қазақстандағы жұмысшы табының өсуі байқалады. А.Н. Нүсіпбековтің есебі бойынша, 1902 ж. өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылар саны 25392 адам, олардың ішінде өңдеуші өнеркәсіпте — 7297 және тау-кен өнеркәсібінде 18095 адамды құраған.

Қазақ КСР Статистикалық басқармасының мәліметтеріне сүйенсек, 1913 ж. ірі өндіріс орындарындағы жұмыскерлер саны 19851 адамды құраған, оның ішінде маңызды салалар бойынша еңбекшілер құрамы төмендегідей: тас көмір — 529, мұнай өндіру — 642, түсті металлургия (түсті металл кендерін өндірумен бірге) — 6790, химия — 59 [1; 60].

Жоғарыда аталған сандарға байланысты мына жайды ескерген жөн. Қазақстан өндірісіне байланысты дереккөздерді қарастыру барысында кейде жеке өндіріс орындарының мәліметтерінде статистикалық басқарманың деректерімен қайшы тұстары кездеседі. Қазақ жерінде жұмыс жасаған жергілікті халық өкілінің саны мен еңбек жағдайы туралы мәліметтерді әр түрлі дереккөздерден алуға болады. Сол деректердің негізгілеріне тоқталсақ, Спасск мыс балқыту зауытында 1895–1900 жж. қазақтар жұмыскерлердің жалпы санының 57 %, кеніштерде — 61, Қарағанды көмір кенішінде —

81% құраған. 1905 ж. Қарағандыда 165 адам жұмыс жасаған, оның 110-ы қазақтардан тұрған. В. Семевский XIX ғ. екінші жартысында Семей – Жетісу округындағы алтын өндірісінде — 5219, Тобыл-Ақмола округындағы осы өндірісте — 1591 жұмыскер және оның 30 % шығыс халқының өкілдері болғанын атап өтеді [1; 66].

Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында жеке өндірістер бойынша еңбекшілердің ұлттық құрамында және жалпы көлемінде өзгерістер болды. Спасск өнеркәсібіндегі 1915 ж. жұмыскерлер құрамы келесі мәліметтерден көрінеді. Спасск мыс балқыту зауыты: қазақтар — 710, орыстар — 180 адам; Сарысу байыту фабрикасы сәйкес 97 және 23; Успен кеніші — 252 және 75; Қарағанды көмір өнеркәсібі — 474 және 115 адам. Қарсақпай мыс балқыту зауытының құрылысында, Жезқазған кеніші және Байқоңыр көмір өнеркәсібінде 1915 ж. 896 жұмыскер болды, оның 483-і — қазақ. Жалпы Орталық Қазақстандағы Спасск зауыты, Успен кеніші, Қарағанды көмір кеніші, Қарсақпай зауыты, Жезқазған кеніші, Байқоңыр көмір кенішінде 1915 ж. 2651 адам еңбек етті. Олардың қатарында 835 орыс, 1816 қазақ болды [2; 117]. Сөйтіп, 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі тұста Қазақстандағы қазақ жұмысшыларының жалпы саны үнемі артып отырды.

1917 ж. басында жалпы Қазақстандағы кәсіпорындарда 25 мыңға жуық адам еңбек етті. Олардың арасында орыстар, қазақтар, тағы басқа да ұлт өкілдері болды, ал Спасск және Атбасар кәсіпорындарында, Қарағанды көмір кенішінде жұмысшы қазақтардың көлемі 81,8 % құрап, жоғары көрсеткіш көрсетті. Шетелдік концессионерлер (капиталистер) жергілікті халық арасынан жұмысшыларды көптеп жинады. Қазақ жұмысшыларына орыстардан да аз төледі және оларды қарапайым үймен де қамтамасыз еткен жоқ. «Риддер қоғамының» өндірісінде — 1760, ал «Қырғыз тау-кен өнеркәсібі қоғамының» кәсіпорындарында 2 мыңға жуық адам жұмыс істеді. Жұмыскерлердің ұлттық құрамына келсек, аталған екі өнеркәсіптің еңбекшілерінің арасында жартысынан көбі қазақтар еді. Төңкеріс қарсаңында Қазақстанның 16 алтын өнеркәсібінде 2300 жұмысшы болса, олардың 1140 қазақтар болды [2; 118]. Шетел капиталының тау-кен кәсіпорындарында 1915 ж. қазақ жұмыскерлерінің үлесі 50–90 % аралығын құрады.

Шетел концессионерлерінің және басқа кәсіпкерлердің кәсіпорындарындағы жұмыскерлердің еңбек жағдайы өте ауыр болды. Қарағанды, Екібастұз тас көмір кен орындарында, Успен, Жезқазған, Риддер кеніштерінде жұмыскерлер жер астында 12 сағат жұмыс істеді. Осыдан бөлек жұмысшылар қосымша 2 сағат қожайыны үшін тағы тегін жұмыс атқарды [3; 71]. Бұл тәжірибе Риддерде және басқа да кәсіпорындарда пайдаланылды.

Мыс-балқыту зауыттарында да жұмыс оңай болмады. Пеш жанындағы ыстық 30 градус кейде одан да жоғары болды. 1913 ж. Ақмола уезд бастығының губернаторға жеткізген хатында Спасск зауытындағы жұмыскерлердің ауыр жағдайы туралы келесідегідей айтылады: «Спасск зауытында жұмыскерлер екі ауысымда еңбек етеді, яғни әр ауысым 12 сағаттан, жұмыстың осындай ұзақтығы қазақ жұмыскерлерінің бірнеше рет наразылығын тудырған, сонымен қатар зауытта күндіз ыстық болады және оған балқыту пештерінің температурасы қосылып жұмыскерлерді тіптен қажытады».

Зауыт және кеніш жұмыстары қол еңбегіне негізделді. Құрал-жабдық жеткілікті болмады, ал қолда бары ескі және тозған күйде еді, өндіріс процестерін механизациялау төмен жағдайда еді немесе мүлде болмады. Тек XX ғ. басында көтеру, шаю, бұрғылау жұмыстарында бу қозғалтқыштары пайда болды. Кеніштердегі негізгі бұрғылау қолмен жүргізілді.

Шетел капиталының кәсіпорындарында жұмыскерлер кен мен көмірді қайламен бөлді және қолмен тасыды. Жоғарыға көтеру ат-шанамен жүзеге асырылды. Алынған көмір, кен қолмен сұрыпталды және жүк тасушыларға тиелді. Тек бай кен балқытылды, ал жұтаңы қоқысқа тасталды.

Шетел капиталистері үнемдеу мақсатында қауіпсіздік техникасына көңіл бөлмеді, жұмыскерлерді нашар жабдықталған зауыт пен кеніштерде жұмыс жасауға мәжбүрледі. Қарағанды және Екібастұз шахталарында дымқыл, ыстық және қараңғы болды. Шахта керосин шамдарымен жарықтандырылды. Жұмыскерлер шахтаға жаяу немесе сатымен түсіп, мініп жүрді. Бұл оларды одан сайын шаршатты.

Көптеген кәсіпорындарда желдеткіштер болмады, бұл улану жағдайларына да алып келді. Кәсіпорындардағы құрал-саймандардың қарапайымдылығы, қауіпсіздік ережелерінің сақталмауы жұмысшылар арасында өлім-жітімді ұлғайтты. Тұрғын-үй мәселесі шешілмеді, жұмысшылардың 40 пайыздайы жертөлелерде, барактарда тұруға мәжбүр болды. Медициналық көмектің көрсетілмеуі, санитарлық-гигиеналық мәселенің шешілмеуі, жұмысшылар мен олардың отбасылары арасында түрлі аурулардың таралуына себепші болды.

Ірі өнеркәсіп орындарының бірі — Спасск кәсіпорындары техникалық жағынан артта қалған еді. Тау-кен жұмыстары тым қарапайым әдістермен жүргізілді. Өнеркәсіптегі техникалық жабдықтар атымен болған жоқ және барлық кен, оның ішінде көмір де қол еңбегімен өндірілді. Егер кейбір бөліктерде механизмдер қолданылса да олар өте ескі еді. Оған мына бір жағдай мысал бола алады. Концессионерлер «Герберт» атты жаңа шахта құрылып жатқанда жаңа көтергіш машинаны алуға шығындалуды жөн санамады. Орнына жарамсыз болып қалған Успен кенішінің ескі бу көтергішін алды. Бұл көтергіш құрылғының ескі болғаны соншалық, жұмысшылар оны қолданған да жоқ. Олар шурфтар мен штректер арқылы өрмелеп, өздерінің забойларына өте көп уақыт шығындап әрең жететін.

Желдету, таза ауа беру де нашар жағдайда еді. Тау-кен инженері Тимме бұл туралы: «Соңғы уақытқа дейін кеніштің желдеткіші нашар жағдайда болды, тек бірнеше жылдық текетірістен кейін әкімшілікті желдеткіш орнатуға көндірдік, бірақ үнемдеу мақсатында бұл жұмыс та екі жылға созылды», — дейді. Үнемдеу мақсатында құрылғылардың ешқайсына жөндеу жүргізілмеді. Ал, бұл жыл сайын төтенше оқиғалардың орын алуына әкеліп соқты. Патша шенеуніктерінің өзі мына жағдайды мойындады: «...Жалпы Спасск және Атбасар қоғамдарының кәсіпорындарында кеніштердегі техникалық бөлік өте нашар жолға қойылған, себебі жұмыс жасап жатқан шетелдіктер техникалық білімі төмен қызметкерлер еді» [4; 23]. Әрине, Спасск және Атбасар кәсіпорындарының басшылығында жүрген бұрынғы ет сатушылар мен аудармашылар өте сауатсыз болды.

Жұмысшылардың ауыр азабы күнделікті еңбек барысындағы қиындықтар ғана емес еді. Төңкеріске дейін өлкедегі жұмысшылардың жалақысы кәсіпкерлердің жұмысын қадағалайтын органдардың болмауынан Ресейдің өнеркәсібі дамыған аудандарынан әлдеқайда 2–3 есе төмен болды. Мысал ретінде соғыс жылдарына тоқталсақ. 1914–1916 жж. Ресейде заңмен бекітілген жалақының ең төмен мөлшері 1 рубль болды. Ал, Спасск, Рязановтар, Поповтар, тағы басқа өнеркәсіптерінде әр уақытта жалақы шамамен күніне 8 тиын мен ең жоғарғы көрсеткіш 1 рубль 40 тиын аралығын құрады [3; 80]. Аталған көрсеткіш 1914 ж. Қарағанды өңіріндегі көптеген өнеркәсіп орындарына ортақ болып табылады.

Өнеркәсіп орындарының көпшілігінде жалақы үнемі кешіктіріліп отырылды және көп жағдайда ақшамен емес ордермен берілді. Ал ордер әр түрлі азық-түлік пен тауарға теңестірілді. Бұл ордерлер жұмысшыларға тек сол концессионерлердің сауда орындарынан ғана қажетті тауар алуға мүмкіндік берді. Округтік инженерге жазған шағымында сол кездегі жұмысшы былай деген: «Спасск зауытының басшысына бізге жалақы берілсін деген өтінішке қарамастан, үш ай бойы әлі де ақша орнына тек ордер алып келеміз. Ордерді көпестерге тегін беруге тура келеді, кеңсе ол ордерлерді кері алмайды. Бір рубльге сауда жасау керек болса, ордер екі рубльге жазылса, керек емес тауарды алуға тура келеді. Спасск зауытының кеңсесіне жету оңай емес. Ол ылғи да ішінен жабық. Кеңсеге кездейсоқ кіріп кеткенді Аткинсон деген біреу «ақша жоқ» деген айғаймен қуып шығады. Көбісі қарыз емес, жалақысын сұрап жүр, сондықтан төбелес немесе одан да қиын жағдайлар туындауы да мүмкін. Арбакештер Аткинсонды бірнеше рет алып шыққысы келді, бірақ сұлтанның арқасында ол құтылып кетеді. Аткинсонның нұсқауымен жіберілген ордерлер ақша ретінде рәсімделеді. Бұл алдау үшін жасалады. Сондықтан Карно кеңсесінен арбакештердің қаңтар, ақпан, наурыз айларының жалақысын төлеуін сұраймыз. Ақша орнына ордер беруге тосқауыл жасаңыз. Сонымен бірге Аткинсонның кім екенін анықтап беріңіз. Ешқандай келісімшарт қатынастарынсыз біз өзге елдің адамына ақшамыз үшін аяғына жығылуымыз керек пе» [4; 23].

Ағылшын кәсіпкерлері Қазақстанға өзінің отарлары, оның ішінде Африкадағыдай еңбекшілерді аяусыз қанау тәсілдерін ала келді. Африкада олар негр құлдарды ұстап алып, жұмысқа күштеп жегіп қоятын. Қазақ жеріндегі жұмысшылар да осыған ұқсас жағдайда еді. Жалақы мардымсыз болды. Сол жалақының өзін концессионерлер әр түрлі себептермен шегеріп, айыппұл салып отырды. Қарағандының құрметті шахтерлері Бекбосын Сахимбаев пен Түсіп Күзембаев былай деп еске алады: «Десятниктің көзіне дұрыс еңбек етпегендей көрінсең, жалақыдан шегеру немесе айыппұл жазылатын». Жалақының төмендеуімен қатар соғыс жылдарында күнделікті қажетті заттар қымбаттап кеткен болатын. Бұл еңбекшілерге ауыр соққы болды. 1916 ж. Спасск кәсіпорнындағы жалақы 8–11 тиынға дейін төмендеп кетті. Бұл қазақтарды тыл жұмысына тартумен байланысты болды. Шетел капиталистерінің кәсіпорындары әскери міндеткерліктен босатылған болатын [5; 133]. Концессионерлер осыны пайдаланып, жұмысшыларды әскери міндеткерліктен босатқанын сылтау етіп жалақыны тіпті төмендете берді. Жалпы еңбекшілер бұқарасының арасында қазақ жұмыскерлері кәсіпорын басшыларының тарапынан кемсітушілікке көп ұшырады. Зауыттар мен кеніштердегі

казактардың қатарын көбінесе маманданбаған қара жұмыскерлер құрады. Білікті мамандарды кәсіпкерлер Орал, Алтай және басқа да зауыттардан әкелді. Орыс және қазақ жұмыскерлерінің жалақысы да әр түрлі еді.

Кен орындары мен зауыт-фабрикалардағы көптеген өрескел қателіктер мен озбырлықтардың тағы бір үлкен себебі бар еді. Мысалы, Орталық Қазақстандағы Спасск акционерлік қоғамының өндіріс орындарындағы барлық билік басқарушы директор Вульмердің қолына шоғырланды. Ол осы қызметінен бұрын Австралияда және Вест-Индияда жұмыс жасаған болатын [5; 137]. Вульмер өз кезінде қожайындарын байыта түсуді және Англияда ерекше басқарушы мәртебесіне ие болуды ойластырып кен өндіруді бұрынғыдан да жыртқыштық сипатта жүргізді. Яғни, кәсіпорындарды басқарушылар шектен тыс сауатсыз болды. Мысалы, Қарағанды көмір кенішін басқарушы Гарботл деген адам осы қызметіне дейін қарапайым аудармашы болса, Успен кеніштерін басқарушы Фармер ет сатумен айналысқан еді.

Әкімшілік-шаруашылық бөлігі шетелдік азамат Руффельдің қолында болды. Патша шенеуніктері Руффельдің басқаруын жоғары бағалаған болатын. Шындығында Руффель шаруалардың титығын шығаруды жоғары деңгейге жеткізді. Жұмысшылардың жалақысы қысқартылған болатын. Тұрғын үй жағдайы аса ауыр болды, ал жұмысшылар Руффельден жағдайды сәл де болса жақсартуды сұрағанда ол бірден қарсылық білдірді. Сонымен қатар ол өзінің қарсылығын техникалық тұрғыдан негіздеуге тырысты. Руффельдің жандайшаптары да барлық жағынан үнемдеді. Кеншілер әр ауысымда 100 сажан тереңдікке кез келген сәтте үзіліп кетуі мүмкін шіріген қыл арқанмен түсті. Бұл шетелдік келімсектердің орнатқан тәртібі болды. Олар патша шенеуніктері атап өткендей, «керемет мамандар» еді.

Жұмыскерлердің ауыр жағдайын сипаттайтын деректер қоры көптеп кездеседі. Бірақ кейде жұмыскерлер үшін жақсы жағдайлар жасаған кәсіпкерлер де кездеседі. Бірақ бұл жерде еңбекшілерге қажетті жағдайды ойластырған, басшы кәсіпкер мен жұмысшылар арасындағы алтын көпір іспеттес тұлғалардың маңызы зор екенін атап өту керек. Еңбекшілердің тұрмыс және жұмыс жағдайын көбінесе көпес-капиталистер емес тікелей жұмыс барысына қатынасып жүрген инженер-техник мамандар жасаған болатын. Кәсіпорындардағы өндірістік үдерістердің кемшіліктерін және жұмысшылардың еңбек жағдайын ашып көрсету үшін өнеркәсіп орындарының әрқайсына тоқтала кеткен жөн. Ол үшін бізге жеткен деректер жеткілікті. Мысалы, Орталық Қазақстанда металлургия ісі алдыңғы қатарда болды және өнеркәсіптің бұл саласын аталған өңір бойынша кең көлемде алғашқы рет қолға алған сібірлік көпес С.И. Попов еді. Оның ісінің қаржылық жағы және коммерциялық ұйымдастырылуы Тобыл-Ақмола округтік инженері болған А. Сборовскийдің еңбегінде толық қамтылған. Ең бастысы, бұл еңбекте металлургия қызықтыратын техникалық жағы, материалдық мүмкіндігі сипатталған. Алғашқы уақытта бұл жердегі барлық өндірістік жұмысты басқарғандар Алтай зауыттарына арнайы іссапарға жіберіліп, зауыт жұмысын барынша игерген мамандардан тұрды. Қызметтері үшін оларға айына бір рубль және екі пұт ұн берілді. Кейінірек жағдайлары жақсарды. Красовский жазбаларынан біз Попов зауыттарындағы басқарушылар мен қызметкерлер, соның ішінде ең ірі деген Александровск зауытындағылары жылына 300 рубль жалақы және айына 3 пұт ұн, 0,5 пұт бидай, 7,5 фунт жарма, 2,5 пұт ет және екі рубль шайлық ақша алғаны жайлы сыйақы тізімдемесін кездестіреміз. Бұл XIX ғ. 70 жж. жататын деректер қатарына жатады [6; 167]. Дегенмен сол уақытта Поповтар бұл айлықпен тәжірибелі және білімді металлург мамандарды қызықтыра алуы неғайбыл еді. Бұл жағдайларда зауыт жұмысының металлургия талаптарына сай жүруін, толық есебін жасау, кен және зауыт өнімдерінің сараптамаларын беру, сонымен бірге зауыт жұмысын қадағалау өте қиын еді.

Поповтар әулеті Орталық Қазақстандағы өз ісін XIX ғасыр бойы жүргізген болатын. Степан Иванович Поповтың мұрагері Степан Александрович Степановск және Козьмо-Демьяновск зауыттарында бір пұт мыс өндіргені үшін әрбір жұмысшыға төлеген жалақысы 15 рубльды құрады. Аталған көлемдегі жалақы өнеркәсіп орны үшін кететін шығынды көбейтіп жіберді. Осындай жағдайларда кәсіпорынның өз жұмысын тоқтатуы таңғаларлық жағдай емес [7; 111]. Степановск және басқа да дала зауыттарындағы еңбектің қысқы үзілісі зауыт маңына өз киіз үйлерін тіккен казактардың өндірісте пайдаланылуымен, ал суық түскенде олардың өз қыстауларына көшуімен байланысты болған.

Қазақстандағы XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы ірі кәсіпорындардағы қазақ жұмысшыларының жағдайын Спасск зауытын мысалға келтіру арқылы да кеңінен қарастыруға болады. Тау-кен ісімен айналысқан ірі көпестердің бірі Рязановқа тиесілі болған Спасск зауыты бірнеше кезеңде жұмыс

жасады. Алғашқы кезеңі туралы мәліметтер өте аз болып келеді. Өнеркәсіп орны қарқынды жұмыс жасаған 1898–1904 жж. аралығындағы екінші кезеңінде зауыттың жағдайы төмендегідей болды. Тәулігіне 15 т (930 пұт) кенді балқытуға 54 т (3350 пұт) өндірістік қоспа мен отын шығындалды. Өнеркәсіптің әр бөлігінде, яғни көмір кенінде, кеніште және зауытта жалпы саны 500-ге жуық еркектермен бірге әйелдер және балалар жұмысқа жалданды. Сөйтіп, Рязанов кәметет жасқа толмағандар мен әйелдер еңбегін қанады, өндіріске технологиялық жаңалықтар енгізбеді. Оның иелігінде Оралдағы алтын кеніштері болғандықтан, бұл өнеркәсіп орындарына немқұрайлы қарады. Істі бұлайша ескі тәсілдермен басқару, жұмысты дұрыс жүргізе алмау нәтижесі кәсіпорынды дағдарысқа әкелді, көп ұзамай сатып жіберуге мәжбүр болды [8; 19].

1914–1916 жж. аралығындағы Спасск зауыты жұмысының үшінші кезеңінде өндірістің дамуы тікелей әскери жағдаймен байланысты еді. Қалай болғанда да Успеннен жеткізілген кеннің ерекше сапалы болғаны (кен құрамының байлығы) ғана өндіріс техникасының барлық кемшіліктерін жауып тұрды және өнеркәсіптің табысына әсер етті. 1914 ж. Спасск зауытында өндірілген мыстың 1 пұты Вогау фирмасына 13 рубль 68 тиынға тапсырылды, ал 1 пұт өнімді өндіруге кеткен өзіндік құн 5–6 рубльден асқан жоқ еді. Әдетте, 4 рубль 50 тиын шамасында болды. Басты шығын — жұмыскерлер жалақысы 1 пұт өнім өндіргені үшін 2 рубль 57 тиын еді [6; 181]. 1914 ж. зауыттағы жұмысқа шамамен 1000 жұмысшы жалданды, олардың орташа жалақысы 1 рубль 4 тиынды құрады. Шеберлер 1 рубльден 3 рубль 35 тиынға дейін; білікті мамандар 80 тиыннан 1 рубль 80 тиынға дейін; қара жұмысшылар 50–80 тиын аралығындағы жалақы алды. Жұмыстың үздіксіз жүруі барысында жұмысшылар 12 сағатқа дейін еңбек етті. Ал жұмыс күні екі ауысымға ауысқанда еңбек күнінің ұзақтығы 10 сағатқа созылды. Қожайындар өндіріске қажетті машинаны, жаңа технологияны енгізгенде жұмысты жеңілдетіп, жұмыс уақытын қысқарту үшін емес, қосымша құнды өсіру мақсатын ұстанды. Сондықтан олар өндіріс машинасына кеткен шығын жұмыс күшіне кеткен шығыннан аз болса ғана, жаңа технологияны қолданды. Тегін сый сияқты келіп тұрған жұмыс күшін пайдалану мүмкіндігі болғанда шетел кәсіпкерлері ешқандай техникалық жетілдірусіз-ақ өндірістің ең ескі, артта қалған әдістерімен жұмысты жалғастыра берді.

Өндіріс техникасының артта қалушылығына қарамастан, ағылшын-француз капиталистері жыл сайын жоғары табысқа ие болып отырды. Жоғарыда аталғандай, Спасск қоғамы 1914 жылдың өзінде мысты 4 сом 50 тиынға өндіріп, 13 сом 68 тиынға сатты. Осылайша 9 сом таза пайдаға кенелді. Капиталист Феллдің өзі серіктес акционерлерге Қазақстанға салған капиталынан таза пайда тауып отырғанын айтып масаттануының тегін емес екені көрініп-ақ тұр. Орыс және қазақ жұмысшыларын аяусыз жұмысқа жегу шетел капиталистері үшін жоғары табыстың кепілі болды. Шетелдік қанаушылар тек жер асты қазба байлығын аяусыз тонап қана қойған жоқ, арзан еңбек күшіне айналған жергілікті халық өкілдерін экономикалық және әкімшілік қысымдар арқылы аяусыз қанады. Жұмысшыларды қанау шектен тыс екендігін патша шенеуніктерінің өзі де мойындауға мәжбүр болды. Тау-кен инженері Сборовский шетелдік кәсіпкерлер жұмысшылардың бар күш-қуатын сорып алатыны жайлы «...олар негрлерді жануарларды пайдаланғандай қанаса, бұл жұмысшыларға да сондай көзқараспен қарады», дейді ол [9; 91].

Өнеркәсіп орындарындағы жағымсыз жағдайлар жайлы мәліметтерден бөлек мына бір қызықты жағдайды инженер В. Пазухиннің еңбегінен кезіктіруге болады. Ол Спасск зауытында 20 орындық тамаша емхананы және төменгі медициналық құрамның болғанын атап өткен. Сонымен қатар көмір кен орнында, кеніште және зауытта 3 мектеп (соңғысы 1903 ж. ашылған), онда 200 бала оқыған. Олардың арасында біршама қазақ балалары да кездеседі. Зауытта сонымен қатар Рязановтар негізін қалап, Спасск Компаниясы құрылысын аяқтаған шіркеуде жұмыс істеген [9; 92]. В. Пазухиннің пікірінше, жалпы зауыттағы кент жақсы әсер қалдыратын.

Спасск зауытының шикізаттық базасы ретінде болған Успен кеніші де сол кездегі аса бай кен орындарының бірі ретінде ерекше назар аудартады. Жалпы 1916 ж. кеніште 400 жұмысшы болған. Ауысымда 9-12 кен қазушы шахтада жұмыс жасағанда тәулігіне 2000 пұт кен алып отырған. Кен қазу жұмысы негізінен қол еңбегімен атқарылды. Жоғарыға көтерілген 1 және 2 сұрыптағы кенді жұмысшылар жалаң қолмен сұрыптады. Бірінші сұрып тікелей Спасск зауытына; екіншісі байыту фабрикасына жөнелтілді. 1914 ж. Успендегі орташа жалақы — 98 тиынды құрады, кен қазушылар үшін 2 сом 50 тиын, ал қара жұмысшылар үшін 85 тиын еді [9; 110]. Кәсіпорындағы жұмысшыларға ауыр еңбек үшін жалақы өте аз төленді, әлеуметтік жағынан олар қорғалмады және басқа да өрескел қателіктерге жол берілді.

Бүгінгі күнде ірі өндірістік аймаққа айналған Жезқазған қаласы мен өндіріс орнының тарихы Атбасар мыс өндіру ісімен тікелей байланысты. Жезқазғандағы кен орындарын пайдалану арқылы негізі қаланған Атбасар мыс ісіндегі жұмысшылар жағдайы да ерекше назар аударуға тұрарлық. Жезқазған кенішін игеру барысында бірнеше қосалқы ғимараттар салынды. Бұл болашақ ірі өндірістік қаланың іргетасының қалануына негіз болды. Істің зор болашағының барына сенген кәсіпкерлер қосалқы құрылыстарға ерекше көңіл бөлген [10; 98]. 1920 жж. кеніш маңында қосалқы құрылыстар көбейді. Тау-кен жұмыстары біршама электрлендірілді. Су резервуары және қуаттандыратын сусорғы зауыттың құрылыстарын толықтырып тұрды. Жөндеу жұмыстарын жүргізу үшін механикалық шеберхана, ұстахана, ағаш кесетін орын мен ағаш шеберханасы жабдықталды. Кеніште сонымен қатар кен ісіне қажет материал мен құрал-жабдықтарды сақтайтын қоймалар, зертхана, кеңсе, атқора, емхана, мектеп және тағы басқа көптеген қосымша ғимараттар мен тұрғын үйлер салынды. Жезқазғанда жасалған жұмыстар кейіннен бұл жердің ірі өндірістік орталыққа айналуына алып келді. Бірақ қала мен кәсіпорынның жоғары деңгейге көтерілуіне негізінен шетелдік кәсіпкерлердің жұмысы емес, индустрияландыру кезеңіндегі Кеңес үкіметінің еңбегі көп нәтиже берді.

Көмір өнеркәсібі төңкеріске дейінгі Қазақстанда жеке сала ретінде қарқынды дамымаған еді. Шетелдік капиталистер Қарағанды, Байқоңыр, Екібастұз және басқа көмір кеніштерін иеленіп алып, бұл жерде көмір өнеркәсібін жолға қойды. Бірақ олар көмір кеніштерін тек басқа өнеркәсіп орындарын отынмен қамтамасыз ету үшін пайдаланды. Мысалы, Қарағанды көмірінің 63 % Спасск зауыты мен Успен кенішіне, ал 12 % ғана жергілікті халыққа сату үшін керек болды. Байқоңырда өндірілген көмір толығымен кәсіпорынның ішкі қажеттіліктеріне жұмсалды. Кен орындарын игеру барысында кен-тау жұмыстарын жүргізудің қарапайым ережелері сақталған жоқ. 1912 жылғы «Ақмола облысының шолуында» бұл туралы былай делінген: «Қарағанды көмір кеніші нашар жарақтандырылған және зауыт басшылығы ешқандай алдын ала дайындық жұмыстарын жүргізбеген» [4; 92].

1911–1920 жж. аралығында Байқоңыр көмірін игеру қарқынды жүргізілді. Байқоңыр көмір өнеркәсібі Атбасар Қоғамына қарады және үнемі Жезқазған, Спасск зауыты секілді кәсіпорындарды отынмен қамтамасыз етті. Кен орнының қосалқы құрылыстары қарапайым болды. Олар: механикалық шеберхана, ұстахана, ағаш шеберханасы және керосин қозғалтқышымен іске қосылатын бірнеше станоктар. Өнеркәсіп орнына жақын маңайда аса үлкен атқора және дүкен салынды. Дүкендер тау-кен жұмыстары үшін барлық заттың қорымен жабдықталған еді. Жұмысшы кентінің құрылысы негізгі өндіріс орнынан солтүстікке және шығысқа қарай жоспарланды. Себебі басқа ірі кәсіпорындар осы бағыттағы жолдардың бойында орналасты. Емхана кәсіпорын орналасқан өзеннің жоғарғы жағында салынды. Байқоңырдағы барлық құрылыстар шикі кірпіштен салынған және темірмен жабылды. Сондықтан олардың сақталуы да әр түрлі деңгейде болды. Көмір кен орнын жабдықтауға кеткен шығын 0,5 млн рубльден асқан жоқ [9; 113]. 1920 жж. бұл жерде көп шығын кетірмей аздаған жөндеу жүргізгеннен кейін жер бетіндегі құрылыстарды қайта пайдалану жоспары болды. Сонымен қатар Жезқазғандағыдай қуат станциясын орнатып, өндірісті электрлендіру жоспарланған еді. Көмір өндіруде өндірістік шығындарды ақтаған, сапасы аса жоғары болған Қарағанды көмір өнеркәсібінің жаңа қарқынмен игерілуіне байланысты Байқоңыр кәсіпорнына 1920 жж. бастап көп көңіл бөлінбеді. Себебі қарағандылық көмір көп көлемде жылу бөлетін тас көмір болса, байқоңырлық өнім күлі көп және жылу бөлгіштігі аз қоңыр көмір еді.

Қарсақпайдағы зауыттың негізін салу 1912 жылдан бастап қолға алынды. 1913 ж. ұзаққа созылған көктемнің ауа райы жұмысты қиындата түсті, себебі кез келген жүкті тасымалдауға пайдаланылған түйелердің жем-шөбін табу оңайға соқпады. 1914 ж. да ұзаққа созылған көктем құрылыстың жүргізілуін кідіртті. Бірақ, осы жылы жаздың ортасынан бастап орыс жұмысшыларының әскерге жұмылдырылуына қарамастан, істің нәтижесі біршама жемісті болды [11; 119]. 1914 ж. соңында әр түрлі 19 ғимарат тұрғызылды және зауыт құрылысы біршама алға жылжыды. Алайда 1914–1918 жж. Бірінші Дүниежүзілік соғыс және 1918–1920 жж. азамат соғысының салдарынан жалпы экономикалық және еңбекшілер жағдайы қайта қиындады. Әсіресе соғыс уақытының зардабы кәсіпорынның құрылысының аяқталуына және тікелей іске қосылуына көп кедергі келтірді.

1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліске байланысты жұмыстың барлық жоспары бұзылды. Жергілікті халық бүкілхалықтық күреске белсене араласып, 26 шілдеден кейін тіпті ашық көтеріліске шықты. Кәсіпкерлер өнеркәсіп орнына әскер шақырды. Нәтижесінде бұл кәсіпорынның құрылысына бөгет

жасады, зауытқа қажетті құрал-жабдық салынған вагон керуені 58 верст жерде тоқтап қалды. Ол 1916 ж. өзінде тек 52 верст жылжыған күйде қалып қойды [8; 68]. Керуенді зауытқа жеткізу тек қана 1917 ж. 8 қазанында, үш жыл өткеннен кейін жүзеге асты (2 жыл 11 ай). Керуенге тонау үшін қазақтар екі рет шабуыл жасағанын атап өткен жөн.

Соғыс салдары көп әсерін тигізсе де, Қарсақпай зауытының сыртқы әлеммен байланысы және ондағы жұмысшылардың жағдайын жасау кәсіпорын басшылығының ерекше назарында болды. Сол бір аумалы-төкпелі заманда бұл зауытта аздаған жөндеуден кейін азық-түлік агенттігі қалыпқа келтірілді. Кәсіпорынға тиесілі жолда бір-бірінен 12–20 верст қашықтықта орналасқан құдық, еуропалықтар мен жергілікті халыққа арналған тұрғын үйлер, ат-көлік, киім-кешекпен азық-түліктің жеткілікті қоры бар 15 пикет бой көтерді [8; 116]. 1924 ж. бұл елді мекендер қараусыз қалып, қирады. Қарсақпай зауыты — Орталық Қазақстанның бүгінгі күнге дейінгі ірі кәсіпорны. Зауыт өзінің қалыптасу тарихында қилы оқиғаларды басынан кешірді. Соған қарамастан, өнеркәсіп орнындағы жұмысшылардың жағдайы біз қарастырып отырған уақыттағы басқа зауыттармен салыстырғанда біршама жоғары тұрды.

Атбасар өнеркәсібінде де азық-түлік дайындауға арналған агенттік болды. Агенттік азық-түлікті жан-жаққа тасымалдау үшін Акционерлік қоғам 1000 дана ат-арба ұстады. Барлық құрал-сайманнан 1920 ж. тек 300-дей ғана ат-арба қалды. Тасымалдауды жалданған қазақтар жүзеге асырды. Оларға бір пұт жүк тасығаны үшін, арба жөндеу шығынын қосқанда 60 тиынға жуық қаржы төленді [7; 115]. Алайда кейін кәсіпорын басшылары автомобиль көлігін пайдалануды жоспарлады, себебі жергілікті халыққа толық тәуелділік кейде өнеркәсіпті қиын жағдайға алып келіп отырды.

Маңызды мәселе тұрғын үйлерді жиһаз және шаруашылық заттарымен қамтамасыз ету болды. Атбасар қоғамына тиесілі әр тұрақ кентте емхана болды [12; 99]. Өндірістік қоғам шіркеу мен мешіт салуды жоспарлады. Қоғам өндіріске тартылған халықты қамтамасыз ету үшін тауар және азық-түлікке қажетті қоймалар салды, еркін бағамен сату үшін ет пен басқа да тауарларды жеткізуге шарт жасады. Бірақ барлық өнеркәсіп орындарында еңбекшілердің жағдайы оңала қоймады. Жұмысшыларға қамқорлық көрсеткісі келетін тау-кен инженерлері болғанымен, шетелдік зауыт иелері олардың талабын орындамады.

Ауыр еңбек жағдайы мен тұрғын үй мәселесі де өте нашар шешілді. Тау-кен кәсіпорындарының жұмыскерлері сыз тартқан, суық барақ пен жеркепелерде тұрды. Мысалы, Спасск зауытының кеніштер мен зауыттарындағы казармалар көбінесе саманнан салынды және төбесінен жиі су ағатын, санитарлық талаптарға сай емес жағдайда болды [4; 57]. Әсіресе киіз үйлер мен лас, суық тартқан жеркепелерде тұрған қазақтардың жағдайы өте ауыр еді. 1915 ж. Спасск зауытының маңында 125, Қарағандыда — 105, Успенде 81 қоныс салынды. Успен кенішіндегі казармаларда терезелер қынаптан жасалған материалдармен жабылды.

Қазақтармен жасалған келісімшартта міндетті түрде киіз үйі болуы тиіс екені көрсетілді. Осылайша кәсіпкерлер тұрғын үй салуға кететін қаржыны үнемдеп, баспанамен қамтамасыз ету жауапкершілігінен құтылып отырды [3; 85]. Мысалы, сібір алтын өндірісінде (Тобыл-Ақмола тау-кен округі) және Семей-Жетісу округында ешқандай барақ салынбады, себебі онда жұмысқа қабылданған қазақтар өз киіз үйлерімен келуге тиіс болды [5; 139]. Инженер В.Д. Коцовский XIX ғ. соңындағы қазақ жұмыскерлері туралы былай деп жазды: «...көптеген қазақ жұмыскерлерінің кедейленгені сонша олардың киіз үйі болмай, қарабайыр жеркепелерде тұрды. Бұл жеркепелерді олар жақсы жағдайға келтіре алмады, ал жұмыс беруші баспанамен қамтамасыз етуді өз мойнына алмады». Шетелдік капиталистер тау-кен инженерлері талап еткен тұрғын үй құрылысындағы қарапайым ережелерді де орындамады. Аталған мәселені тау-кен инженері бірнеше жыл бойы Спасск кәсіпорындары басшылығына берген нұсқаулары тіркелген кітаптағы үзінділерден байқаймыз.

«1906 жыл 25 маусым. Жұмыскерлерге арналған бөлме өте лас, қараңғы, жарықтандырылмаған және міндетті қаулы талаптарына сай келмейді.

1908 ж. 5 шілдесі. Жұмысшы бөлмелерін қарау барысында анықталғаны:

а) көп бөлмелерде бойдақ жұмыскерлер отбасылылармен бірге тұрып жатыр;

б) 28 шаршы метрге орналастырылуы керек болған 16 еркек, 4 әйел, 5 бала 12 шаршы метр жерге ғана қоныстанған.

1910 ж. 17 қазан. Отбасылы жұмысшылар бойдақтардан бөлек орынға ие болуы керек.

1912 ж. 5 қазан. Жалпы отбасылық орындарда жұмысшылардың тығыз орналасқаны сонша, кейбіреулері төсекте емес жерде ұйықтауға мәжбүр. Ауаның әр адамға қажетті көлемде болу талабы орындалмаған, қарапайым гигиеналық талаптар сақталмаған» т.б. Бірақ тау-кен инженерінің жүйелі

нұсқауына қарамастан, жұмыскерлердің тұрғын үй жағдайы жыл сайын жақсармай, керісінше, нашарлаған. Тау-кен инженері Тимме 1916 ж. былай деп жазады: «...жұмыскерлерді адамға қарағанда малға қолайлы орындарда ұстайды...» [6; 193].

Жалпы қазақ жұмысшыларын пайдалану кәсіпкерлер үшін тиімді болды. Біріншіден, оларға аз жалақы төленді, екіншіден, олар жақсы баспана сұрамай, қарапайым тұрғын үй мен киіз үйлерде де тұра берді, үшіншіден, мәдени-тұрмыстық жағдайларға көп мән бермеді. Ауыр еңбек, тұрғын үй және тұрмыстық жағдайлардың қолайсыздығы әсіресе қазақ жұмыскерлерінің арасындағы ауру-сырқау мен өлім-жітімнің жоғары болуына әкеліп соқтырған болатын.

Сонымен, қазақ даласындағы металлургияның дамуы және әр кездегі құлдырауының себептері әр түрлі болды. Сол кездегі осы өнеркәсіп саласындағы өндіріс орындарының қазақ жерінде пайда болуының кейбір оң әсерлерін де айтуға болады. Бұл саладағы өнеркәсіп орындарының пайда болуы қазақ жеріндегі капиталистік қатынастардың, кәсіпкерліктің пайда болып орнығуына және жұмысшы таптың қалыптасуына әсер еткен болатын. Бірақ кәсіпкерлер қазақ жерінің кен байлығын оңай, арзан жолдармен игеруге талпынды және өз бас пайдасы үшін ғана әрекет етті. Қарастырылып отырған кезеңдегі кәсіпкерлер әрекеттерін жан-жақты қарастыра отырып, олардың жыртықшытық, тонаушылық сипаттағы кәсіпкерлікпен айналысқанын атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Семевский В.И. Рабочие на сибирских золотых приисках / В.И. Семевский. — Т. 2. Положение рабочих после 1870 г. — СПб.: Типогр. Товарищества «Общественная польза», 1898. — 876 с.
- 2 Рушанов В.И. Положение рабочего класса и рабочее движение в горнозаводской промышленности Казахстана в период империализма / В.И. Рушанов // Изв. АН КазССР: Сер. экон. — Вып. 1. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1949. — С. 110–118.
- 3 Иевлев П.А. Риддер – Лениногорск (исторический очерк, 1786–1957) / П.А. Иевлев. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. — 236 с.
- 4 Обзор Акмолинской области за 1911 г.: приложение к Всеподданнейшему отчету. — Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1912. — 106 с.
- 5 Коцовский В.Д. Золотопромышленные районы в Киргизской степи / В.Д. Коцовский. — Томск: Тип.-лит. М.Н. Кононова, 1894. — 145 с.
- 6 Сборовский А. Краткий очерк положения горной и горнозаводской промышленности в Степном северном горном округе / А. Сборовский. — Омск: Сиб. электро-печ. и хромо-лит. Н.А. Иванова, 1911. — 215 с.
- 7 Бекмухаметов Е.Б. Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана / Е.Б. Бекмухаметов. — Алма-Ата: АН КазССР, 1964. — 315 с.
- 8 Дильмухамедов Е.Д. Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX века (1900–1917 гг.) / Е.Д. Дильмухамедов. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 128 с.
- 9 Пазухин В.А. Металлургия в Киргизской степи / В.А. Пазухин. — М.-Л.: Акционерное о-во «Промиздат», 1926. — 208 с.
- 10 Киреев Ф.Н. Революционное движение в Казахстане в 1905–1907 годах: сб. документов и материалов / Ф.Н. Киреев, Т.П. Губа, Ф.И. Колодин. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 364 с.
- 11 Вяткин М.П. Монополистический капитал в Средней Азии / М.П. Вяткин. — Фрунзе: Изд. АН Кирг. ССР, 1962. — 160 с.
- 12 Рахимбекова А.К. Социальное и имущественное расслоение казахского общества (XIX – нач. XX вв.) / А.К. Рахимбекова // Вестн. КазНУ. Сер. истор. — 2003. — № 4. — С. 98–101.

М.Ы. Ыбырайхан, К.С. Ускембаев

Положение рабочих металлургической и горнодобывающей отрасли Центрального Казахстана конца XIX – начала XX вв.

В статье рассмотрены труд и жизнедеятельность металлургов и горняков Центрального Казахстана в указанный период. Используются материалы дореволюционных, советских и современных авторов независимого Казахстана. На основе статистических материалов предпринята попытка описать численный состав и материальное положение рабочих. В статье использованы воспоминания рабочих указанных периодов. Отмечено, что особенно важны для раскрытия темы исторические документы и сведения технических кадров, работавших в производственной сфере.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, металлургия, горнодобывающий, рабочие, Спасск, Караганда, Жезказган, угольная промышленность, сплав меди, шахта, концессионер, зарплата, Успенка, Карсакапай, Тобыл-Акмолинский округ, Попов, Рязанов, Тимме, Нельсон, Фелль, капиталисты.

M.Y. Ybyrajhan, K.S. Uskembraev

The situation of workers of the Central Kazakhstan mining and metallurgical industry late nineteenth and early twentieth centuries

This article discusses the situation of workers of the Central Kazakhstan metallurgical and mining industry late nineteenth and early twentieth centuries. In the work used materials of pre-revolutionary, Soviet and contemporary authors of independent Kazakhstan. By authors based on data was attempted to describe the strength and livelihoods of the workers. In article uses workers' memories of given periods. We attach great importance to the historical documents and information of technical stuff, who worked in the industrial sector.

Keywords: Central Kazakhstan, metallurgy, mining, workers, Spassk, Karaganda, Zhezkazgan, coal industry, copper alloy, mine, concessionaire, salary, Uспенка, Karsakpai, Tobyl-Akmola district, Popov, Ryazanov, Timme, Nelson, Fell, the capitalists.

References

- 1 Semevskii, V.I. (1898). Rabochie na sibirskikh zolotykh priiskakh [Workers at the Siberian goldfields], 2. *Polozhenie rabochikh posle 1870 g. — The situation of workers after 1870*. Saint Petersburg: Tipografiia Tovarishchestva «Obshchestvennaia Polza» [in Russian].
- 2 Rushanov, V.I. (1949). Polozhenie rabocheho klassa i rabochee dvizhenie v hornozavodskoi promyshlennosti Kazakhstana v period imperializma [The position of the working class and the labor movement in the mining industry in Kazakhstan in the period of imperialism]. *Izv. AN KazSSR: Serii ekonomicheskaiia — Math. AN KazSSR: economic series*, 1. Almaty: Izdatelstvo AN Kaz SSR [in Russian].
- 3 Ievlev, P.A. (1957). *Ridder – Leninohorsk (istoricheskii ocherk, 1786–1957) [Ridder – Leninogorsk (historical overview, 1786–1957)]*. Alma-Ata: Kazhosizdat [in Russian].
- 4 *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1911 h.: prilozhenie k Vsepoddanneishemu otchetu [Review of Akmola region in 1911: the application to humbly report]*. Omsk: Tipografiia Akmolinskoho oblastnogo pravleniia, 1912 [in Russian].
- 5 Kotsovsky, V.D. (1894). *Zolotopromyshlennye raiony v Kirghizskoi stepi [Gold mining areas in the Kirghiz steppe]*. Tomsk: M.N. Kononov Tip.-lit. [in Russian].
- 6 Sborovsky, A. (1911). *Kratkii ocherk polozheniia hornoi i hornozavodskoi promyshlennosti v stepnom severnom hornom okruhe [Brief sketch of the provisions of the mining and metallurgical industry in the northern steppe mining district]*. Omsk: N.A. Ivanova Sib. electric oven. and chrome-lit. [in Russian].
- 7 Bekmuhametov, E.B. (1964). *Tsvetnaia metallurhiia i hornoe delo dorevoliutsionnogo Kazakhstana [Non-ferrous metallurgy and mining pre-revolutionary Kazakhstan]*. Almaty: AN Kaz SSR [in Russian].
- 8 Dilmuhamedov, E.D. (1955). *Revoliutsionnoe dvizhenie hornorabochikh Kazakhstana v nachale XX veka (1900–1917 hh.) [The revolutionary movement of miners in Kazakhstan at the beginning of the XX century (1900–1917.)]*. Alma-Ata: Kazhosizdat [in Russian].
- 9 Pazukhin, V.A. (1926). *Metallurhiia v Kirghizskoi stepi [Metallurgy in the Kirghiz steppe]*. Moscow-Leningrad: Aktsionernoe obshchestvo «Promizdat» [in Russian].
- 10 Kireev, F.N., Guba, T.P., & Kolodin, F.I. (1955). *Revoliutsionnoe dvizhenie v Kazakhstane v 1905–1907 hodakh. [The revolutionary movement in Kazakhstan in 1905–1907]*. Alma-Ata: Kazhosizdat [in Russian].
- 11 *Vyatkin, M.P. (1962). Monopolisticheskii kapital v Srednei Azii [Monopoly capital in Central Asia]*. Frunze: Izdatelstvo AN Kirg. SSR [in Russian].
- 12 Rakhimbekova, A.K. (2003). *Sotsialnoe i imushchestvennoe rassloenie kazakhskogo obshchestva (KhIKh – nach. KhKh vv.) [Social and stratification of Kazakh society (XIX – The beginning of the XX century)]*. *Vestnik KazNU. Serii istoriia — Bulletin KazNU. Serii istoriia*, 4 [in Russian].

А.С. Ысқақ

«Нархоз Университеті» АҚ, Алматы, Қазақстан
(E-mail: sakmaral7@gmail.com)

1920 жылдары Қазақстан экономикасын мемлекеттік басқарудың кеңестік жүйесі

Мақала мемлекеттіліктің кеңестік үлгісін ендірумен Қазақстан экономикасын мемлекеттік басқарудың негізгі мәселелерін қарастырды. 1920 жж. Қазақстан экономикасын мемлекеттік басқарудың кеңестік жүйесі жан-жақты қарастырылып, талдау жасалды. Экономиканы басқарудың күрделі жүйесіне сипаттама берілді. Өнеркәсіпті басқарудың орталық және республикалық органдарының өзара қатынастарына айрықша мән берілді. Сонымен бірге маңызды стратегиялық мәнге ие Қазақстанда ықпал ету аймағын кеңейту міндетін қойған Ресейдің ел экономикасын тұтас басқаруды орталықтандыруға қолжеткізгені көрсетілді. Түрлі санаттағы кәсіпорындардың ерекшеліктерімен оларды жоспарлы түрде жабдықтаудың қалай жүзеге асырылуы бағаланды. Аталмыш жұмыс мұрағат құжаттарына негізделген дербес ғылыми-зерттеу жұмысы ретінде көпшілік оқырмандарды қызықтыруы мүмкін.

Кілт сөздер: Қазақстан экономикасы, экономикалық жаңғырту, өнеркәсіпті мемлекеттік басқару, басқару органы, кеңестік үлгі.

Ресей империясы кезінде қалыптасқан «экономикалық аудандастыру» принципін Кеңес үкіметі жоя алған жоқ, жоюға ынталы да емес еді. Қазақстанда қызмет етіп отырған және келешекте іске қосылуы мүмкін өнеркәсіп орындарын басқару мәселесінде Орталық билік қазақ өнеркәсібін Ресейдің орталық аудандарының күрделі шикізат базасы ретінде ғана дамуын жоспарлады. Табиғи шикізат қоры бай Қазақстанның барлық мүмкіндіктерін тек өз пайдасына шешуді көздеген Орталық билік бұл маңызды мәселелерді республиканың дербес өз қарауына қалдыруды жөн көрмеді. Қазіргі қолжетімді мұрағат қорларының құжаттары бұл мәселелерді барынша айқындай түседі. «Экономикалық федерация» идеясымен республиканы шикізат көзіне айналдыруды мақсат тұтқан Орталық билік бұл саланы толығымен өз бақылауына алды. Саяси билікті орталықтандыруды іс жүзіне асыра бастаған ол экономикалық саланы да бір орталықтан басқарудың жолдарын айқындай түсті. Жалпы, осы мәселені жіті зерттеу барысында империялы Ресейдің және кеңестік Ресейдің ұстанған отарлау саясатының үйлесімділігі айқын бола тұрса да, оның қандай тарихи үрдістермен тығыз байланысы барын көрсету үшін тарихи жағдайларға талдау жасайық.

Ресейдің ішкі дамуы оның геосаяси жағдайымен және одан өрбитін сыртқы саясаттағы ұстанымдарымен тығыз байланыста жүрді. Бұл даму соңғы төрт жүз жыл көлемінде модернизациялаудың империялық үлгісінде жүзеге асып келеді. І Петр заманынан басталған Ресейдің модернизациясы бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда. Осы тұста Ресейдің «классикалық отар держава» мәртебесін мойындамайтын зерттеушілер де бар [1; 44]. Ресейдің отарлау саясатының «отаршыл сипаттан» мүлдем алшақ болғанын, оның сыртқы саясатта шет аймақтардағы ұлттарды қанау мақсатымен өзіне тікелей бағындыруға бағытталмағанын, керісінше, мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және геосаяси басымдықтары аясында бейбіт сүйгіштік, діни миссияларын орындауға бағытталғанын дәріптейді. Алайда өзінің Батысты қуып жету мақсатында әрі біртұтас қуатты империяны нығайтып сақтап қалу жолында отарлау саясатын шет аймақтарда тереңдете түскенін мұрағат құжаттары дәлелдейді. XX ғ. басында «Кеңестер Одағын» құру арқылы қоғамды трансформациялау үрдісіне, әсіресе, Қазақстан барынша тартылды. Бұл орайда саяси жүйенің тұрақтылығы мен әлеуметтік-экономикалық даму арасындағы тепе-теңдік сақталмай, дөрекі бұзушылық орын алды. Осы тұрғыда Қазақстан экономикасын, нақтырақ айтсақ өнеркәсібін, мемлекеттік басқару жүйесі іс жүзіне қалай, қандай әдіс, тәсілдермен асырылды және оның барысы қалай жүрді деген мәселелерді қарастырып, талдау жасап көрелік.

Өнеркәсіпті басқару органдары Қазақстанның халық шаруашылығының құрылымы мен басты салаларының ерекшелігін ескере отырып құрылды. Атап айтқанда, өнеркәсіп (металл, көмір, мұнай, жүн, тұз өндіру салалары) 1920 жж. республиканың халық шаруашылығының басты айқындаушы саласы емес еді. Өнеркәсіп тек ауыл шаруашылығы өнімдерін алғашқы өңдеуден өткізіп, халықтың күнделікті тұтынудағы қажеттілігін ғана қамтамасыз етіп отырды. Дегенмен де, Орталық биліктің

Қазақстанды аграрлы-индустриалды елге айналдыруды мақсат етуі жалпы «индустриалды модернизациялаудың кеңестік үлгісінің» 1930 жж. тамаша жетістіктеріне қолжеткізгені де белгілі.

1928 ж. Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетіне ұсынылған Қазақстанды аудандастыру жобасында «Қазақстанның империя тұсында өлкенің отарлануы салдарынан өндіргіш күштері өте баяу дамыды. Қазіргі Қазақстан экономикасының жайы оның шынайы болашағымен мүлдем сәйкес келмейтін жағдайда болып тұр. Ұлттық кеңестік республика ретінде Қазақстанда ұлттық жағдай өте маңызды және ұлттық экономиканың талаптарын уақытша болсын өзіне бағындыратын жайттары аз емес. Себебі кең байтақ Қазақстанда халықтың орналасуының шашыраңқылығы билікті ұйымдастыру жұмыстарында қиындық туғызып отыр...» [2; 1–4 пп.]. Сонымен бірге 1924–1925 жж. Қазақстанның өнеркәсіп өндірістерінде, атап айтқанда, тоқыма және металл өңдеу өндірістерінде көнерген ескі құрал-жабдықтарды пайдалану салдарынан еңбек өнімділігі соғысқа дейінгі кезеңмен салыстырғанда төмен болды [3; 52 п.]. Бұл, екінші жағынан, өндірістік қиындықтарды туындатса да, 1920 жж. екінші жартысынан бастап тауар-ақша айналымы дамуының есебінен қазақ шаруашылығының қуаттылығы күшейе түсіп, ол өз кезегінде нарықтық қатынастардың көлемінің өсуіне ықпал етті. Мәселен, осы кезеңде нарықтан түсетін ақша пайдасы натуралды тауар айналымынан түсетін пайдадан бес есеге артты, немесе сәйкесінше 82,6 мен 17,4 пайыздық көрсеткішті құрады [4; 41]. Ауыл шаруашылығында тауар-ақша айналымының өсуі өнеркәсіптің дамуына да оңды ықпал етіп отырды.

Мемлекеттің индустрияландыруға бет алуы тұтыну және жинақтау қорлары арасында экономикалық тиімділікке қолжеткізіп, ұлттық пайданы бөлуді көздеді. Сонымен бірге өндіріс құралдары мен тұтыну заттарын өндірудің тиімді арасалмағына қолжеткізілді. Бұл капитал қорларын экономиканың, халық шаруашылығының тиімді бөліктеріне жұмсау деген сөз. Мұның бәрі — мемлекеттің жылдамдатылған индустрияландыруды қолға алып, өнеркәсіп дамуының жоғары қарқынын қамтамасыз етуіне жағдай жасады. Алғашқы бесжылдық жоспардың орындалу барысы Орталық биліктің жұмысына жаңа серпін бергендей болды. Ол жөнінде Ф.И. Голощекин 1931 ж. Алматы қаласында өткен партия белсенділері алдында сөйлеген сөзінде былай дейді: «...іс жүзінде біздің қарқынымыз, біздің жетістіктеріміз біздің бесжылдықта күткенімізден де асып түсті» [5; 3].

Республикада өнеркәсіпті бірыңғай басқару 1920 ж. РКФСР Халық шаруашылығы Жоғарғы Кеңесінің Қазақ Өлкелік бюросын (бұдан әрі *Қазақ Өлкелік бюросы*. — Авт.) құрудан басталды. Ол өнеркәсіптік кәсіпорындардың қызметін реттеу, басқару және бақылау, олардың сметаларын, жоспарлары мен есептерін қарап бекіту, кооперативтік және жеке өнеркәсіптің дамуын реттеумен айналысты. Сонымен бірге өнімдерді өткізу және шикізатты дайындауды ұйымдастыру мәселелерін қарап, олар бойынша нақты шешімдер қабылдауды жүзеге асырды. Сондай-ақ оған жергілікті жерлерде губерниялық халық шаруашылығы кеңестерін ұйымдастырып, солардың көмегімен сауданы реттеу де міндеттелді. Қазақ Өлкелік бюросының жұмысын жүйелі түрде ұйымдастыру үшін оның құрамына Төралқа және мынадай бөлімдер кірді: секретариат, бухгалтерия, сауда орталығы, экономикалық басқарма, қаржы-коммерциялық, өндірістік [6; 19 п.]. Төралқаның 1922 ж. 14 тамызда бекітілген құрамына төраға болып Нестеров, оның орынбасары Каулин, мүшелері Батраков, Қазбеков [7; 132 п.], кейінірек мүше болып Бек сайланады [8; 95 п.].

Өнеркәсіпті орталықтанған түрде басқаруды қолға алған Орталық билік бүтін аумақты өндіріс орындары бойынша бөліп, оны басқарудың жаңа салалық принциптері негізінде игеруді көздеді әрі оны жүзеге асырды. Осы мақсатта 1921 ж. ақпанда Қазақ Өлкелік бюросының құрамында өнеркәсіптегі ғылыми-техникалық жетістіктерді дамыту және енгізу мәселелерін қарайтын *Ғылыми-техникалық бөлім* құрылды. Ол республикалық өнеркәсіптік кәсіпорындардың экономикалық қуаттылығын айқындау мақсатында Орталық биліктің пайдасына жұмыс жасады. Ертеректе игеруі басталған Риддер, Қарсақпай тәрізді ірі кәсіпорындар шынында да негізгі байлық көзі еді. Кейінгі жылдары осы өндіріс орындарының қуаттылығын зерттеу Ғылыми-техникалық бөлімнің құзыретінде болады.

Халық шаруашылығының күрделі саласын игеру Орталық билік тарапынан үлкен қырағылықты талап етті. Республикада Қазақ Өлкелік бюросымен қатар, шаруашылық істермен айналысатын әрі барлық шаруашылық мекемелердің қызметіне басшылық жасау, яғни бір орталықтан басқару мен бақылаудың қолайлығы үшін Қазақ Халық комиссариаты қарамағында 1921 ж. Еңбек және Қорғаныс кеңесі (бұдан әрі *ЕҚК*. — Авт.) құрылды. Тұрақты комиссия құқында құрылған бұл Кеңес алдымен қорғаныс пен шаруашылық құрылысты қамтамасыз етуде ұйымдардың қызметін келісу, бірыңғай шаруашылық жоспарын жасау, оның орындалуын қадағалаумен айналысты. Барлық салалық

шаруашылық мекемелер Еңбек және қорғаныс Кеңесіне бағынып, оларға оның қаулыларын орындау міндеттелді. Мұның өзі, алдымен, көп салалы өнеркәсіпті басқару күрделілігімен байланысты еді. ЕҚК өз қызметінде Қазақ Атқару комитеті мен Қазақ Халық комиссариатының, РКФСР Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесінің (бұдан әрі *ХШЖК*. — Авт.) заңдарын басшылыққа алды. Алайда халық шаруашылығының ортақ ісін басқарумен тікелей РКФСР ХШЖК-нің өзі айналысып, іс жүзінде ЕҚК-нің құзыреті шектетілді. ЕҚК-н Қазхалкомның төрағасы басқарып, оның жұмысын жүйелі түрде жүргізу үшін құрамына Қазақ Өлкелік бюросының төрағасы, Әскери, Еңбек, қатынас жолдары, Жер шаруашылығы, Азық-түлік, Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссарлары және Кәсіподақ бюросынан өкіл, кеңесші дауыспен Статистикалық бюро меңгерушісі кірді [9; 25–25 арт.п.]. Жергілікті жерлерде экономикалық кеңестер құрылды.

Сонымен, халық шаруашылығын дамытудың жаңа үлгісін қалыптастыруда Орталық билік қандай табыстарға қолжеткізді. Алғаш жаңа экономикалық саясаттың мақсатына сәйкес жеке шаруашылық салаларын өркендету шаралары қолға алынды. Өндірістің тиімділігін арттыру, кәсіпорын шаруашылығын ұқыпты жүргізу мақсатымен өнеркәсіп орындары шаруашылық есепке көшіріліп, трестерге біріктірілді. Трест жүйесі біріктіруге қолайлы бір саладағы аса ірі өнеркәсіптерді қамтып, оларға техникалық басшылық жасау, жетілдіру және қайта құру мәселелерін шешті. Алдымен тұз өндіру, балық, мұнай, кен өнеркәсібі салаларының біраз ірі кәсіпорындары трестелді. Трест деп операцияларын дербес орындай алатын шаруашылық есептегі мемлекеттік өнеркәсіптік кәсіпорынды түсіну қажет. Трест басшылығын басқарма жүзеге асырып, ол осы жүйедегі барлық кәсіпорындардың бүкіл мәселесін шешті. Демек, олармен өндірілетін өнімдерді тек басқарма ғана сата алды. Мұндай орталықтанған жүйе кәсіпорындардың мұқтажын анықтап, жабдықтау қызметін қажетті деңгейде жүргізуге мүмкіндік бермеді. Оның үстіне трестеу ісінде тәжірибенің болмауы және сауда аппаратының әлсіздігі айналымның жоғары тежелуіне әкеліп соқтырды. Өндірістің тиімділігін арттыру үшін Орталық билік трестермен қатар, синдикаттар құруды қолға алуға мәжбүр болды.

Синдикаттың трестен өзгешелігі өндіріспен қана емес, саудамен, яғни дайын өнімді өткізу, кәсіпорындарды жабдықтау және олардың арасында тапсырыстарды бөлумен айналысты. Синдикатты құрудағы мақсат не еді? Ол да кәсіпорындарды біріктірді, бірақ өндіріспен айналыспады. Оның көмегімен шашыраңқы тауар айналымымен жоспарлы күресуді, ең бастысы, жеке капиталды рыноктан, көтерме саудадан ығыстыруды және өнеркәсіпті шикізатпен қамтамасыз етуді жүзеге асырды. Трестен айырмашылығы синдикат заңды тұлға болып есептелді. Ол басқарма немесе дара басшылық негіздегі меңгерушінің басқаруында тікелей РКФСР мен КСРО Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесіне бағынды. Мәліметтерге жүгінсек, республикада дербес синдикаттар болған жоқ, тек металлургия, мұнай, былғары синдикатының кеңселері ұйымдастырылды. Мысалы, Орынбор және Петропавл тері-елтірі; Павлодар, Елек және Қоғалы тұз; Ембі мұнай сияқты ірі трестері; Қазақ мемлекеттік «Сексеуіл» тресті жұмыс істеді [10; 38, 64 pp.]. Өнеркәсіпте трестеу мен синдикаттаудың өз тиімді жақтары да болды. Өндіріске басшылық жасаудың трестерге берілуі Қазақ Өлкелік бюросын оларды басқарудан босатты. Бұл өнеркәсіптің қайта қалпына келтірілуіне, ал ол өз кезегінде мемлекеттік өнеркәсіптің жандануына септігін тигізді.

Республикалық өнеркәсіп салалары әуел бастан-ақ салалық принцип бойынша басқарылып, негізінен тек Ресейдің халық шаруашылығына қажетті шикізаттарын дайындады. Айталық, тоқыма өндірісі саласын басқаратын Тоқыма өнеркәсібі РКФСР өнеркәсібі үшін шикізат дайындаумен шұғылданса [11; 1 п.], Бүкілресейлік «Шерсть» серіктестігімен келісім бойынша республика аумағында жүн дайындау мақсатында 1921 ж. желтоқсанда Жүн басқармасы ұйымдастырылды. Жүн дайындауды жүйелі түрде ұйымдастыру және оны іске асыру үшін жергілікті жерлерде 5 аудандық кеңсе ұйымдастырылады: Орынбор кеңсесі Орынбордан Шалқарға дейінгі темір жол торабы бойымен Ойыл, Ырғыз, Орск аудандарын; Қостанай кеңсесі Қостанай губерниясын, Торғай облысының бір бөлігін, Троицк ауданын; Петропавл кеңсесі Ақмола губерниясы аудандарын, Семей кеңсесі Семей губерниясы аудандарын, Орал кеңсесі Орал және Бөкей облыстарының аудандарын қамтыды (сур. кара).

Сурет. Жүн басқармасының аудандық кеңселері

Жүн басқармасына бағынған аудандық кеңселер жүнді сатып алуды контрагенттердің, делдалдар мен тікелей агенттік аппарат көмегімен жүргізіп отырды. Жұмысты шаруашылық есепте атқарып, оның қиындықтарына қарамастан, 1922 жылдың 1 қыркүйегінен 1923 жылдың 1 қаңтарына дейін барлығы 34 075 пұт 5 фунт жүн сатып алынады. Аудандық кеңселер бойынша мәліметтер төмендегі кестеде берілді [12; 46 п.].

К е с т е

**1922 жылдың 1 қыркүйегінен 1923 жылдың
1 қаңтарына дейін сатып алынған жүн бойынша мәліметтер**

Р/с №	Кеңсе атауы	Көрсеткіш (пұт, фунт есебінен)
1	Орынбор	5 667 пұт 71 фунт
2	Семей	13 659 пұт 72 фунт
3	Петропавл	6 683 пұт 30 фунт
4	Қостанай	5 961 пұт 32 фунт
5	Орал	2 100 пұт
Барлығы		34 075 пұт 5 фунт

Шикізат дайындау барысында орын алған қиыншылықтарға қарамастан, оны өндіру жалғасын тауып жатты. Атап айтқанда, 1921 ж. басында білікті жұмысшы күшінің жетіспеуіне байланысты тоқыма өнеркәсібінің барлық саласында өндірістер біраз уақытқа тоқтап қалған. Жүннен түрлі бұйым жасайтын өндірістің барлық өнеркәсіптерінде жеткілікті өндірмеу де байқалды. Мысалы, Орал шұға-жүн, Орынбор механикаландырылған тоқыма иіру, Қостанай жүн фабрикаларында осындай жайттар орын алды [11; 12 п.]. Мұндай жағдай қарыздың көбеюіне әкеліп, қаражаттың жетіспеуі салдарынан біраз ішкі салалық өндіріс кәсіпорындары қысқартылған. Мәселен, Қазақ Өлкелік бюросының Төралқасы тері және тері шикізатын дайындау басқармаларының қарызын арнайы құрылған комиссиямен анықтап, басқарманы 1922 жылдың 1 маусымынан, ал жергілікті мекемелерін 15 маусымға қысқарту туралы шешім қабылдайды. Тері шикізатын дайындау «Кожсиндикаттың» Қазақстан бойынша уәкіліне жүктеледі. Бірақ саланың маңыздылығы 1923 ж. оны өз алдына дербес шығаруды қажет етіп, ол үшін арнайы «Казшерсть» ұйымдастырылады [7; 117]. Әрине, бұл мәселелердің бәрі Орталық биліктің пайдасына шешіліп отырғаны жасырын емес. Себебі шикізат өнімдерін халықтан арзан бағамен сатып алу үшін губерниялық халық шаруашылығы кеңестері қарамағында сауда бөлімдерінің құрылуы осы мақсатты көздеген. Олар тікелей РКФСР-дің Орталық сауда басқармасының нұсқауымен жұмыс жасады. Республикалық деңгейде Орталық сауда басқармасы губерниялық сауда бөлімдерімен және өнеркәсіптік кәсіпорындармен тұрақты өзара қарым-қатынастарын бекіту үшін Қазақ Өлкелік бюросының Сауда бөлімі ұйымдастырылды [13; 8].

Шикізат дайындаумен бірге өнеркәсіпке қатысты барлық ұйымдастыру (дайындау, айырбастау, сауда т.б.) шараларын жүргізуді де Орталық билік өз қолына алды. Өнеркәсіп, ауыл шаруашылық өнімдерін өнеркәсіпке қажетті фабрикат, тағамдарға айырбастаумен Қазақ Өлкелік Бюросының уәкілі қарамағындағы Сауда кеңсесі айналысты [7; 50]. Сауда кеңсесі Қазақстанның сауда-айырбас бойынша мүддесін білдіруде кең өкілеттіктерді пайдалана отырып, Мәскеу және Ресей базарларында

өнеркәсіптік бұйымдарды, шикізаттарды сату, шетте заңмен рұқсат етілген губерниялық мекемелердің барлық сауда-дайындау, айырбас әрекеттерін реттеу, ерекше тапсырмалар бойынша Қазақ Өлкелік бюросының атынан мемлекеттік мекемелерде, кооперативтік, жеке ұйымдарда сауда, қаржы келісімшарттарын жасауды іске асырды [14; 2–2 арт.п.].

Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы өнімдерін кең тұтынуды ұйымдастыруда жәрмеңкелердің маңызы ерекше еді. Өйткені онан түсетін жеке капиталдың пайдасы есебінен мемлекеттік қор еселеніп отырды. Алғаш 1922 ж. 4 қыркүйекте Ойыл жәрмеңкесін ашу туралы Қазақ Өлкелік Бюросының кеңесі өтіп, Еңбек және қорғаныс Кеңесінің қаулысына сәйкес оның ашылуы 25 қыркүйек пен 1 қараша арасы белгіленеді. Ұйымдастыру мәселесімен арнайы құрылған Жәрмеңкелік комитет айналысты. Оның құрамына Еңбек және қорғаныс Кеңесінің төрағасы, Қазақ Өлкелік Бюросы, Сыртқы сауда, Мемлекеттік банк, «Центросоюз», Азық-түлік халкоматы, Адай революциялық комитеті, Ақтөбе губерниялық атқару комитетінен өкілдер, саудагерлердің таңдауымен үш мүше, барлығы он бір адам кірді. Жәрмеңке Ақтөбеде өткізілетін болып шешім қабылданады [7; 166].

Ресейдің империялық модернизациясы Қазақстанды кең көлемде мемлекеттік деңгейде кеңестік басқару жүйесін ендіру жолымен отарлауы бейбіт түрде тереңдей берді. Орталық билік пайдалы қазбаларды кеңінен игеруде «бөліп ал да, билей бер» принципімен республика аумағын үш аймаққа — Семей, Орск, Каспий жағалауы тау-кен аймақтарына бөлді [10; 33–33 арт.п.]. Атап айтқанда, округінде Іле тұз өндіру кәсібі мен Бузбин, Жетіғара, Қолшы алтын кен орындары Орск тау-кен аймағына, Екібастұз тас көмір кені мен зауыттары, Риддер тау-кен өнеркәсіптік кәсіпорны, «Сокольный» кенті, «Опыт электролит» зауыты, «Опыт» цианды зауыты, Орталық электр су стансасы Семей тау-кен аймағына қарайды. Тау-кен ісін басқару алғаш тау-кен секциясына, кейін Тау-кен қадағалау басқармасына жүктеліп, оның Семейде (1922 жылы 1 шілде), Орынборда (1921 жылы 11 желтоқсан), Гурьевте (1923 ж. 11 мамыр) үш аймақтық мекемесі ашылады [7; 106 п.]. Басқарма тау-кен пайдалы қазбаларды игеруде барлық жауапкершілікті өз мойнына алды.

Өнеркәсіптің жоспарлы дамуы барысында кәсіпорындарды жалға беру, яғни жеке капиталды реттеу мәселесі маңызды мәселенің біріне айналды. 1922 ж. БОАК негізгі жеке мүліктік құқықтар туралы декретінде азаматтарға фабрика-зауыт кәсіпорындарын, өндіріс құралдары мен жабдықтарын, өнеркәсіп өнімдерін меншіктену, тұтас алғанда, кәсіпшілікпен айналысу құқын беруді заңдастырады [9; 25–25 арт.п.]. Бірақ оның іс жүзіне асуы қалай жылдам болса, сондай жылдамдықпен көп ұзамай-ақ тоқтатылады. Себебі Орталық билік мемлекеттік қорды еселеу мақсатымен бар күшті жеке капиталды нарықтан және көтерме саудадан ығыстыруға жұмылдырды. Мұндай бетбұрыс кезеңде ЕҚК-нің алдына өнеркәсіпті трестеу, синдикаттау арқылы аудандастыру, оны жетілдіру, жалпы халық шаруашылығының жеке салалары дамуын айқындау, республиканың қаржылық және шаруашылық жоспарларын қарау, ұйымдар арасында дауларды шешу тәрізді күрделі міндеттер қойылады. Осыған орай 1923 ж. Еңбек және Қорғаныс кеңесі Экономикалық Кеңес болып қайта құрылды. Негізгі мәселелермен қатар, шаруашылық есепке көшетін, қысқаратын, жалға берілетін кәсіпорындардың тізімдерін, концессия және жалға беруге қатысты мәселелерді қарап, олардың өзара қарым-қатынастарын бекітті. Экономикалық кеңеске Қазақ Өлкелік бюросымен салыстырғанда жауапты міндеттер жүктелді. Ол шикізат дайындау, тауар алмасу әрекеттерін жүргізу, экспорттық тапсырыстар бойынша өнеркәсіптің тұтыну шикізаттарына, құрал-жабдықтарына қорытынды беруді жүзеге асырды [15; 30].

1924 жылдан бастап жеке өндірісті тоқтату бойынша нақты шаралар қолға алына бастады. Жаңа кәсіпорындарды жалға беру мүлдем тоқтады. Орташа алғанда 1924–1925 жж. алдыңғы жылмен салыстырғанда жеке кәсіпорындар саны 9,9 %, ондағы жұмысшылар саны 2,8, ай өнім деңгейі 0,4 пайызға төмендеді. Өртүрлі қиыншылықтардың, соның ішінде ең бастысы білікті жұмысшы күшінің жетіспеуінен кәсіпорындардың біразы ғана жұмыс істеп тұрды. Айталық, тұз өндіру кәсібінде Іле, Павлодар, Қоғалы трестері мен Қарабас тұз өндіру кәсібі; мұнай өнеркәсібінде Ембі мұнай тресті; күміс қорғасын өнеркәсібінде Екібастұз қорғасын зауыты; алтын руда өнеркәсібінде Жетіғара кені, Оңтүстік Орал алтын, Екібастұз зауыты, Риддер кені жатқызылды [10; 38, 64 арт.п.]. Білікті жұмысшыларды даярлау мәселесі 1928 ж. қарай үлкен жастағы жұмысшыларға, қазақ және орыс жасөспірімдеріне бөлек арналған курстарды ұйымдастыру жолымен шешіле бастады [16; 13, 14].

Қаржы-несие жүйесін қайта жасауды көздеген Орталық билік оны халық шаруашылық өнімділігін көтеру міндетіне барынша бағындыруға ұмтылды. Осы бағытта, алдымен, салық салу жүйесіне өзгерістер енгізіліп, салық мөлшері бірден көтерілді. Мәселен, кәсіпшілік салық мөлшері

1,9 есе, ал кіріс салығы бес есеге өсті [15; 31 п.]. Әрине, мұндай жағдайда жеке қорлану мөлшері азаятыны анық. Сондықтан кейбір өнеркәсіп салаларына жеңілдік берілді. Алтын өндіру өнеркәсібін жалға алушылар салықтан босатылды. Қолөнершілер мен қолөнермен айналысатындар жоспарлы түрде көптеген шикізаттармен жабдықтала бастады. Мұның бәрі басқару органдары құрылымының өзгеруін қажет етті. Республикалық басқару органы, яғни Қазақ Өлкелік бюросы 1924 жылы 1 қаңтарда Халық шаруашылығының Орталық Кеңесі болып қайта құрылды [17]. Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесімен толық үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін оған біріккен халық комиссариаты мәртебесі берілді. Халық шаруашылығының Орталық кеңесі Қазақ Атқару комитетіне және Қазақ халық комиссариатына, КСРО мен РКФСР Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесіне бағынды. Осылайша, өнеркәсіпті мемлекеттік орталықтандыру толығымен іске асты. «Біртұтас өнеркәсіп ошақтарын» құру идеясына сәйкес өнеркәсіптің барлық саласы жалпы одақтық, республикалық және жергілікті болып үшке бөлінді. Республикалық, жергілікті кәсіпорындар Халық шаруашылығының Орталық Кеңесіне, ал одақтық дәрежедегі өндіріс орындары КСРО Халық шаруашылығы Жоғарғы Кеңесінің қарамағына берілді.

Жалпы экономикалық сипаттағы мәселелер Қазақ Халық комиссариатының қарауына беріліп, онымен осы уақытқа дейін айналысып келген Экономикалық Кеңес қысқарады. Халық шаруашылығының Орталық Кеңесі өнеркәсіпті басқару, сауда қызметін реттеу, басшылық жасау, кооперативтік, жеке өнеркәсіптерді және жергілікті мекемелердің қызметін бақылауды жүзеге асырды. Оның Қазақ Өлкелік бюросымен салыстырғанда міндеті шектеулі болды. Өнеркәсіп, трестердің өндірістік бағдарламаларын, қаржылық жоспарларын қарау іс жүзінде РКФСР Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесінде шоғырланып, барлық ірі, ұсақ кәсіпорындар соның қарауына берілді. РКФСР Халық шаруашылығы Жоғарғы Кеңесінің бекітуімен Қазақ Атқару комитеті тағайындаған төраға басқаруындағы Халық шаруашылығы Орталық кеңесінің жұмысын ұйымдастыру үшін қарамағында құрылған Төралқа және Жоспарлау комиссиясына бақылауды Орталық билік жүргізді. Губерниялық атқару комитеттері құрамында жергілікті халық шаруашылығы бөлімдері құрылды.

Жеке капиталдың ығыстырылуы нәтижесінде Кеңестер Одағы бойынша 1924–1925 жж. барлық өнеркәсіп өнімдерінің 79,3 пайызын құраған социалистік сектордың көрсеткіші кейінгі жылдары төмендей берді. Сондықтан негізгі күш индустрияландыруды дамыту, әсіресе ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарын қайта жөндеуден өткізу, жаңа фабрика, зауыт салуға жұмсалды. Мұның бәрі мемлекеттік қаражаттың жұмсалуды, бақылауды, шаруашылықты жүргізудің жоспарлы бастамасын қолға алуды талап етті. Соның салдарынан 1928 ж. жалға беру саясаты толығымен тоқтатылды. 1930 ж. тіпті тұтыну заттарын сату үшін ұйымдастырылатын жәрмеңкелер де қысқарды. Өнеркәсіпті ары қарай қайта құру салалық өндірісті күшейту бағытында жүрді. Нақтырақ айтқанда, ауыр өнеркәсіптің маңызды салаларының дамуына қаражатты шоғырландыру, кәсіпорындарға кеңірек ерік беріп, олардың белсенділігін арттыру қажеттігі туды. Бұл мәселе 1918 ж. В.И. Лениннің социализмді «кеңестік билікті және басқаруды кеңестік ұйымдастыруды капитализмнің жаңаша прогресімен үйлесімдікте» орнату туралы бастамасынан басталғаны белгілі. Осыған сәйкес Кеңестік Ресей барлық жағынан, экономикасынан бастап киноөндірісіне дейін Америкамен теңесуге дайын тұрды. Индустрияландыруды қолға алғаннан кейін Америка Құрама Штаттарымен ынтымақтастық арта түседі. Мәселен, машина жасау құрылысын дамыту ісінде 1928 ж. Кеңес үкіметімен «ең алдымен, американдық фирмалардан үйрену қажет» деген шешім қабылданады. Американдық машиналардың ресей жолдарына бейімділігі, олардың арзан болуы, өндірістің қарапайымдылығы шын мәнісінде дұрыс шешім болатын. Тіпті 1920 жж. Кеңес Одағы 24 мыңнан аса «Форд» тракторын сатып алып, ең ірі тұтынушы атанған [18]. Алайда кеңестік биліктің экономиканы американдық үлгіде ұйымдастыру шаралары, дәлірек айтқанда, артқа қалған аграрлы мемлекетті алдыңғы қатарлы индустриалды мемлекетке айналдыру арман-ниеті жүзеге аспады. Түптеп келгенде, өнеркәсіпті ұйымдастыру технологиясы мен принциптері шаруашылықтың кеңестік орталықтанған, бюрократиялы жүйесімен үйлесін таппады.

Іс жүзінде өнеркәсіпті ұйымдастырудың негізіне жоспарлы басшылықты орталықтандыру және жедел атқарылатын жұмыстарды кәсіпорынның өзінде шоғырландыру принципі алынуы тиіс болған. Мұның бәрі салалық өнеркәсіпті басқаруды күшейтуді қажет етті. Елде өнеркәсіпті басқарудың негізгі буыны трест орнына кәсіпорын, бұрынғы салалық өнеркәсіптік басқармалар орнына салалық өнеркәсіптік бірлестіктер құрылды. Кәсіпорын мен салалық өнеркәсіптік бірлестіктер дербес шаруашылық бірлігі ретінде шаруашылық есепте жұмыс істей бастады. Әр салалық кәсіпорын дербес

өндіріс орны болып есептелді. 1929 ж. «Өнеркәсіпті басқаруды қайта ұйымдастыру туралы» Қаулы бойынша өнеркәсіпті басқаруда кәсіпорын негізгі буын деп танылады.

Кәсіпорындардың құрылуы өнеркәсіпті жоспарлы түрде басқаруға, жабдықтауға мүмкіндік берді. Орталық билік бұл міндетті кәсіпорындарды үш топқа бөлу арқылы жүзеге асырды [19; 72].

«А» тобындағы «одақтық» дәрежедегі кәсіпорын, трестерді бірлестік басқарды. Мысалы, «Сталь» бірлестігінде қара металлургия, ал «Всехимпромда» химия саласының барлық кәсіпорындары шоғырланды. Барлығы жалпыодақтық 33 бірлестік құрылды. Сонымен бірге Қарағанды көмір бассейні де жеке трест ретінде РКФСР Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесіне бағынды [5; 6].

«Б» тобына «одақтық», «республикалық» және «жергілікті» трестер кірді. Оларды басқарған бірлестіктер ортақ техникалық, жоспарлау басшылығын жүргізді. Былайша айтқанда синдикаттық қызмет атқарды. Әр топтағы кәсіпорынға жеке шаруашылық бірлестігі ретінде жедел жоспарлау міндеті жүктелді. «В» тобына кірген «республикалық» және «жергілікті» кәсіпорындар, трестер бірлестікке әкімшілік жағынан ғана бағынды.

Сонымен, республикалық кәсіпорындарды басқару бірлестікке жүктелді. Әрине, бұл Орталық билікке тиімді бола қойды деу қиын. Себебі кәсіпорындардың үлкен санын біріктірген бірлестіктің «алыптығы» оларды жедел басқаруды қиындата түсті. Бірлестіктер белгілі саланың барлық кәсіпорындарын біріктіруге ұмтылса, халық шаруашылығын көтеру кәсіпорын санының өсуіне әкелді. Мұндай жағдайда өнеркәсіпті басқару оның талаптарын қанағаттандыра алмады. 1930 ж. бірлестіктер кішігірім ұсақ аумақтық бірлестіктерге бөлінеді. Бұл шара да Орталық билікті қанағаттандырмады. Аумақтық бірлестікті құру республикалық кәсіпорындарды соның қарамағына беру деген сөз. Онда оларды тікелей басқаруды республикалық мекемеге жүктеу қажет. Оның үстіне КСРО Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі құрамында салалық басқару орталығы ретінде басқармаларды қайта қалпына келтіру де керек еді. Орталық билік бұл мәселені республиканың пайдасына шешкісі келмеді. Өнеркәсіпті көп сатылы басқару 1931 ж. жоспардың орындалмауына әкелді. БКП(б) XVII конференциясының Қарарында өнеркәсіптік жоспардың орындалмауының басты себептері «...басқарушы шаруашылық ұйымдардың қолайсыз үлкендігі мен олардың кәсіпорындардан алшақтығы, бірлестіктердің кәсіпорындарды басқаруды дұрыс жүргізбеуінде», — деп атап өтіледі [19; 72, 73]. Осыған орай кәсіпорындардың бағыныштылығы өнеркәсіптегі салалық бірлестіктерді құру мәселесімен бірге қайта қаралады. Маңызды ірі кәсіпорындар, әсіресе ауыр өнеркәсіптер жалпы одақтыққа жатқызылып, сәйкесінше, одақтық мекемелердің қарауына берілді. Мәселен, республикадағы Ембі мұнай, Қарсақпай, Риддер, Түркістан-Сібір темір жолы сияқты ірі кәсіпорындар одақтық басқару органына қарады. Өнеркәсіп саласын басқаруда қалыптасқан мұндай жағдай Халық шаруашылығының Орталық Кеңесінің ауыр өнеркәсіпті басқарудағы рөлінің төмендеуіне әкелді.

Екінші жағынан, осы мәселеде Қазақстанның үлесі қандай еді? Сол 1931 ж. қаңтарда өткен партия белсенділері алдында жасаған баяндамасында Ф.И. Голощекин «Об этом свидетельствует огромный, необычный рост продукции нашей государственной промышленности. В этом году (1930 г. — Авт.) мы произвели продукции по нашей промышленности на 25 процентов больше, чем в прошлом году, а за последние два года мы произвели продукции на 30 с половиной миллиардов рублей вместо предположенных по пятилетке 29,3 миллиардов рублей...»* [5; 3].

1930 жж. басында өнеркәсіпті басқаруды барынша орталықтандыру шаралары қайта қолға алынды. Өндірістік кәсіпорындарды сала бойынша бірлестіктерге біріктіру оларды басқаруды қиындатты. Бір саладағы кәсіпорындардың «түрлі бағыныштылықта» болуы Халық шаруашылығының Орталық Кеңесіне өнеркәсіпті басқаруды толық игеруіне мүмкіндік бермеді. Бұған қарамастан, Орталық билік өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы мен көлік салаларында шаруашылық ұйымдарды ірілендіру саясатын қатар жүргізді. Ірілендірудің мақсаты — оларды басқаруға жақындастырып, өнеркәсіптің алдыңғы салаларын басқару ісін орталықтандыруды күшейту болатын. Осыған орай Қазақ Атқару комитеті мен Қазақ Халық комиссариатының 1932 ж. 27 қаңтардағы «ҚАКСР Халық шаруашылығының Орталық кеңесін қайта ұйымдастыру туралы» Қаулысына сәйкес Кеңес жойылып, оның қызметі мен бағынышты өндірістік мекемелері Жеңіл өнеркәсіп халық комиссариатына беріледі. Өнеркәсіп саласын басқару бірнеше мекемелер арасында

* Мәтін аудармасыз беріліп отыр. — Авт.

бөлінді. Металл өңдеу, тері илеу, полиграфия, көмір, тұз, мата, тігін, энергетика, құрылыс индустриясы салаларын, жергілікті шикізат көздерін пайдалану және оның негізінде халық тұтынатын заттарды өндіру салаларын Жеңіл өнеркәсіп халық комиссариаты басқарды [20; 21–21 арт.п.]. Оның қарамағында ауыр өнеркәсіпті басқару үшін Ауыр өнеркәсіп басқармасы құрылды [21; 6 п.]. 1932 жылы Қазақ Халық комиссариатының қарамағында КСРО Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатының Қазақстан бойынша Уәкілі бекітіліп, осы саланы басқару мәселесімен сол айналысты. Республикалық маңызды барлық бірлестік, трест, кәсіпорын және құрылыс материалдары ғылыми-зерттеу институты, отын өнеркәсібі кәсіпорындары Уәкілге беріледі [22; 69–69 арт.п.]. Одақтық маңызды жеңіл өнеркәсіп саласындағы дайындау, жабдықтау мекемелерінің қызметін бақылау, реттеу мәселелері өз алдына бөлек Қазақ Халық комиссариаты қарамағындағы КСРО Жеңіл өнеркәсіп халық комиссариатының Қазақстан бойынша инспекциясына жүктелді.

Сонымен, өнеркәсіпті мемлекеттік басқаруды салалық принцип бойынша Орталық билік жүргізді. Салалық өндірісті ұйымдастыру және кәсіпорындарды игеру қатаң орталықтанған түрде жүзеге асып отырды. Осыған байланысты оны басқару органдары да бірнеше қайта құруларға ұшырап, оның тиімділігін қамтамасыз ете алмады. Себебі 1920 жж. соңында жаңа экономикалық саясаттың бағыты толығымен қарама-қайшылықты сипат алып, үдемелі қарқын алған кеңестік бюрократиялық тәртіп өнеркәсіп саласын басқарудың волонтаристік, әкімшіл-әміршіл тәсілін міндеттеді.

Қорытындылай келе, экономикалық, әлеуметтік, мәдени құрылыстың ортақ салалық жоспарлары Орталық биліктің мүддесіне, дәлірек, партияның директиваларына толығымен сәйкес икемделіп отырды. Бұл шара іс жүзіне асқаннан кейін Мемлекеттік жоспар және оның жергілікті мекемелері қайта құрылды. Мемлекеттік жоспарға атқарушы орган ретінде жоспардың орындалуын қадағалау міндеті артылып, қызмет аясы тарыла түсті. Басқару органы ретінде халық шаруашылығының техникалық, экономикалық сапалық көрсеткіштерін зерттеуді және жоспарлауды іс жүзіне асырды. Бірақ көп ұзамай-ақ бұл салада да оның міндеті халық шаруашылығы жоспарының орындалуын қадағаумен шектелді.

Әлемдік үстемдікке ұмтылған Ресей экономикасында Қазақстан экономикасының үлесі, жоспарлы экономиканың негізіне қандай көрсеткіштер алынды, өнеркәсіптік-қаржылық жоспарлар қалай жасалды, жалпы экономиканы мемлекеттік басқару жүйесінің көзсіз «басып озу» ұранына негізделген даму барысын ғылыми негізде зерттеп, талдау жасау міндеттері бар. Дегенмен де, бірыңғай шаруашылық жоспарға негізделген экономикалық даму, яғни шикізатты жоспарлы игеру, материалдық қорларды орталықтан жоспарлы түрде бөлу, сонымен бірге социалистік жарыс, екпінділік, еңбек өнімділігін арттыру тәрізді әдістерге негізделген жоспарлау республика экономикасының экстенсивті дамуына тікелей ықпал етті деген түйінмен шектелгіміз келмейді. Шын мәніндегі, экономиканың қуаттылығын көтеруге бағытталған жоспарлау әдістерін жасау іс жүзіне аспады. Неліктен? Бұл сауалға орталық және жергілікті экономиканы басқару органдарының қызметіне терең, жан-жақты талдау жасау жолымен ізденіс жасалуы тиіс. Батысты қуып жету мақсатында біртұтас қуатты империяны нығайтып, сақтап қалу жолында жүргізген Ресейдің экономикалық модернизациясы Қазақстанның шексіз байлығын пайдаланғанның өзінде де көздеген мақсатына қолжеткізе алмады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Скворцова Е.М. Проблемы модернизации России: опыт историко-экономического анализа / Е.М. Скворцова // Вестн. Финанс. ун-та. Гуманитарные науки. — 2014. — № 4 (16). — С. 42–51. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/problemy-modernizatsii-rossii-opyt-istoriko-ekonomicheskogo-analiza>;
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — 141-қ. — 1-т. — 2041-іс. — 1–4-п. (бұдан әрі ҚР ПА).
- 3 Материалы о развитии промышленности в Казахстане // ҚР ПА. — Ф. 141. — Т. 1. — Д. 2093.
- 4 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 238 с.
- 5 Контрольные цифры третьего года пятилетки и задачи Казахстана (из доклада тов. Голощекина на партактиве, г. Алма-Ата) // Большевик Казахстана. — 1931. — № 1. — С. 2–7.
- 6 Қазақ Өлкелік бюросының қызметі туралы // ҚР Орталық мемлекеттік архиві (бұдан әрі ҚР ОМА). — 787-қ. — 1-т. — 115-іс.
- 7 Қазақ Өлкелік бюросы Төралқасының мүшелігіне сайлау туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 105-іс.
- 8 Қазақ Өлкелік бюросының құрылымы туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 103-іс.

- 9 Еңбек және Қорғаныс кеңесінің қызметі туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 109-іс.
- 10 Тау басқармасының қызметі туралы есебі // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 146-іс.
- 11 Салалық өндірістердің жағдайы туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 14-іс.
- 12 Жүн басқармасының қызметі туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 108-іс.
- 13 Сауда бөлімін ұйымдастыру туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 248-іс.
- 14 Сауда кеңесінің қызметі туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 116-іс.
- 15 Олейник Н.Н. Правовое регулирование частного промышленного предпринимательства в годы НЭПа (1921–1930) / Н.Н. Олейник // История государства и права. — 2001. — № 5. — С. 29–33.
- 16 Материалы о работе промышленных предприятий Риддера, Карсакпая, Атбасарского треста цветных металлов, Досора и др. // ҚР ПА. — Ф. 141. — Т. 1. — Д. 2090. — С. 13–14.
- 17 Халық шаруашылығының Орталық Кеңесін ұйымдастыру туралы // Советская степь. — 1924. — 15 янв. — № 46.
- 18 Супоницкая И.М. Американизация Советской России в 1920–1930-е гг. / И.М. Супоницкая // Вопросы истории. — 2013. — № 9. — С. 46–59. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tabkrin.org/suponitskaya-i-m-amerikanizatsiya-sovetskoy-rossii-v-1920-1930-e-gg-statya>
- 19 Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР / Т.П. Коржихина. — М.: Высш. шк., 1986. — 399 с.
- 20 Женіл өнеркәсіп Халық комиссариатын құру туралы // ҚР ОМА. — 787-қ. — 1-т. — 2306-іс.
- 21 Ауыр өнеркәсіп басқармасын құру туралы // ҚР ОМА. — 1210-қ. — 2-т. — 7-іс.
- 22 Женіл өнеркәсіп Халық комиссариатының инспекциясы туралы // ҚР ОМА. — 1210-қ. — 3-т. — 98-іс.

А.С. Ысқақ

Советская модель государственного управления экономикой Казахстана в 1920-е годы

Статья посвящена ключевым проблемам государственного управления экономикой Казахстана с внедрением советской модели государственности. В частности, рассмотрена и проанализирована советская система государственного управления экономики Казахстана в 1920-е годы. Дана характеристика разветвленной системе управления экономики. Особое место уделено характеру взаимоотношений центральных и республиканских органов управления промышленности. Вместе с тем показано, как Россия, ставя задачу расширения сфер влияния в Казахстане, имевшем важное стратегическое значение, добилась централизации управления всей экономикой страны. Дана оценка тому, как осуществлялось плановое снабжение предприятий с учетом их принадлежности к различным категориям. Данная работа представляет собой самостоятельное научное исследование, построено на новых архивных документах и может быть интересна широкому кругу читателей.

Ключевые слова: экономика Казахстана, экономическая модернизация, государственное управление промышленности, орган управления, советская модель.

A.S. Yskak

Soviet model of public administration economy in Kazakhstan in 1920

The article is devoted to the key issues of state management of the economy of Kazakhstan with the introduction of the Soviet model of statehood. In particular, we reviewed and analyzed the Soviet system of government of Kazakhstan's economy in the 1920s. The characteristic of a branched system of economic management is thoroughly investigated. A special place is given to the nature of relations between the central and republican bodies of Administration of Industry. At the same time it was shown that how Russia was pursuing the task of expanding the spheres of influence in Kazakhstan, which had strategic importance. In this case Moscow made centralized management of the entire national economy. The estimation was carried out as a routine supply enterprises based on their belonging to different categories. This work is an independent scientific research, built on the new archival materials and may be of interest to a wider audience.

Keywords: economy of Kazakhstan, economic modernization, state administration of industry, management body, the Soviet model.

References

- 1 Skvortsova, E.M. (2014). Problemy modernizatsii Rossii: opyt istoriko-ekonomicheskogo analiza [Problems of modernization of Russia: the experience of historical and economic analysis]. *Vestnik Finansovogo universiteta. Humanitarnye nauki — Bulletin of the Financial University. Humanitarian sciences*, 4 (16). Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article/n/problemy-modernizatsii-rossii-opyt-istoriko-ekonomicheskogo-analiza> [in Russian].
- 2 *Kazakstan Respublikasy Prezidentinin arkhivi [The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]*. Fonds 141, Series 1, File 2041 (further APRK. — Author) [in Kazakh].
- 3 Materialy o razvitiu promyshlennosti v Kazakhstane [Materials on the development of industry in Kazakhstan]. *KP IIA — AP RK*. Fonds 141, Series 1, F. 2093 [in Russian].
- 4 Abylkhozhinn, Zh.B. (1991). *Traditsionnaia struktura Kazakhstana: sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930 hh.) [Traditional structure of Kazakhstan: socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930)]*. Alma-Ata: Hylym [in Russian].
- 5 Kontrolnye tsifry treteho hoda piatiletki i zadachi Kazakhstana (iz doklada tov. Holoshchekina na partaktive h. Alma-Ata) [Control figures of the third year of the five-year plan and the tasks of Kazakhstan (from the report of Goloshchekin on the contactee of Alma-Ata)]. *Bolshevik Kazakhstana — The Bolshevik of Kazakhstan*, 1931, 1 [in Russian].
- 6 Kazak Olkelik biurosynyn kyzmeti turaly [On the activity of the Kazakh regional Bureau]. *KR Ortalyk memleketтик arkhivi (budan ari KR OMA)*. — *The Central State Archive Republic of Kazakhstan*. Fonds 787, Series 1, File 115 [in Kazakh].
- 7 Kazak Olkelik biurosy Toralkasynyn mushelihine sailau turaly [On the election for the Kazakh regional Bureau]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 105 [in Kazakh].
- 8 Kazak Olkelik biurosynyn kurylymy turaly [On the structure of the Kazakh regional Bureau]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 103 [in Kazakh].
- 9 Enbek zhane Korhany kesesinin kyzmeti turaly [On the activities of the Council of Labor and Defense]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 109 [in Kazakh].
- 10 Tau baskarmasynyn kyzmeti turaly esebi [On the activity of the Mining administration]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 146 [in Kazakh].
- 11 Salalyk ondiristerdin zhahtaiy turaly [On the situation of industrial branches]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 14 [in Kazakh].
- 12 Zhun baskarmasynyn kyzmeti turaly [On the activity of the Wool administration]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 108 [in Kazakh].
- 13 Sauda bolimin uymdastyru turaly [On the reorganization of the Trade administration]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 248 [in Kazakh].
- 14 Sauda kesesinin kyzmeti turaly [On the activity of the Trade Council]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 116 [in Kazakh].
- 15 Oleinik, N. (2001). Pravovoe rehulirovanie chastnoho promyshlennoho predprinimatelstva v hody NEPa (1921–1930) [Legal regulation of private industrial entrepreneurship in the years of NEP (1921–1930)]. *Istoriia gosudarstva i prava — History of State and Law*, 5 [in Russian].
- 16 Materialy o rabote promyshlennykh predpriatii Riddera, Karsakpaia, Atbasarskoho tresta tsvetnykh metallov, Dossora i dr. [Materials on the work of industrial enterprises of Ridder, Karsakpay, Atbasar non-ferrous metals trust, Dossor and others]. *KP IIA — AP RK*. Fonds 141. Series 1. File 2090 [in Russian].
- 17 Khalyk sharuashylyhynyn Ortalyk Kenesin uymdastyru turaly [On the reorganization of the Central Council of the National Economy]. *Sovetskaia step — The Soviet steppe*. January 15, 1924, 46 [in Kazakh].
- 18 Suponitskaya, I. (2013). Amerikanizatsiia sovetsoi Rossii v 1920–1930-e hh. [Americanization of Soviet Russia in 1920s–1930s.]. *Voprosy istorii — The Questions of History*, 9. Retrieved from <http://rabkrin.org/suponitskaya-i-m-amerikanizatsiya-sovetskoy-rossii-v-1920-1930-e-gg-statya> [in Russian].
- 19 Korzhikhina, T. (1986). *Istoriia gosudarstvennykh uchrezhdenii SSSR [History of state institutions of the USSR]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 20 Zhenil onerkasip Khalyk komissariatyn kuru turaly [On the establishment of the People's Commissariat for the Light Industry]. *KR OMA*. Fonds 787. Series 1. File 2306 [in Kazakh].
- 21 Auyr onerkasip baskarmasyn kuru turaly [On the establishment of the Heavy industry Administration]. *KR OMA*. Fonds 1210. Series 2. File 7 [in Kazakh].
- 22 Zhenil onerkasip Khalyk komissariatynyn inspektsiiasy turaly [On the Inspection of the People's Commissariat for the Light Industry]. *KR OMA*. Fonds 1210. Series 3. File 98 [in Kazakh].

А.Ж. Мырзахметова¹, Н.Ф. Ильина²

¹Филиал акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»

Институт повышения квалификации педагогических работников по Карагандинской области, Караганда, Казахстан;

²Краевое государственное образовательное учреждение дополнительного профессионального образования «Красноярский краевой институт повышения квалификации и профессиональной переподготовки работников образования»,

Красноярск, Российская Федерация

(E-mail: asselm-80@mail.ru)

Современные тенденции в обновлении содержания школьного исторического образования в Республике Казахстан

Значительные изменения в таких областях, как технологии, коммуникации и наука, оказывают существенное влияние на мировую экономику и, как следствие, на знания и навыки, которыми должны овладеть учащиеся, чтобы быть успешными в XXI в. Статья посвящена анализу современных тенденций в области обновления содержания школьного исторического образования Республики Казахстан. С 2017 г. планируется начало подготовки учителей-предметников 5 и 7 классов по обновленной образовательной программе. Отмечено, что в настоящее время уже проделана огромная организационная и методическая работа: были разработаны типовые учебные программы по предметам, долгосрочные планы, проекты учебников с обновленным содержанием и руководства к ним, руководства по критериальному оцениванию и т.д. Среди главных значительных изменений в изучении предметов основной средней школы указаны наличие «сквозных» тем, подходы к обучению (ценностно-ориентированный, деятельностный, личностно-ориентированный и коммуникативный), цели обучения в виде ожидаемого результата, проблемная постановка темы в долгосрочных планах, спиральный способ в построении тем в учебной программе, планирование ожидаемых результатов обучения на основе исторических концептов, дифференциация обучения, введение системы критериального оценивания. Подчеркнуто, что учебная программа направлена на реализацию принципа единства воспитания и обучения, основанного на взаимосвязи и взаимообусловленности ценностей образования и результатов «на выходе» из школы с системой целей обучения предметов.

Ключевые слова: школьное историческое образование, обновление содержания среднего образования, обновленная образовательная программа, типовая учебная программа.

Значительные изменения в таких областях, как технологии, коммуникации и наука оказывают существенное влияние на мировую экономику и, как следствие, на знания и навыки, которыми должны овладеть учащиеся, чтобы быть успешными в XXI в. Статья посвящена анализу современных тенденций в области обновления содержания школьного исторического образования Республики Казахстан.

Одно из направлений в реформировании современной государственной политики в Республике Казахстан на современном этапе получило название «обновление». Обновление предполагает качественное положительное изменение в чем-то или чего-то, замену устаревших элементов, звеньев, ведущую к улучшению при сохранении базы, сохранении лучших образцов прошлого, восстановлении прежних элементов. Другими словами, обновление — это замена устаревших элементов новыми, более современными, актуальными, без замены фундаментальных основ.

В настоящее время в Казахстане уже проделана большая работа, направленная на адаптацию системы образования под глобальные вызовы. Но так как данное направление государственной политики является системным и поэтапным, эта работа продолжается [1].

В 2016 г. ведущими образовательными центрами страны (Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы») были разработаны образовательные программы курсов повышения квалификации педагогических кадров по предметам «Всемирная история», «История Казахстана» и «Основы права». В этом же году прошли тренерскую подготовку учителя средних общеобразовательных школ Республики Казахстан и тренеры ЦПМ и АО «НЦПК «Өрлеу». С 2017 г. планируется подготовка учителей-предметников 5 и 7 классов по обновленной образовательной программе. Кроме того, к этому времени уже проделана огромная методическая работа, в частности, были разработаны типовые учебные программы по предметам, долгосрочные планы, проекты учебников с обновленным содержанием и руководства к ним, руководства по критериальному оцениванию и т.д. Проводятся различные встречи, семинары, конференции и др. по вопросам

реализации обновленного содержания образования, а также мероприятия по обсуждению с общественностью реализуемых направлений государственной образовательной политики.

Среди основных проблем развития системы среднего образования государства экспертами выделяются пассивное участие учащихся в образовательном процессе в качестве слушателя, репродуктивный уровень деятельности ученика и т.д. [2]. Таким образом, эти и многие другие факторы повлияли на принятие политического решения об обновлении содержания образования Республики Казахстан.

Но в чем выражены изменения в преподавании исторических дисциплин и средней школе и как они повлияют на учащихся и в целом на качество образования в стране? Учебные программы по предметам «Всемирная история» и «История Казахстана» являются частью общего процесса обновления. Историко-правовое образование является одним из ключевых направлений в среднем образовании, что определяется практической значимостью исторических знаний, понимания исторических процессов и тенденций, их возможностями в формировании исторического сознания и правовой грамотности молодежи.

В результате анализа типовых учебных программ по предметам «История Казахстана» и «Всемирная история» нами были определены основные позиции.

1. Изучение «Всемирной истории» и «Истории Казахстана» начинается в 5 классе. Вводится новая структура содержания предметов (табл. 1):

Т а б л и ц а 1

**Распределение содержания предметов «Всемирная история»
и «История Казахстана» по классам [3]**

Класс	Период
5	Древняя история
6	История средних веков
7	История нового времени
8	Новейшая история (первая половина XX в.)
9	Новейшая история (вторая половина XX в. – XXI в.)

Таким образом, одним из главных содержательных отличий новой программы является наличие так называемых «сквозных тем» между предметами внутри одной образовательной области и при реализации межпредметных связей между предметами разных образовательных областей. Теперь при изучении истории Казахстана у учащихся будет сформировано понимание того, что национальная история является частью всемирной истории и общемирового исторического процесса в целом. Сквозные темы также позволят объединить изучение одних и тех же процессов, явлений на общемировом и национальном уровнях.

2. Педагогические подходы. В новой структуре учебной программы нашли отражение в качестве классических основ образования современные методологические подходы, в числе которых ценностно-ориентированный, деятельностный, личностно-ориентированный и коммуникативный. Они использованы для усиления приоритетности системы целей обучения и результатов образовательного процесса [3].

3. Сформулированные в учебной программе ожидаемые результаты представлены в виде системы целей обучения. Отличительной особенностью учебных программ является их направленность на формирование предметных знаний и умений и навыков широкого спектра. Кроме того, содержание учебных предметов подчинено целям обучения и ориентировано на формирование у учащихся личностных качеств.

4. Темы в долгосрочных планах сформулированы в виде проблемных вопросов, что позволит учителю активизировать мыслительную деятельность учащихся. Данный подход к формированию тем будет способствовать развитию у учащихся навыков критического мышления, навыков постановки проблемных вопросов и самостоятельного анализа (см. табл. 2).

Примеры проблемных вопросов в формулировке тем в долгосрочных планах по предмету «История Казахстана» [3]

Класс	Вопросы, темы
5	Какую тайну памятников эпохи бронзы открыл А. Маргулан?
6	Какой вклад внесла тюркская культура в развитие мировой цивилизации?
7	Чем Кояндынская ярмарка привлекала людей?
8	Почему А. Байтурсынов писал: «Само существование казахской нации стало острой проблемой»?
9	Распад Советского Союза — закономерность или случайность?

5. Применение спирального способа к конструированию образовательной программы, по мнению Джерома Брунера, связано с тем, что с каждым новым повторяющимся изучением темы возрастает ее сложность [4; 69, 70]. В следующей таблице приведен пример спиральности программы по предмету «Всемирная история».

Т а б л и ц а 3

Система целей обучения по предмету «Всемирная история» [3]

Подраздел	Учащиеся будут				
	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Социальные структуры	5.1.1.1 объяснять происхождение человека на основе различных теорий	6.1.1.1 описывать социальную структуру феодального общества	7.1.1.1 использовать понятия «капитал», «буржуазия», «рабочий класс»/ пролетариат для объяснения социальной структуры общества	8.1.1.1 характеризовать влияние Октябрьской социалистической революции на изменение социальной структуры, анализируя итоги исторического события	9.1.1.1 выявлять изменения социальной структуры в связи с отказом от социалистического пути развития

В системе целей заложена иерархия целей обучения по таксономии Б.Блума, на основе закономерностей человеческого познания и классификации наиболее важных видов предметных операций.

Преимущества такого вида программы, по мнению ее сторонников, определяются тем, что информация закрепляется каждый раз, когда учащийся повторно рассматривает предметный вопрос. Наблюдается логическое развитие от упрощенных к сложным решениям, и в результате он сможет применить свои прежние знания в последующих учебных целях.

6. Организация процесса обучения предметам «История Казахстана» и «Всемирная история» построена на основе шести исторических концептов (понятий):

- 1) изменение и преемственность;
- 2) причина и следствие;
- 3) доказательство;
- 4) сходство и различие;
- 5) значимость;
- 6) интерпретация [3].

Данные концепты являются характерной особенностью именно исторических предметов. В таблице 4 представлено распределение ожидаемых результатов на основе исторических концептов.

Распределение ожидаемых результатов на основе исторических концептов [5; 80]

Навык	Исторический концепт	Ожидаемый результат
Интерпретация исторических источников	Доказательство	Учащиеся должны уметь: – анализировать особенности исторического свидетельства, такие как аудитория, цели, точки зрения, формат, аргумент, ограничения и контекст, относящиеся к рассматриваемому доказательству; – на основе анализа и оценки исторического свидетельства делать обоснованные заключения и соответствующие выводы; – анализировать различные, иногда противоречивые свидетельства из первичных источников и вторичных работ в целях создания объективного представления о прошлом
Ориентация во времени и пространстве	Изменение и преемственность	Учащиеся должны уметь: – анализировать и оценивать исторические примеры непрерывности и изменения во времени и пространстве; – объединять примеры непрерывности и изменения в течение продолжительного времени до масштабных исторических процессов или тем; – объяснять основания (критерии) систематизации и организации исторических событий и процессов внутри определенного временного блока
Исторический анализ и объяснение	Причина и следствие	Учащиеся должны уметь: – анализировать и оценивать взаимодействие нескольких причин и /или влияний; – понимать историческую обусловленность, выделяя совпадения, причинно-следственную связь и взаимосвязи; – объяснять и оценивать способы, в которых явление, событие или процесс связываются с другими аналогичными историческими явлениями во времени и в пространстве
	Сходство и различия	Учащиеся должны уметь: – сравнивать связанные исторические события и процессы на местах, в течение определенного отрезка времени и/или в различных обществах или внутри одного общества
	Значимость	Учащиеся должны уметь: – определять значимость исторического события, явления, процесса для развития общества
	Интерпретация	Учащиеся должны уметь: – объяснять и оценивать различные точки зрения на определенное историческое событие, явление, процесс

Задача педагога — организовать учебный процесс таким образом, чтобы учащиеся могли развивать умения и навыки исторического и критического мышления на каждом уроке, постепенно расширяя их диапазон. Построение обучения с фокусом на определенные исторические концепты позволяет развить у учащихся навык исторического мышления на основе конкретного учебного материала. Данный подход предполагает обучение, основанное на исследовательской деятельности.

7. Дифференциация обучения — это такая форма организации учебной деятельности, при которой учитываются склонности, интересы и способности учащихся, но при этом не снижается общий (базовый) уровень общеобразовательной подготовки; предполагается создание на основе определенных признаков (интересов, склонностей, способностей, достигнутых результатов) мобильных или стабильных учебных групп, позволяющих сделать содержание обучения и предъявляемые к учащимся требования существенно различными [6]. При дифференцированном подходе педагог имеет возможность учесть индивидуальные потребности учащихся, с тем чтобы учебный процесс был более результативным, а дети смогли раскрыть свои возможности.

8. Внедрение критериального оценивания связано с тем, что одним из замечаний экспертов стран Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) было отсутствие понятной и прозрачной системы оценивания учебных достижений учащихся.

Критериальное оценивание позволяет получить реальную картину о результатах обучения обучающихся на основе известных критериев оценивания, которые также педагог может использовать для совершенствования и корректировки учебного процесса. Критериальное оценивание основано на взаимосвязи преподавания, обучения и оценивания. Результаты оценивания используются для эффективного планирования и организации образовательного процесса. Система критериального оценивания включает формативное и суммативное оценивание. Формативное оценивание проводится постоянно, обеспечивает обратную связь между участниками образовательного процесса и позволяет своевременно корректировать учебный процесс. Суммативное оценивание проводится по завершении изучения блока учебной информации в определенном периоде обучения (раздел, четверть, год), используется для представления обратной связи учащимся [3].

Таким образом, современные инновации в экономике, изменения на рынке труда обуславливают необходимость владения навыками, которые могут позволить учащимся анализировать и оценивать ситуацию, идеи, информацию для решения задач, творчески использовать имеющиеся знания и опыт для получения новых знаний, идей, информации. Актуальными становятся такие личностные качества, как инициативность, любознательность, готовность к изменениям, коммуникабельность. Можно отметить, что обновление содержания среднего образования по предметам «Всемирная история» и «История Казахстана» позволит внести существенный вклад в воспитание учащегося как субъекта и своего учения, и межличностного общения. Учебная программа направлена на реализацию принципа единства воспитания и обучения, основанного на взаимосвязи и взаимообусловленности ценностей образования и результатов «на выходе» из школы с системой целей обучения предметов. Содержание ежедневного образовательного процесса по конкретному предмету подчинено целям обучения и ориентировано на формирование у учащихся готовности к творческому применению полученных знаний, умений и навыков в обычной жизни и в школе, на развитие упорства в достижении успеха, мотивирует к обучению в течение всей жизни [5; 4].

Развитие личностных качеств вместе с навыками широкого спектра является основой для привития учащимся базовых ценностей образования: «казахстанский патриотизм и гражданская ответственность», «уважение», «сотрудничество», «труд и творчество», «открытость», «образование в течение всей жизни». Обновление содержания среднего образования позволит раскрыть вклад учебного предмета в воспитание учащегося как субъекта и своего учения, и межличностного общения.

Список литературы

- 1 Муканова С.Д. Учитель 12-летней школы / С.Д. Муканова // Өрлеу. Үздіксіз білім жаршысы — Өрлеу. Вести непрерывного образования. — 2013. — № 1 (1). — С. 4–6.
- 2 Можаяева О.И. О трансляции опыта Назарбаев Интеллектуальных школ в рамках обновления содержания общего среднего образования / О.И. Можаяева — [Электронный ресурс]. Открытая школа. — 2015. — № 1 (142). — Режим доступа: http://www.open-school.kz/glavstr/tema_nomera/tema_nomera_142_1.htm
- 3 Приложение 16 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 23 ноября 2016 г. № 668 «О внесении дополнений в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 г. № 115 «Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://nao.kz/loader/fromorg/2/25>
- 4 Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предметам «Всемирная история» и «Основы права». Руководство для учителя. — Астана: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальная школа», 2016. — 117 с.
- 5 Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предметам «История Казахстана» и «Основы права». Руководство для учителя. — Астана: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальная школа», 2017. — 118 с.
- 6 Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. — М.: НМЦ СПО. С.М. Вишнякова. — 1999. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pedtechno.ru/content/differencirovannoe-obuchenie>

А.Ж. Мырзахметова, Н.Ф. Ильина

Қазақстан Республикасында мектепте тарихи білім беру мазмұнының жаңаруындағы заманауи үрдістер

Технология, коммуникация мен ғылым сияқты салалардағы маңызды өзгерістер әлемдік экономикаға, соның салдарынан ХХІ ғ. табысты болуы үшін оқушылардың меңгеруі керек білім мен дағдыларына да айтарлықтай ықпал етеді. Мақала Қазақстан Республикасында мектепте тарихи білім беру мазмұнының жаңаруындағы заманауи үрдістерді талдауға арналған. 2017 жылдан бастап жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша 5, 7-сыныптардың пән мұғалімдерін қайта даярлау жоспарланып отыр. Қазіргі таңда ауқымды ұйымдастырушылық және әдістемелік жұмыстар атқарылды, оның ішінде пәндер бойынша типтік оқу бағдарламалары, ұзақмерзімді жоспар, жаңартылған мазмұнымен оқулықтар жобасы және олардың нұсқаулығы, критериалды бағалау бойынша нұсқаулық және т.с.с. құрастырылды. Авторлар негізгі орта мектеп пәндерін оқытуда кездесетін елеулі өзгерістер қатарында оқытудың заманауи (құндылықты бағдарланған, іс-әрекеттік, тұлғаға бағдарланған және коммуникативтік) тәсілдерін, күтілетін нәтижелер түріндегі оқу мақсатын, ұзақмерзімді жоспарларда тақырыптарды проблемалық сипатта ұсынуды, оқу бағдарламаларында тақырыптарды спиралдық қағидаға сүйеніп, құрылымдауды, оқытудағы күтілетін нәтижелерді тарихи тұжырымдамалар негізінде жоспарлауды, оқытуды саралауды, критериалды бағалау жүйесін енгізуді атаған. Орта білім беру мазмұнын жаңарту оқу пәнінің оқушыны субъект ретінде тәрбиелеуіне, оның өздігінен білім алуы мен тұлғааралық қарым-қатынасына қосқан үлестерін анықтауға мүмкіндік береді. Оқу бағдарламасы білім беру құндылықтарының өзара байланыстылығы мен өзара шартталғандылығына негізінделген тәрбиелеу мен оқытудың және мектеп бітіргенде онда оқытылған пәндер мақсаттары жүйесінің «шығу» нәтижелерінің бірлігі қағидасын жүзеге асыруға бағытталған.

Кілт сөздер: мектеп тарихы білім беру, орта білім беру мазмұнын жаңарту, жаңартылған оқу бағдарламасы, оқу жоспарының үлгісі.

A.Zh. Myrzakhmetova, N.F. Ilyina

Modern trends in updating the content of school history education in the Republic of Kazakhstan

Significant changes in such areas as technology, communication and science have a significant impact on the world economy, and as a result, on the knowledge and skills that students need to master in order to be successful in the 21st century. The article is devoted to the analysis of modern trends in the field of updating the content of the school historical education of the Republic of Kazakhstan. Since 2017, it is planned to start the preparation of subject teachers of grades 5 and 7 for an updated educational program. A great deal of organizational and methodological work has already been done, in particular, standard curricula for subjects, long-term plans, draft textbooks with updated content and guidelines for them, guidelines for criterial evaluation, etc. were developed. Among the main significant changes in the study of subjects of the basic secondary school, the author points to approaches to learning (value-oriented, activity-oriented, personality-oriented and communicative), learning goals in the form of the expected result, problematic formulation of the topic in long-term plans, a spiral principle in constructing topics in Curriculum, planning of expected learning outcomes based on historical concepts, differentiation of teaching, introduction of a system of criterial evaluation. Updating the content of secondary education will reveal the contribution of the academic subject to the education of the student as a subject and his teaching and interpersonal communication. The curriculum is aimed at implementing the principle of unity of education and training, based on the interconnection and interdependence of the values of education and outcomes «on the way out» from the school with a system of learning objectives for subjects.

Keywords: School history education, updating the content of secondary education, an updated educational program, a standard curriculum.

References

- 1 Mukanova, S.D. (2013). Uchitel 12-letnei shkoly [Teacher of the 12-year school]. *Orleu. Vesti nepreryvnoho obrazovaniia — Orleu. To conduct continuous education*, 1 (1) [in Russian].
- 2 Mozhaeva, O.I. (2015). O translatsii opyta Nazarbaev Intellektualnykh shkol v ramkakh obnovleniia soderzhaniia obsheheho sredneho obrazovaniia [On the translation of the experience of Nazarbayev Intellectual schools in the framework of updating the content of general secondary education]. *Otkrytaia shkola — Open School*, 1 (142). Retrieved from http://www.openschool.kz/glavstr/tema_nomera/tema_nomera_142_1.htm [in Russian].

3 *Prilozhenie 16 k prikazu Ministra obrazovaniia i nauk Respubliki Kazakhstan ot 23 noiabria 2016 h. № 668 «O vnesenii dopolnenii v prikaz Ministra obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan ot 3 apreliia 2013 h. № 115 «Ob utverzhdenii tipovykh uchebnykh prohramm po obshcheobrazovatel'nykh predmetam, kursam po vyboru i fakultativam dlia obshcheobrazovatel'nykh orhanizatsii» [Annex 16 to the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan of November 23, 2016 No. 668 «On Amendments to the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated April 3, 2013 No. 115» On Approval of Standard Curricula in General Education Subjects, Courses For electives and electives for general education organizations]*. Retrieved from <http://nao.kz/loader/fromorg/2/25> [in Russian].

4 *Obrazovatel'naia prohramma kursov povysheniia kvalifikatsii pedahohicheskikh kadrov po predmetam «Vsemirnaia istoriia» i «Osnovy prava». Rukovodstvo dlia uchitel'ia [Educational program of advanced training courses for teachers in the subjects «World History» and «Fundamentals of Law». Teacher's Manual]*. Astana: Tsentr pedahohicheskoho masterstva AEO «Nazarbayev Intellectual school», 2016 [in Russian].

5 *Obrazovatel'naia prohramma kursov povysheniia kvalifikatsii pedahohicheskikh kadrov po predmetam «Istoriia Kazakhstana» i «Osnovy prava». Rukovodstvo dlia uchitel'ia [Educational program of advanced training courses for teachers in the subjects «History of Kazakhstan» and «Fundamentals of Law». Teacher's Manual]*. Astana: Tsentr pedahohicheskoho masterstva AEO «Nazarbayev Intellectual school», 2017 [in Russian].

6 *Professionalnoe obrazovanie. Slovar. Kliuchevye poniatii, terminy, aktualnaia leksika [Professional education. Dictionary. Key terms, terms, current vocabulary]*. Moscow: NMC SPO. С.М. Vishnyakova. 1999. Retrieved from <https://pedtehn.ru/content/differencirovannoe-obuchenie> [in Russian].

Baasankhuu Ganbaatar

National University of Mongolia, Ulan-Bator
(E-mail: baasankhuu_sfs@yahoo.com)

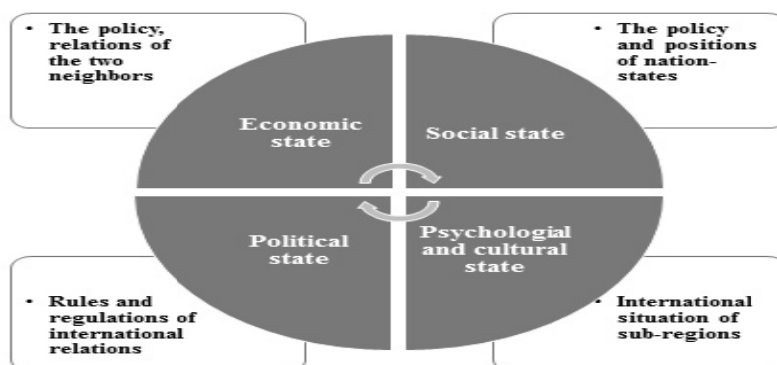
Mongolian Democratic Foreign Policy since 1990's

In 1990, Mongolia had a peaceful revolution like the other countries of the Eastern bloc. These were the beneficial changes that occurred in both internal and external environments of Mongolia's security. Many countries supported Mongolia for transitioning into democratic political system and market economy relations like other former socialist countries did. As Mongolia transitioned into democracy, approaches towards Mongolia from two neighbors changed as well. The favorable relationship between the two neighboring countries is one of the external factors that influence Mongolian foreign affairs to be broad, multifaceted, independent and flexible. The main 3 principles of Mongolia's foreign policy includes the neutral policy with two neighbors, third neighbor policy and nuclear free status. Mongolia as a democratic country is focusing more on the policies above that have become the main diplomatic achievements to ensure the national security in political and diplomatic way. With the help of democracy, an active foreign policy, cooperation and guarantee for external security, foreign investments and most importantly international fame, which did not exist before, were brought to Mongolia.

Keywords: international relations, international law, nuclear weapons, peace, international agreements, negotiations, foreign policy, democracy, national security, multilateral relations, «third neighbor» policy, diplomacy.

In the winter of 1990, Mongolia saw its own peaceful revolution following the trend of the «Velvet Revolution» of the Eastern Bloc countries, which was highly influenced by the restructuring of the Soviet Union, and irrevocably followed the road to democracy and transition to market economy. At the early stage of the transition, Mongolia, which had been dependent on the Soviet Union for seventy years, needed to restore its foreign policy, especially its relationship with the western countries. Mongolia also had to receive political and economic support from the malong with the intense reformation of its domestic politics, economy and society. Further more, it was vital for our national security as well as the development of foreign relations to renew the fundamental legal records of Mongolia's relationship with its two neighbors — the neuro zone of the external environment of Mongolia's security — and to develop a relationship based on equal conditions together with friendly and mutually beneficial cooperation.

There were numerous external and internal factors that helped shape Mongolia's foreign relations development and policy progress, and they varied according to the historic features of geopolitics. The external factors include two neighboring countries' policy, their relations, the international situation of sub-regions, nation-states' policy and their position on Mongolia and current rules and regulations of international relations. The main internal factors were society, economy, politics and social psychology of Mongolia.

I. Historic geopolitical situation

The few things that the world is aware of Mongolia are Chinggis Khaan, and the Mongol empire that conquered half of the world. In fact, in order to understand Mongolian foreign policy and the features of its foreign relations, its historic geopolitical situation needs to be studied. The reason why is for nomadic Mon-

golians, overseas trade has been of significant importance. Moreover, Mongolia's foreign relations and foreign policy have been defined by its landlocked geopolitical location.

The «People's revolution» was achieved in 1921 with the assistance of Soviet Russia's government, and although Mongolia declared its independence on the 11th of July that year, not a single country acknowledged it on an international level. Even on the agreement made with the Soviet Union in August, not a single word about Mongolian independence was recorded [1]. By adopting its new constitution in 1924, Mongolia inescapably became one of the soviet-styled socialist countries. However, during that time only Soviet Russia had acknowledged Mongolia's independence.

The Yalta conference between the three leaders of the Allies during the Second World War played a significant role in gaining official recognition of Mongolia's independence on an international level, especially from China. During the meeting, I.V Stalin, the leader of Soviet Union convinced W. Churchill, the prime minister of the UK and F. Roosevelt, the president of the USA and consequently Mongolia retained its «status-quo» [2]. At the time, Chinese delegates tried to sway the situation by bringing out an argument that stated Mongolian people might not want independence. Therefore, on the 20th of October 1945, an independence referendum was held in Mongolia with a participation of 98.4% of the population and was approved by 100% of voters [3].

The atmosphere of the Cold war after the WWII, the changes in the environment of Mongolia's security including the competition between the Soviet Union and the US in northeast Asia, Chinese Civil war during 1947–1949 and communists led by Mao attaining authority in Mainland China influenced Mongolia's foreign policy significantly. At the same time, the colonial system fell, the role of the UN increased and the status of the Third World rose. Establishing diplomatic relations with newly independent Asian countries positively influenced Mongolia's foreign affairs, which were limited by relationships with only a few Eastern Bloc countries.

Mongolia established diplomatic and consular relations with sixteen socialist countries of the Eastern Bloc and strengthened its foreign affairs until it joined the UN in 1961: with Russia on November 5, 1921, with People's Republic of Korea on October 15, 1948, with Albania on May 24 of 1949, with China on October 16 1949, with Poland, Bulgaria and Romania in April, 1950, with Socialist Republic of Vietnam in 1954, and with India in 1955.

During this period, Mongolia attempted to join the UN several times, yet the requests were rejected due to Chiang-Kai Shek's position on Mongolia [4]. The two of the most influential events that took place in the second half of the 20th century were the fall of colonial system and the emergence of the Third World and they showed great importance in the broadening of Mongolia's foreign relations. Furthermore, the change in USA's policy towards China and the People's Republic of China obtaining the position in UN Security Council from Chiang Kai Shek helped Mongolia, who had been requesting to join the UN for a long time. By becoming the member of the UN on 24 October, 1961, Mongolia attained an international guarantee for its independence. Although Mongolia followed a socialist-style direction during the years between 1961 and the end of the Cold War, it established diplomatic relations with 86 countries.

However, as a country of the Eastern Bloc, Mongolia's foreign affairs were narrowly determined by relationships with a few socialist countries. Basically, Mongolia was fully dependent on the Soviet Union in political, strategic, economic, educational and cultural ways.

At the same time as the reformation policy of the Soviet Union and the «Velvet Revolution» in Eastern Bloc countries that occurred between the 80's and the 90's of the 20th century, the external environment of Mongolia's security was changed.

In other words, it can be observed from the history that geopolitical condition — the landlocked location has been the key factor that influenced Mongolia's foreign policy.

During its powerful times, Mongolia wrecked its bounded state and established a powerful empire that controlled the main international trade route. In contrast, throughout its time as a small nation, Mongolia has been overcoming the unfavorable geopolitical conditions with diplomatic and political methods and emphasized providing sustainable overseas trading that suits nomadic Mongolians and confirming its security from its two powerful neighbors.

The reason is because Mongolia faced the danger of losing its independence and becoming fully dependent on its neighbors during its fragile times. The two hundred years under the Qing rule and the seventy years of Soviet oppression proved that Mongolia can only gain guarantee for its foreign policy and independence through diplomatic and balanced relations with its neighboring countries. Moreover, Mongolia's

sandwiched geopolitical feature can be determined by Mongolia's national security being closely connected to its relationship with Russia and China.

II. The external conditions of Mongolia's foreign affairs since 1990

In 1985, M.S. Gorbachev, the new leader of the Soviet Union launched a reformation policy known as the «perestroika», which helped countries like Mongolia that were too dependent on the Soviet to conduct a relatively liberal policy; it provided the opportunity to make internal and external changes. For instance, Mongolia established diplomatic relations with the US in 1987, and following Willy Brandt's Ostpolitik, Mongolia established diplomatic relations with South Korea in 1990, which started conducting Nordpolitik policy.

Since 1985, in order to successfully conduct the restructuring policy, the Soviet Union started concentrating on soothing its relationship with the US and the Western countries, creating a calm atmosphere; thus investing the large amount of defense spending in economy, and receiving grants and loans from Western Countries for its reformation. The Soviet Union's new leader M. Gorbachev implemented transparency along with a new political doctrine, which was based on the idea that highlights values of brigades as well as human values. Due to the massive accumulation of nuclear weapons, which can destroy the earth a several times, he appealed for reducing use of force in international relations and implementing a smart, self-sustaining military force. All humans are closely connected to each other and in order to survive, the global issues need to be solved by not a single or a few countries, but by the world community. Therefore, he pointed out that the Soviet Union needs to communicate broadly with all countries of the world regardless of their social structures. Within this frame, he also acknowledged mistakes that were made in relationship with China and other countries.

The idea of complex peace initiative brought out by Gorbachev was a new call for ending Cold War in Asia. In his book «Perestroika: New Thinking for Our Country and the World», he gave a positive evaluation of «the Four Modernization» policy of China for the first time and suggested to restore diplomatic relationship with the great socialist China as well as to use the benefits of «the Four Modernizations» for it [5], which drew the Chinese officials' attention.

Within the framework of the reduction in force along China border, M.S. Gorbachev also announced the withdrawal of Soviet troops from Mongolia's territory.

The Soviet Union resolving issues with the US, Western countries, and with Afghanistan, stabilizing diplomatic relations with its neighbor China, restoring relationship with Japan and cooperating with South Korea on trade and economy — all these were favorable external conditions for Soviet Union's small neighbor, Mongolia. Inasmuch as, even though Mongolia was not a member country of the Warsaw Pact, it was a member of the Council for Mutual Economic Assistance and was completely dependent on Soviet Union.

In 1990, Mongolia had a peaceful revolution like the other countries of the Eastern bloc, and soon, in 1991 the Soviet Union collapsed. These were the beneficial changes that occurred in both internal and external environments of Mongolia's security. Many countries supported Mongolia for transitioning into democratic political system and market economy relations like other former socialist countries did.

As Mongolia transitioned into democracy, approaches towards Mongolia from two neighbors changed as well. Although the succession of the Soviet Union, the Russian Federation's domestic economy and politics were in a difficult state, and their foreign policy was determined by their sharp turn to West — the «Atlantic-style», Russia stated that they were ready to look back the previous unequal relations with Mongolia. Eventually, Mongolia and Russia signed a Treaty on Friendly Relations and Cooperation, which took the relationship to a new stage where it was based on equal conditions. Later, the Russian Federation following the Western models and Mongolia following the Northeast Asian path have caused an idle relationship between the two countries, which became active after the state visit of President Vladimir Putin to Mongolia in November, 2000. The signing of «Ulaanbaatar Declaration» defined the main directions of two countries' multifaceted cooperation and became an important step towards a noticeable activation of Mongolia and Russia's relations and cooperation. A joint statement about the after-effect of Mongolian Prime Minister's official visit to Russia in 2003 highlighted that «the special character of Mongolia-Russia relations, which was strongly based on the traditional and good-neighborly partnership, is still retained throughout its development during the new historic condition». The bilateral relations were then shifted into the principles of «traditional partnership of good-neighborliness».

Defining the relations and cooperation between Mongolia and Russia as «strategic partnership» in the «Moscow Declaration», which was signed by the two dignitaries during Mongolian President's state visit to Russia in 2006, became significantly important.

During D.A. Medved's state visit to Mongolia in August 2009, the two sides unanimously acknowledged the intense progress of Mongolia and Russia's strategic partnership, as well as its entrance to a new development level and signed the «Declaration on Development of Strategic Partnership».

Mongolia established diplomatic relations with the People's Republic of China in on 16 October, 1949. The two sides signing the treaty on friendly relations and good-neighborliness in 1994 became the legal base for the modern relations that took the relationship to a new level. Today, there are about 60 treaties and agreements in force that regulate the relationship and cooperation issues of the two countries.

In the course of Chinese President Hu Jin Tao's state visit to Mongolia in June, 2003, the two sides agreed on developing a good-neighborly, mutually trusting strategic partnership. In 2011 during the state visit of Premier Minister N. Altanhuyag to the China signed the mid and long term strategic partnership program [6]. China is the largest trading partner of Mongolia and has been continuously leading the foreign investors' list for the last 10 years.

Moreover, one of the external factors that favorably influence Mongolia's balanced relationship with its neighbors is the intense development of China and Russia's strategic partnership.

Non-alignment and non-conflict are the important characters of Russia and China's relations. In their history, the Soviet Union and China were allies as well as hostiles. The internal meanings of non-alignment and non-conflicts are not establishing alliance 'against' any third country and not establishing alliance 'with' any third country. The emphasis of the third country in two countries' relations has historical reasons. More or less, there had been influence of the third country in Russia-China's relations for a long time [7]. The development of the two neighbors' efficient relations became a far-reaching step in their history. Since Yeltsin's visit to China in April 1996, they decided to develop «a strategic and cooperative partnership based on equality and mutual trust and oriented towards the 21st century». As Russian President Vladimir Putin converged Russian foreign policy orientations in Eurasia instead of the West, the bilateral relations with China became more intense. On 18 April 2000, the heads of the two countries signed «Beijing Declaration», agreeing to promote comprehensive partnership relations towards the new century. *The favorable relationship between the two neighboring countries is one of the external factors that influence Mongolian foreign affairs to be broad, multifaceted, independent and flexible.*

The US and other major powers that were capable of providing essential supports in Mongolian economic and political fields, which were necessary for developing democracy as well as overcoming the difficult times of economic transition, affected Mongolian foreign affairs development and the implementation of multifaceted, independent foreign policy. The Federal Republic Germany and Japan must be pointed out here. These two countries supported Mongolia from the first day of its transition into democracy, and started showing political and economic support.

Mongolia established diplomatic relations with the US on 27 January, 1987. America's influence in Mongolian foreign relations development has been increasing since 1990. In 2004, during Mongolian President N. Bagabandi's visit to America, the two nations agreed on the bilateral relations promotion to «comprehensive partnership based on common values and shared strategic interests», which was stated in «Mongolia-United States Joint Statement». *The US has been supporting Mongolia for being a committed supporter of democracy.*

Japan is one of the most important partners of Mongolia. The calming of Cold War and revolution in China-America relations became a pleasing effect for the establishment of relations between Mongolia and Japan. The two countries established diplomatic relations on 24 February, 1972. Until 1990, the relationship was developing normally, if not intensely. In 1991, Japanese Prime Minister T. Kaifu paid an official visit to Mongolia, which activated the cooperation in all fields. As a result of Mongolian President Elbegdorj's visit to Japan in November 2011, Mongolia-Japan Joint Tokyo statement was issued and the bilateral relations now have developed to a degree where a strategic partnership based on comprehensive partnership is being developed.

Although Mongolia established diplomatic relations with the Federal Republic of Germany on 31 January, 1974 as a result of Willy Brandt's Ostpolitik, after the reunification of Germany in 1990, the bilateral relations were taken to a new stage. As a country that initiatively supported Mongolia for its democratic processes, Germany's government has been supporting the legal and educational reforms that were important for strengthening democracy for strategic purposes. The President of Germany's official visit to Mongolia

in 1998 was the first of the Presidents' of developed countries. A joint declaration on the basis of relations established in 1995 is used as basic legal source for all fields of the bilateral relations. In 2011, in course of the German Chancellor Angela Merkel's visit to Mongolia in 2011, the sides agreed on taking the bilateral relationship to an advanced level.

After transitioning into democracy, Mongolia established diplomatic relations with about 60 countries and the number has increased to 174 today. In addition to the countries mentioned above, Mongolia has been promoting cooperation and partnership with South Korea, Italy, Canada and Australia in the last 20 years.

On one hand, this shows that these countries support Mongolia's path in democracy and this is the direct outcome of our country employing the human rights based approach and democratic values, which are the main sociopolitical values of the majority of the world's countries'. On the other hand, this clearly shows by transitioning to democracy and market relations, Mongolia's strategic mines have become the center of many countries' attention.

As mentioned before, because Mongolia's development and external security depend greatly on foreign trade coherent with geopolitical context, Mongolia's government has developed an agenda to enhance foreign relations economically in 2009, and is adhering since. The agenda also includes the effective usage of strategic mines. Therefore, the matter of starting up mines which have major resources and is acknowledged worldwide, such as OyuTolgoi's copper and gold mine, Asgat's silver mine, Dornod's uranium mine, and Umnugovi's coal mine, thus developing our country from the profit made from those mines, and in such context inevitably cooperating with other countries as a country with a small and developing economy, has been discussed. The fact that mines which have large quantities of energy and nonferrous metal resources are being discovered in Mongolia, has a big influence on how not only our two neighbors but the whole world is advancing their relations with Mongolia.

Mongolia has largely focused on cooperating with international organizations, and has joined IMF, the World Bank and the Asian Development Bank in 1991, World Trade Organization in 1997, and the Non-alignment movement in 1990 after the soviet military moved out and after sending requests for many years. In 2008 Mongolia has joined ASEM, and the OSCE in 2012. The loans and soft loans given to Democratic Mongolia's economy from The Asian Development Bank and the IMF has played a crucial role in sustaining stable economy and overcoming the transition.

Contemporarily Mongolia's peacekeepers are actively taking part in international peacekeeping operations with UN mandates, which shows that we have succeeded in rising from a socialist era country that is protected by others, to a country that protects others [8]. The fact that Mongolia has chaired the Association of Democratic Countries from 2011–2013 is a clear display of our country being fully acknowledged by the international community as a small democratic country. In 2016 Mongolia organized ASEM Meeting in Ulaanbaatar successfully.

Judging from these facts, Mongolia has pursued an independent, multi-pillared and well balanced foreign policy since 1990.

Because Mongolia is small and has a disadvantageous geopolitical position, we have long believed that we should ensure our national security not by military force but only by political and diplomatic ways, and in this range we have pursued a strategic aim to keep a non-aligned, neutral international status, to keep a balanced relationship with our two neighbors, and to receive political and economic aid from developed countries within the third-neighbor policy. It has been reflected in the Military doctrine, National security concept, and Foreign policy concept which are the main legal documents of Mongolia's national security and foreign policy.

III. Domestic conditions that affected Mongolia's foreign relations following 1990

The transitional state caused a big crisis in Mongolian society. However, Mongolia's government never backed down from the transition to democracy, and it was crucial for Mongolia, which was too dependent on one country for 70 years prior, to achieve international political support, attract foreign donor countries, and solve domestic issues independently. Privatization and the unemployment, bankruptcy and collapse of industries that followed caused a big crisis in society. Even though small to medium enterprises started developing rapidly, national production took a fall and became abandoned which was the most tragic issue that arose in the last twenty years. Today, although private sector is making up 70% of Mongolia's GDP, a big manufacturing factory almost has not been built.

Following unemployment many sensitive social issues began arising which made Mongolia's new political powers too focused on social welfare policies which in turn caused inflation. Unemployment passed

10%, and contemporarily it hasn't declined much and has reached 36% in 2005, 33,7% in 2010, 28,9% in 2012, 9,4% whereas the concept of unemployment did not exist before.

Among Mongolians' social crisis, psychological pain developed and excessive drinking as well as homeless lifestyle increased rapidly because of the sudden transition from socialism to market relations. This in turn caused gender issues and increase in international crimes such as human trafficking and drugs, which wasn't in society before.

In 1992, Mongolia adopted the new Constitution and became a republican parliamentary democracy. Mongolia's the main decision making authority goes to the State Great Khural (with 76 members) and the Government which answers to it. The president is the symbol of national unity. As for the political system, although we have a multiparty system, the Mongolian People's Party and the Mongolian Democratic Party are the two main political powers which have been taking power alternatively. These two parties have had different positions regarding domestic politics, but they have been united in terms of foreign relations and not only have they maintained Mongolia's foreign policy's continuity, they have had an integrated position of focusing on keeping our country's external security environment pleasant.

Even though the transition years have been difficult, foreign subjects' interest in Mongolia's economy, market, especially raw material, which gradually revived, has developed economic cooperation and increased foreign investment. The formation of the concept of respecting human rights and democracy in political, social, cultural mindset has obtained the support of international community and has rapidly developed our foreign relations in every sector. As a result, our country's international reputation has increased as a country which consistently supports democracy in a short period.

IV. The democratic Mongolia's foreign policy theory and its basis and implementation

During the adoption of the first foreign policy concept, in early 1990, Mongolia had started to pursue an independent policy. As a country transitioning from socialism to democracy, it was crucial to become fully acknowledged by super states, international organizations and especially western countries in order to validate our independence, as well as expand our relations which was previously only limited by establishing diplomatic relations, with those countries and get their political support in terms of security. In this range, multi-pillared foreign policy arose simultaneously with independent status and thus named our foreign policy activities. This also met the requirements to get foreign economic aid due to the difficult situation of domestic transitional economy and politics.

Furthermore, the idea to pursue a balanced foreign policy has developed in order not to go back to the tragic historical situation and become too dependent on international subject or a super state.

A long-term and sensible ideology was necessary to firstly develop a balanced and friendly relationship with our two neighbors, and to not be politically and strategically pressured by our two neighbors or super states. Some analysts made an initiative to have a neutral status, but by majority vote we joined the Non-alignment movement in 1990 and switched to a status of non-alignment.

In truth, neutral status in Asia often became unsuccessful. For example, while Bhutan, which is in between India and China, got itself into a more oppressed situation by becoming a neutral country, Cambodia, which became a neutral country due to the Vietnamese War, became a socialist country in the end. In today's world of globalization, many countries are rethinking their neutral status and are actively joining international organizations.

By joining the Non-Aligned Movement, Mongolia has solidified its position in the international community, as well as achieving the opportunity to have more elastic relations with its two neighbors along with third party countries. Although some researchers claim that non-alignment is past its time and was only significant during the Cold War, we know that the only possibility of resisting direct pressure from any one country is, rather than one great nation, exclusively the Non-Aligned Movement which contains almost 100 countries from all over the world.

In other words, the main base of Mongolia's foreign policy is a pragmatic non-alignment stance. Based on this, the main goal of Mongolia's foreign policy is:

- Relations with its two neighbors;
- Relations with great nations and regional powers;
- Active participation in the International Co-operative Alliance [9].

We have gone through both favorable and unfavorable relations with our two neighbors and as mentioned before our relations with our two neighbors are dependent upon the relations between these two rather than Mongolia's own interests. The agreements of camaraderie and cooperation made between Russia

in 1993, and China in 1994 secured our environment of international security are important documents and as a result, we maintain a neutral position towards both of our neighboring countries.

As a result, even though there are certain problems pertaining to Russia's heavy interest in the matter of the ownership of collaborative companies such as copper and molybdenum mine Erdenet, Ulaanbaatar Railway, and Mongol rostsvetmet; Mongolia still dependent on almost its entire oil needs, as well as heavily regarding Russia's policies and stances shows that the relationship between the two countries is almost the same as before.

Also, in regards to China, there are historical prejudices between the people of the two nations (Mongolians don't like Chinese people, view them as deceitful, backstabbing, lying while Chinese view Mongolians as stupid and barbaric), although China attempts to pressure Mongolia because of the Dalai Lama's visit, although Mongolia accepts that Taiwan is a part of China, although Mongolia does not interfere in China's issues with Inner Mongolia, Xinjiang-Uighur, and Tibet, Mongolia is still very much dependent on China for every day necessities as well as supplying China with raw materials at a cheap price illustrates that the relations between China and Mongolia still remain the same.

Both neighbors respect the neutral state policy of our country, which they perceive as an assurance that no third power will come into direct political and strategic influence on Mongolia.

Mongolia had to make a solid ordination on political and regional matters during the confirmation of foreign policy concept, in order to get the opportunity of becoming part of integration and to approach the countries that can show direct political, economic and financial support. Therefore, Mongolia has been pointing out in its' foreign policy concept and diplomacy that it is a North East Asian country for the last 20 years. As a result, not only the relation between Japan and Mongolia has deepened but also South Korea has become the second biggest investing country. Moreover, Mongolia has become a member of ARF in 2008 for participating initiatively in joint-regional activities.

Power and donor countries play important role for Mongolia's economic and political security. The term of «third neighbor policy» was first mentioned by Beaker in 1991 during his visit to Mongolia, which affected the policy to expand. The third neighbor policy was studied theoretically and mentioned frequently. Therefore, during 2000–2002 numbers of Mongolian scholars and researchers have implemented a project regarding the third neighbor policy and national security concept. More likely, developed countries such as USA, Japan, Germany and South Korea were named as third neighbors according to scholars. On the other hand, it became an interesting point at that time when some researchers named international organizations as third neighbors of Mongolia

Every country, that is potential and interested to cooperate with Mongolia as neighbor countries, regardless of geographical location, is considered as third neighbor.

Indeed, it includes developed countries with big economies, nevertheless, for the last few years small countries such as Kuwait have showed its interest in expanding relations by becoming third neighbor of Mongolia.

Being a member of North East Asian countries has become significant for Mongolia as it is the main connection to the world economy.

Having our two neighbor countries, Japan and South Korea all in the same region makes the matter more significant. Mongolia is the only country that has a friendly relation with all the countries in the region regardless of political and territorial issues. For that reason, many scholars believe that Ulaanbaatar can become Helsinki, by taking advantage of its neutral policy and become the bridge to solve the North Korean nuclear problem (Helsinki agreement on European boundaries, 1975).

One of the most important matters in national security and foreign policy is the role in international organizations. Mongolia cooperates with all the UN specialized agencies. Moreover, Mongolia has participated in many international security projects and has initiated nuclear free zone decree in 1992 which became official by UN General Assembly in 2000. Mongolia's nuclear free status being tested practically would definitely correspond with the economic development.

In general, Mongolia has been initiating sustainable, independent and neutral foreign policy and the base theory of the policy stands as a pragmatic neutral policy.

The main 3 foundations of this neutral policy includes the neutral policy with two neighbors, third neighbor policy and nuclear free status that are the strategic directions of leading policies of Mongolia:

- relations with the two neighbors;
- relations with major powers and regional countries;
- active participation in international organization projects.

In other words, Mongolia as a democratic country is focusing more on the 3 policies above that have become the main diplomatic achievements to ensure the national security in political and diplomatic way.

During a short historical period, Mongolia has overcome its geopolitical challenges and developed its foreign relations to an extent that its foreign policy is now an example to other small countries, and is being able to implement foreign policy goals and objectives which are one measure of value of democracy and its international standing.

With the help of democracy, an active foreign policy, cooperation and guarantee for external security, foreign investments and most importantly international fame, which did not exist before, were brought to Mongolia.

In conclusion, democracy brought a new era and a new page to the development of Mongolian foreign relations and to the concept of foreign policy since 1990's.

References

- 1 Ulambayar, D. (2013). Mongolia and Far East: International Relations, Geopolitics and Diplomacy. UB., 277–232.
- 2 Bold, R. (2008). Mongolian Independence and U.S. /1910–1973/. UB., 187–193.
- 3 Bor, J. (1998). Mongoliin Diplomat Tovchoon. UB., 292.
- 4 Batbayar, Ts. (2015). Mongolia and the Major Powers in the XX Century. part one. From Kyakhta to Yalta: Stalin, Chiang Kaishek, Independence of Mongolia. UB., 315–338.
- 5 Gorbachev, M.S. (1987). Perestroika: New Thinking for Our Country and the World. Moscow, 175.
- 6 Bayasakh, Kh. (2015). Mongolia and It Neighbors Foreign Policy. UB., 69.
- 7 国际战略研究”中文杂志, 2001, 1, 12页.
- 8 Myagmarjav, D. (2015). Participation of the Mongolian Armed Forces in the United Nations Peacekeeping Operation. *Peace Studies in the XXI Century and Mongolia*. G. Baasankhuu, D. Oyunsuren (Ed.). UB., 43–48.
- 9 Baasankhuu, G. (2016). The Transition Balance of Power in Northeast Asia and Mongolia's Initiative on Permanent Neutrality. *Beyond the Horizon of Turbulent Asia: Issues and Studies*. UB., 84.

Баасанхүү Ганбаатар

1990 жылдардан бастап Монголияның демократиялық сыртқы саясаты

XX ғасырдың 90 жж. басынан бастап Монголияның сыртқы саясаты белсенді, көпқырлы, тәуелсіз, икемді және прагматикалық бағыт ұстанды. Екі көршілес елдермен қолайлы қарым-қатынастары Монголияның сыртқы саясатына оң әсерін тигізетін негізгі сыртқы факторлардың бірі болып табылады. Монголия демократиялық ел ретінде екі көршілерімен бейтараптық саясатты ұстанып, «үшінші көрші» саясаты мен ядролық қарусыз мәртебесіне бағытталған белсенді саясатын жүргізді. Аталған басымдықтар демократиялық ел ретіндегі қазіргі заманғы Монголияның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін саяси және дипломатиялық жолдармен қолжеткізген ірі дипломатиялық жетістіктер ретінде белгіленген.

Кілт сөздер: халықаралық қатынастар, халықаралық құқық, ядролық қару, бейбітшілік, халықаралық келісім, келіссөздер, сыртқы саясат, демократия, ұлттық қауіпсіздік, көпжақты қатынастар, «үшінші көрші» саясаты, дипломатия.

Баасанхүү Ганбаатар

**Монгольская демократическая внешняя
политика с 1990-х годов**

В статье отмечено, что с начала 90-х годов XX в. внешняя политика Монголии стала активной, многогранной, независимой, гибкой и прагматичной. Подчеркнуто, что добрососедские отношения с двумя соседними странами являются одним из ключевых внешних факторов, которые влияют благоприятно на внешнюю политику Монголии. Монголия как демократическая страна больше ориентируется на нейтральную политику с двумя соседями, ведёт активную политику «третьего соседа» и политику безъядерного статуса. В статье выделено, что именно эти приоритеты являются главными дипломатическими достижениями для обеспечения национальной безопасности политическим и дипломатическим путем современной Монголии как демократической страны.

Ключевые слова: международные отношения, международное право, ядерное оружие, мир, международные договоры, переговоры, внешняя политика, демократия, национальная безопасность, многосторонние отношения, политика «третьего соседа», дипломатия.

Oyunsuren Damdinsuren

*National University of Mongolia, Ulan-Bator
(E-mail: oyunsuren@yahoo.com)*

A nuclear-weapon-free world: from non-proliferation to abolition

Unless nuclear weapons are not prohibited by international law, unless they are not totally abolished, the threat and danger of nuclear weapons cannot be eliminated. Though the size of nuclear inventory has drastically decreased compared to the Cold War period, the remaining 15000 nuclear weapons can destroy our planet several times over. The NPT of 1968 played an important role to limit vertical and horizontal proliferation. Thanks to this treaty, five NWFZs have been established that cover the territories of more than 100 countries. In addition, possibilities of setting up a non-traditional single-state NWFZ have opened thanks to Mongolia's efforts to institutionalize its single-state NWFZ since 1992. In the past, the WHO and UN General Assembly brought the issue of the legality of the use of nuclear weapons before the International Court of Justice in 1993 and 1996 respectively. Though both attempts were unsuccessful, it gave hope to many people that the world can one day prohibit nuclear weapons by international law. The last big achievement on the abolitionist front was the fact that UN General Assembly finally adopted a landmark resolution on 27 October 2016, to launch negotiations in March 2017 on a treaty outlawing nuclear weapons.

Keywords: international relations, international law, nuclear weapons, weapons-free world, peace, Cold War, International Court of Justice, international agreement, negotiation, limitation, Weapons of mass destruction, nuclear-free zone.

Introduction

A nuclear-weapon-free world has been one of the biggest dreams of the mankind ever since the USA had dropped atomic bombs on two Japanese cities in August 1945. In Hiroshima between 80,000–140,000 people, in Nagasaki about 74,000 [1] people were killed and thousands more suffered from radiation sickness and other injuries as result of the deadliest weapon the world had ever witnessed.

But it is also true that despite the enormous destructive and uncontrollable nature of nuclear weapons, many countries tried to acquire nuclear weapons in the name of protecting their national security. Within just two decades after the first nuclear explosion, four countries: the Soviet Union (1949), Great Britain (1952), France (1960), and PRC (1964) joined the nuclear club. At the same time, the reliance on nuclear arms grew astronomically. During Eisenhower's presidency, for example, the US stockpile leaped from 1,400 to 20,000 warheads, while the Soviet arsenal grew from 120 to 1,000 warheads [2].

When the Soviet Union collapsed and the Cold War ended, many people believed that this was also the end of nuclear belligerency. But as long as nuclear weapons exist, so does the danger of a nuclear war. As US president Barak Obama wrote in Washington Postop-ed, «Of all the threats to global security and peace, the most dangerous is the proliferation and potential use of nuclear weapons» [3]. As of 2016, nine states-the United States, Russia, the United Kingdom, France, China, India, Pakistan, Israel and the Democratic People's Republic of Korea possessed 15 395 nuclear weapons, of which 4120 were deployed with operational forces. Roughly 1800 of these weapons are kept in a state of high operational alert [4]. If American president receives information that says «our country is under nuclear attack», he has just 3 minutes to decide whether or not to press the button» [5].

Threats and risks of nuclear weapons

Since the end of the Cold War, the number of nuclear weapons has decreased significantly. However, the decrease in the number of nuclear weapons has not reduced the threat of a nuclear war. As Dr. John T. Rourke from the Connecticut University wrote «The atomic attacks on Hiroshima and Nagasaki demonstrate that humans have the ability and the will to use weapons of mass destruction. Therefore, it is naive to imagine that nuclear war will never happen» [5].

As of January 2016, the USA had 1930 deployed nuclear warheads and 2500 other warheads [6], while Russia had 1790 deployed warheads and 2800 other warheads [4]. Needless to say that such amount of nukes can extinguish our planet several times over. As Greenpeace pointed out «There is no such thing as a small

nuclear explosion, any nuclear explosion will have catastrophic consequences for all living things on the planet» [7]. The below table shows the inventory of world nuclear forces in 2015.

Table

World Nuclear Forces, 2015

Country	Deployed warheads	Other warheads	Total inventory
USA	1930	2500	7000
Russia	1790	2800	7290
United Kingdom	120	-	215
France	280	10	300
China	-	-	260
India	-	..	100-120
Pakistan	-	..	110-130
Israel	-	..	80
North Korea	-	(10)	(10)
Total	4120	5310	15395
..= not applicable or not available; -=zero; ()= uncertain figure. All estimates are approximate and as of Jan.2016.			

Source: SIPRI Yearbook 2016 [4].

In 2015, the Nuclear Threat Initiative (NTI) defined several factors that contributed to the likelihood of accident or miscalculation that could lead to nuclear use. The list included:

- A severe deficit of trust,
- Irreconcilable narratives and threat perceptions,
- Domestic political imperatives,
- Broken channels of communication,
- Alliance politics,
- Failing safeguards to prevent nuclear use,
- Conventional force disparity, and
- Eroding nuclear expertise [8].

Other risks such as technical failures, human errors, threats from hackers and terrorists can be added to the list. In short, we must bear in our mind that one of the above risks may lead to nuclear use which will bring catastrophic consequences to the humanity. In fact, there have been many close calls in the past. Since 1950, for instance, there have been 32 nuclear weapon accidents, known as «Broken Arrows». A Broken Arrow is defined as an unexpected event involving nuclear weapons that result in the accidental launching, firing, detonating, theft or loss of the weapon. To date, six nuclear weapons have been lost and never recovered [9].

In addition, some nuclear powers are shifting to a new nuclear doctrine which classifies nuclear weapons as a part of regular weapons arsenal to be used whenever there is a «justification». USA, Great Britain, France and to some extent Russia have declared these new doctrines. China has not followed this move and keeps its No First Use doctrine. A few years ago, US leaders talked openly of a possible «preventive nuclear war», for instance against Iran [10].

Nuclear non-proliferation efforts

Nuclear non-proliferation treaty

By the 1960s, both horizontal and vertical proliferation of nuclear weapons, alarmed the international community to take concrete measures against that dangerous course. In 1963, in a press conference, US President John Kennedy warned «I see the possibility in the 1970s of the president of the United States having to face a world in which 15 or 20 or 25 nations may have nuclear weapons. I regard that as the greatest possible danger and hazard». In fact, Kennedy made this statement one month after a secret Department of Defense memorandum assessed that eight countries — Canada, China, India, Israel, Italy, Japan, Sweden, and West Germany — would likely have the ability to produce nuclear weapons within 10 years. The study also calculated that, due to diminishing costs of nuclear programs, several more states would likely be able to acquire nuclear weapons, especially if unrestricted testing continued. The risks of such proliferation, which the existing nuclear powers sought to curtail or prevent, largely served as an impetus for drafting

the NPT. Today the IAEA assesses that nearly 30 states are capable of developing nuclear weapons, but only nine states are known to possess them thanks to the NPT [11].

The ideas that formed the basis of the NPT were first laid out in the UN General Assembly Resolution 1665 which was unanimously approved on December 4, 1961. The resolution was based on the earlier Irish draft resolution and called for negotiations to prevent the spread of nuclear weapons to additional states. The resolution says that countries already having nuclear weapons would «undertake to refrain from relinquishing control» of them to others and would refrain «from transmitting information for their manufacture to States not possessing» them. Countries without nuclear weapons would agree not to receive or manufacture them [11].

After several years of intense diplomatic negotiations, the NPT opened for signature in 1968 and entered into force in 1970. It is a landmark international treaty whose objective is to prevent the spread of nuclear weapons and weapons technology, to promote cooperation in the peaceful uses of nuclear energy and to further the goal of achieving nuclear disarmament and general and complete disarmament. In 1995, the Treaty was extended indefinitely. Currently 191 states have joined the NPT, including the five nuclear-weapon States [12].

More countries have ratified the NPT than any other arms limitation and disarmament agreement, a testament to the Treaty's significance. There is only one country North Korea, which acceded in 1985 but never came into compliance, announced its withdrawal from the NPT in 2003, following detonation of nuclear devices in violation of core obligations of the treaty. Four other UN member states have never accepted the NPT, three of which are thought to possess nuclear weapons: India, Israel, and Pakistan. In addition, South Sudan, founded in 2011, has not joined the treaty.

Nuclear-weapon-free zones

Nuclear-weapon-free zones (NWFZ) play an important role in promoting nuclear non-proliferation and disarmament, as well as regional and international peace and security. Article 7 of the NPT states: «Nothing in this Treaty affects the right of any group of States to conclude regional treaties in order to assure the total absence of nuclear weapons in their respective territories». In this spirit, the first NWFZ was established in Latin America and the Caribbean by the Treaty of Tlatelolco in 1967.

In its Resolution 3472 B (1975), the General Assembly defines a NWFZ as «...any zone recognized as such by the General Assembly of the United Nations, which any group of States, in the free exercise of their sovereignty, has established by virtue of a treaty or convention whereby: (a) The statute of total absence of nuclear weapons to which the zone shall be subject, including the procedure for the delimitation of the zone, is defined; (b) An international system of verification and control is established to guarantee compliance with the obligations deriving from that statute» [13].

Though each NWFZ has particular characteristics, they have similar goals and objectives:

- To prevent the development of new nuclear-armed states or capabilities in their region, achieved through bans on production, testing, use, or other acquisition of nuclear weapons.
- To keep nuclear weapons out of the zone (or, in some cases, to allow sovereign decisions by governments about whether foreign countries can ship nuclear materials through their territory).
- To prevent nuclear-weapon states from using or threatening to use nuclear weapons against countries in the zone.

Currently, there are five NWFZs, covering territories of more than 100 states in the world. The following treaties form the basis for these zones:

1. Treaty of Tlatelolco (Treaty for the Prohibition of Nuclear in Latin America and the Caribbean);
2. Treaty of Rarotonga (South Pacific Nuclear Free Zone Treaty);
3. Treaty of Bangkok (Treaty on the Southeast Asia Nuclear Weapon-Free Zone);
4. Treaty of Pelindaba (African Nuclear-Weapon-Free Zone Treaty);
5. Treaty of Semiplatinsk (Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone Treaty).

The Treaty of Tlatelolco of 1967 entered into force in 1969. It has served as a model for all future NWFZ agreements. On 23 October 2002, the Tlatelolco Treaty came into full force throughout the region of Latin America and the Caribbean when Cuba, the only state which had not ratified the treaty, deposited its instrument of ratification. Currently, all 33 states of the region have signed and ratified the treaty.

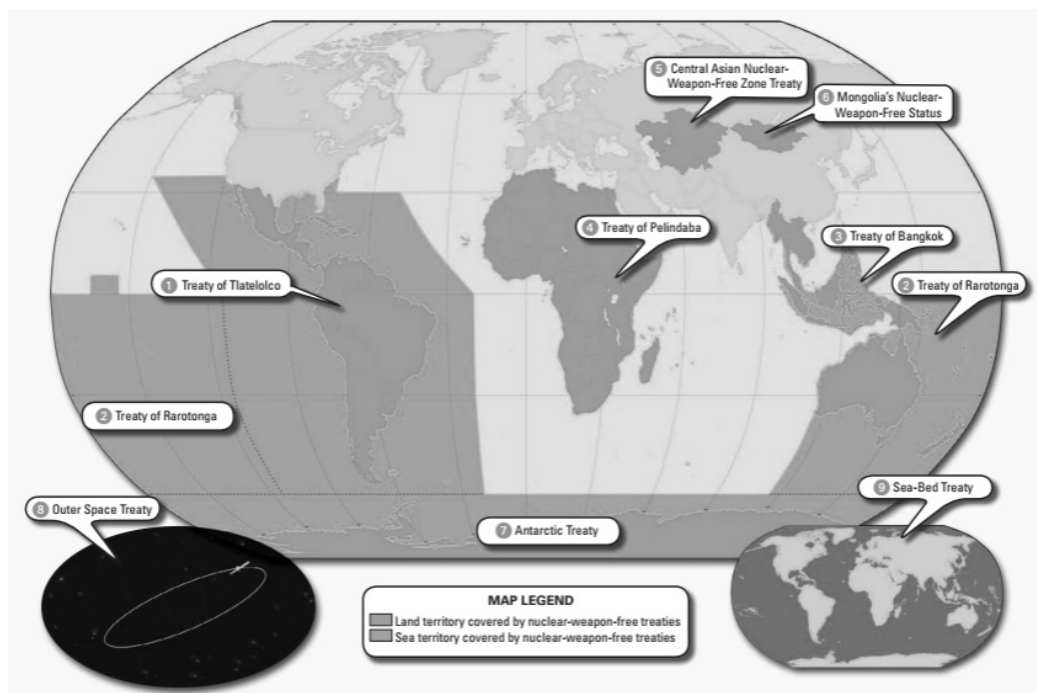
The Treaty of Rarotonga, which has 13 member states, **entered into force in 1986**. Three dependent territories not located within the zone (Marshall Islands Republic, Federated States of Micronesia, and Palau) are not parties to the Treaty although eligible to be Parties. If these territories decide to join the SPNFZ Treaty in the future, the SPNFZ area would be enlarged to incorporate the territory of each new party.

The SPNFZ contributes to limiting the threat posed by nuclear weapons and serves to strengthen the NPT regime and nuclear non-proliferation [14].

The Treaty of Bangkok of 1995 entered into force in 1997. All 10 member states of ASEAN have signed and ratified the treaty, which obliges its members not to develop, manufacture or otherwise acquire, possess or have control over nuclear weapons. The treaty includes a protocol under which the five nuclear-weapon states recognized by the NPT (who are also the five permanent members of the UN Security Council) undertake to respect the Treaty and do not contribute to a violation of it by State parties. Currently, none of the nuclear-weapon states have signed this protocol [15].

The Treaty of Pelindaba was signed in Cairo on 11 April 1996 by 47 of the 53 African states. The protocols were signed at the same time by the nuclear-weapon states except for Russia, which sought clarification on the status of the Indian Ocean island of Diego Garcia (controlled by the United Kingdom and formerly used as a base for nuclear weapons by the United States). The Treaty entered into force on 15 July 2009 when Burundi became the 28th state to deposit its instrument of ratification or accession.

The Treaty of Semiplatinsk of 2006 commits its 5 signatories (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan) to refrain from developing, acquiring or possessing nuclear weapons. The treaty entered into force in 2009. All five nuclear-weapon states signed the Protocol to the treaty on May 6, 2014, which provides legally binding assurances not to use or threaten to use nuclear weapons against CANWFZ Treaty parties.

Map. Nuclear-weapon-free areas (Demarcation of nuclear-weapon-free zones, nuclear-weapon-free status and nuclear-weapon-free geographical regions) (Source: UNODA)

Other NWFZs have been proposed for such regions as Central Europe, Northern Europe, the Baltic region, the Middle East, South Asia and Northeast Asia, but have not been materialized yet. However, in terms of horizontal proliferation, NWFZs have dramatically reduced the areas of potential nuclear weapon proliferation.

Mongolia's Nuclear-Weapon-Free Status

On 25th September, 1992 at the United Nations 47th General Assembly Ochirbat Punsalmaa, President of Mongolia declared Mongolia's territory a single-state nuclear-weapon-free zone and announced that Mongolia would work to have that status internationally guaranteed [16]. The objective of the initiative was to ban stationing of nuclear weapons or parts of such weapons system on the Mongolian territory and, in return, acquire security assurances from the five nuclear-weapon states [17].

This was the first bold move of Mongolia's new independent foreign policy, which had been dictated by Moscow for 70 years for the sake of «socialist commonwealth». The fact that at the height of Sino-Soviet

split over 100 000 Soviet troops were stationed in Mongolia, also pushed the idea of being free from the risks of being drawn into possible conflicts of its nuclear-armed neighbors [18].

The first National Security Concept of Mongolia, adopted in 1994, defined one of the ways and means to ensure the security of the existence of Mongolia is «*to ensure the nuclear-weapons-free status of Mongolia at the international level and make it an important element of strengthening the country's security by political means*».

As noted Mongolian scholar Enkhsaikhan Jargalsaikhan: «When Mongolia's single-State NWFZ status is internationally recognized and legally guaranteed, it would in fact be its internationally accepted regime with all the benefits that come with NWFZ status, including security assurances, more rigid than NPT verification regime, support in peaceful uses of the achievements of nuclear energy and science. As such, it could also serve as an example for some other states that due to their geographical or geopolitical location cannot form part of traditional NWFZs [19]. Moreover, Mongolia's NWFZ status can be an important element of Northeast Asia security» [20].

In 2000, the State Great Hural (parliament) of Mongolia adopted the Law of Mongolia on its Nuclear-weapon-free Status as well as Resolution 19 on measures to be taken in connection with the adoption of the law [21]. The law reinforces commitments of Mongolia, undertaken by the NPT. Moreover, it also committed Mongolia to prohibit stationing or transporting nuclear weapon and its components, transiting it or dumping nuclear weapons grade radioactive material or their dangerous wastes on the territory or in the vicinity of Mongolia.

In 1998, thanks to Mongolia's tireless diplomatic efforts, the UN General Assembly adopted the Resolution 53/77D, entitled «Mongolia's International Security and Nuclear-Weapon-Free Status», which welcomed Mongolia's initiative and invited member states, including the five nuclear-weapon states, to work with Mongolia in taking the necessary measures to consolidate and strengthen its status. This was followed by the General Assembly adopting successive resolutions that recognized Mongolia's NWFS and aimed at consolidating this status in every two years. In addition, the UN Secretary General submitted a biannual report to the General Assembly on the implementation of these resolutions.

Another important milestone towards institutionalizing Mongolia's nuclear-weapon-free status (NWFS) took place in October 2000, when five nuclear-weapon states (P5) issued a joint statement providing nuclear security assurances to Mongolia in connection with its NWFS [22]. In this statement the P5 pledged to refrain from using or threatening to use nuclear weapons against Mongolia, and to come to Mongolia's assistance in case such use or threat occurred [23]. Mongolia welcomed the statement as a manifestation of political will on the part of the P5 to implement the provisions of resolution 53/77D and as a first important step in institutionalizing its nuclear-weapon-free status.

On 17 September 2012, the Permanent Representatives to the United Nations of the five nuclear-weapon states — the United States, Russia, China, United Kingdom and France — and the Permanent Representative of Mongolia to the United Nations signed parallel political declarations regarding Mongolia's NWFS. As a part of the declaration, the P5 reaffirmed the joint statement on security assurances they made in connection with Mongolia's NWFS at the UNGA on 5 October 2000. In addition, the P5 also affirmed their intent to respect Mongolia's NWFS and not to contribute to any act that would violate it. As a part of the parallel political declaration, Mongolia confirmed that it has and will continue to fully comply with its commitments as a non-nuclear-weapon state (NNWS) party to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT) and pursuant to its own domestic law of 3 February 2000, has the domestic legal status of being nuclear weapon free. Mongolia welcomed the 2012 P5 joint declaration as a valuable commitment tailored to its geopolitical location and relevant to its actual security needs. When providing the assurances, however the P5 have pointed out that they would have difficulties in providing legally based assurances, since that would set a precedent [17].

Though the P5 recognized Mongolia as a 'unique case', they were and still are hesitant to acknowledge it as a single-State NWFZ since, in their view, that might set a precedent that could discourage others from establishing traditional NWFZs [23]. On the other hand, all NWFZs have not only fully recognized Mongolia as a nuclear-weapon-free state but also have welcomed it into their ranks.

Abolition of nuclear weapons

Though the human race has not used nuclear weapons directly against each other since the devastating atomic bombings of Hiroshima and Nagasaki, a danger of nuclear war will continue to exist unless nuclear weapons are not completely prohibited and abolished by international law.

The first step towards abolition of nuclear weapons was taken in 1961, when the United Nations General Assembly passed a resolution declaring that the use of nuclear weapons was illegal. 55 states (consisting mainly of communist and Third World countries) voted in favour of the resolution, 20 states (mainly Western countries) voted against and 26 states (mainly Latin American countries) abstained [24; 346]. A General Assembly resolution of this type is an evidence of customary law and the voting figures for this resolution showed the absence of generally accepted custom.

The issue of the legality of the use of nuclear weapons was brought before the International Court of Justice on the basis of two requests for an advisory opinion, one filed by the World Health Organization (WHO) in 1993, the other filed by the UN General Assembly in 1996. On 8 July 1996, the Court delivered its advisory opinion on both requests. The request made by the WHO was dismissed (by 11 votes to 3) with the reasoning that under the 'principle of specialty' which governs international organizations and limits their powers, the WHO had no competence to deal with the legality of the use of nuclear weapons, even in view of their health and environmental effects. With regard to the request made by the General Assembly, the Court found that there is neither a customary or conventional law 'any specific authorization of the threat or use of nuclear weapons' (unanimously), but also no comprehensive and universal prohibition (by 11 votes to 3).

The court further replied (unanimously) that 'a threat or use of force by means of nuclear weapons that is contrary to Article 2, paragraph 4 of the United Nations Charter and that fails to meet all the requirements of Article 51, is unlawful'. The most controversial finding (by seven votes to seven, by the President's casting vote) is rather mysterious:

«It follows from the above mentioned requirements that the threat or use of nuclear weapons would generally be contrary to the rules of international law, applicable in armed conflict, and in particular the principles and rules of humanitarian law. However, in view of the current state of international law and of the elements of facts at its disposal, the Court cannot conclude definitely whether the threat or use of nuclear weapons would be lawful or unlawful in an extreme circumstance of self-defense, in which the very survival of a State would be at stake» [24; 349].

If at that time, the ICJ would have been able to rule that the threat or use of nuclear weapons were unlawful, it could have been a turning point in the history, making tremendous contribution to protecting international peace and security, as well as promoting wellbeing and prosperity of the humanity. Because all 15 judges of the ICJ are appointed for nine years mandate, another composition of judges may rule a different decision regarding the legality of nuclear weapon [25].

Some people argue that although the use of nuclear weapons can bring catastrophic consequences, they can also give an enormous military advantage. For instance, Dr. Peter Malanczuk from the Erasmus University wrote: «If nuclear weapons had not been used against Japan, the war against Japan in 1945 might have lasted at least another year» [24, 347]. But like many other people, I think it is immoral and inhumane to justify the use of nuclear weapons in any circumstance.

In recent years, international civil society has become a powerful force in the fight against nuclear weapons. One such example is the *International Campaign to Abolish Nuclear Weapons (ICAN)*, a coalition of non-government organizations in 100 countries advocating for a strong and effective *nuclear weapon ban treaty*. ICAN originated in Melbourne, Australia, in 2007. Thanks to their relentless efforts and strong advocacy, the UN General Assembly finally adopted a landmark resolution on 27 October 2016, to launch negotiations in March 2017 on a treaty outlawing nuclear weapons. Despite arm-twisting by a number of nuclear-armed states, the resolution was adopted in a landslide. A total of 57 nations were co-sponsors, with Austria, Brazil, Ireland, Mexico, Nigeria and South Africa taking the lead in drafting the resolution. 123 nations voted in favour of the resolution, with 38 against and 16 abstaining.

The UN vote came just hours after the European Parliament adopted its own resolution on this subject — 415 in favour and 124 against, with 74 abstentions — inviting European Union member states to «participate constructively» in next year's negotiations. Monday, 15 Nobel Peace Prize winners urged nations to support the negotiations and to bring them «to a timely and successful conclusion so that we can proceed rapidly toward the final elimination of this existential threat to humanity» [26].

Conclusion

Unless nuclear weapons are not prohibited by international law, unless they are not totally abolished, the threat and danger of nuclear weapons cannot be eliminated. Though the size of nuclear inventory has

drastically decreased compared to the Cold War period, the remaining 15000 nuclear weapons can destroy our planet several times over.

The NPT of 1968 played an important role to limit vertical and horizontal proliferation. Without this treaty, the world could have been a more dangerous place with 30 or more nuclear-weapon states. Thanks to this treaty, five NWFZs have been established that cover the territories of more than 100 countries. In addition, possibilities of setting up a non-traditional single-state NWFZ have opened thanks to Mongolia's efforts to institutionalize its single-state NWFZ since 1992.

In the past, the WHO and UN General Assembly brought the issue of the legality of the use of nuclear weapons before the International Court of Justice in 1993 and 1996 respectively. Though both attempts were unsuccessful, it gave hope to many people that the world can one day prohibit nuclear weapons by international law.

The last big achievement on the abolitionist front was the fact that UN General Assembly finally adopted a landmark resolution on 27 October 2016, to launch negotiations in March 2017 on a treaty outlawing nuclear weapons. Despite arm-twisting by a number of nuclear-armed states, the resolution was adopted in a landslide. 123 nations voted in favour of the resolution, with 38 against and 16 abstaining.

It is my great hope that the negotiation of the treaty banning nuclear weapons will be successful and the world will be free of nuclear-weapons, the deadliest weapon ever created.

References

- 1 Ed. by Maj Gen R.S. Mehta (Retd.), *Encyclopaedia of Nuclear Arms Control and Non-proliferation*. Vol. I, Pentagon Press, 2007. — P. 29.
- 2 Sverre Lodgaard, *Nuclear Arms Disarmament and Non-proliferation: Towards a Nuclear-weapon-free world?*, Routledge, 2011. — P. 47.
- 3 Washington Post, *Obama: How We Can Make Our Vision Of A World Without Nuclear Weapons A Reality*, 2016-03-30. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/opinions/obama-how-we-can-make-our-vision-of-a-world-without-nuclear-weapons-a-reality/2016/03/30/3e156e2c-f693-11e5-9804-537defcc3cf6_story.html?utm_term=.9bf2b1e2196e
- 4 SIPRI Yearbook 2016 Summary. Retrieved from <https://www.sipri.org/sites/default/files/YB16-Summary-ENG.pdf>
- 5 Von Gero von Randow, *Countdown für die Hölle: Wie entscheidet ein Präsident über den Atomkrieg?* DIE ZEIT Nr. 47/2016, 10. November 2016. Retrieved from <http://www.zeit.de/2016/47/atomkrieg-us-praesident-entscheidung-lua>
- 6 US Vice President Joe Biden announced on January 11, 2017 that the U.S. has cut an additional 553 nuclear weapons from its stockpile, bringing the Pentagon's nuclear weapons total to 4,018 warheads. Retrieved from <http://www.ploughshares.org/issues-analysis/early-warning/biden-announces-independent-reduction-us-nuclear-arsenal>
- 7 Greenpeace International, *Abolish nuclear weapons*, 18 April, 2006. Retrieved from <http://www.greenpeace.org/international/en/campaigns/peace/abolish-nuclear-weapons/>
- 8 NTI Paper, *Rising Nuclear Dangers: Steps to Reduce Risks in the Euro-Atlantic Region*, December 2016. Retrieved from http://www.nti.org/media/documents/NTI_Rising_Nuclear_Dangers_Paper_FINAL_12-5-16.pdf
- 9 *Broken Arrows: Nuclear Weapons Accidents*. Retrieved from http://www.atomicarchive.com/Almanac/Brokenarrows_static.shtml
- 10 See IPPNW North Asian Regional Meeting: Documents and Proceedings, 21–22 June, 2007, Ulaanbaatar, Mongolia, 15.
- 11 Arms Control Association, *Timeline of the NPT*. Retrieved from https://www.armscontrol.org/system/files/NPT_Timeline.pdf
- 12 *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT)*. Retrieved from <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/npt/>
- 13 United Nations Office for Disarmament Affairs (UNODA), *Nuclear-Weapon-Free Zones*. Retrieved from <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/nwzf/>
- 14 *Treaty of Rarotonga (South Pacific Nuclear Free Zone Treaty)*. Retrieved from <http://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/south-pacific-nuclear-free-zone-spnfz-treaty-rarotonga/>
- 15 *Southeast Asian Nuclear-Weapon-Free-Zone (SEANWFZ) Treaty (Bangkok Treaty)*. Retrieved from <http://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/southeast-asian-nuclear-weapon-free-zone-seanwzf-treaty-bangkok-treaty/>
- 16 Altantsetseg, N., Enkhsaihan, J., Bayasagalan, S., & Oyunsuren, D. (2008). *The role of nuclear-weapon-free zone to ensure Mongolian national security*. UB. 64.
- 17 Statement by Dr. J. Enkhsaikhan, Chairman of Blue Banner on «Mongolia's nuclear-weapon-free status: a regional dimension» September 15, 2014 Tokyo, Japan. Retrieved from <http://www.recna.nagasaki-u.ac.jp/recna/bd/files/Ambassador-EnkhsaikhanNWFS-and-regional-dimension.pdf>
- 18 Morris Rossabi. (2005). *Modern Mongolia: From Khans to Commissars to Capitalists*. *University of California Press*. — P. 8.
- 19 Blue Banner NGO, *Single State NWFZ: Progress and Prospects*. Ulaanbaatar. 2007. 67.
- 20 Enkhsaikhan, J. (2006). *Mongolia's non-nuclear-status-an important element of Northeast Asia security*. UB. 15 Februar. — P. 10.

21 Parliament's report on the progress of the implementation of its resolution Mongolian Law on nuclear weapons. UB. 2008.

22 United Nations A/55/530-S/2000/1052.

23 Jargalsaikhany Enkhsaikhan, Mongolia's Status: The Case for a Unique Approach, *Asian Affairs: an American Review*, 27, 4, 2001.

24 Peter Malanczuk, Akehurst's Modern Introduction to International Law, 7th revised edition, Routledge 1997. — P. 346–365.

25 Edited by Kim Euikon and Oyunsuren Damdinsuren, *Beyond the Horizon of Turbulent Asia: Issues and Studies, Compilation of Selected Papers of Inha-NUM Joint Conferences. Ulaanbaatar 2016.* — P. 115.

26 UN votes to outlaw nuclear weapons in 2017 October 27, 2016. Retrieved from <http://www.icanw.org/campaign-news/un-votes-to-outlaw-nuclear-weapons-in-2017>

Оюунсүрэн Дамдинсүрэн

Ядролық қарусыз әлем: таратпаудан жоюға дейін

Мақалада ядролық қару халықаралық құқықпен тыйым салынбаған жағдайда толық күшін жойған жоқ болса, ядролық қарудың қауіпі жойылды деу мүмкін еместігі айтылған. Ядролық арсеналдардың мөлшері қырғи-қабақ соғыс кезеңімен салыстырғанда күрт төмендегеніне қарамастан, қалған 15000 ядролық қару ғаламшарды бірнеше рет жоюы мүмкін. 1968 жылғы Ядролық қаруды таратпау туралы келісім оның таралуына шектеу қоюда маңызды роль атқарды. Оның арқасында 100-ден астам елдің территорияларын қамтыған бес ядролық қарусыз аймақ қалыптасты. Сонымен қатар 1992 жылдан бастап ядролық қарусыз мемлекет құру мүмкіндігі жөніндегі өз мәртебесін институцияландыруда Монғолияның күш-жігерінің арқасында іске асырғандығы жайлы сөз қозғалған. БҰҰ Бас Ассамблеясының 1993 тиісінше және 1996 жж. Халықаралық сотқа ядролық қаруды пайдалану заңдылығы мәселесін көтерді. Екі реткі әрекеттері де сәтсіз болса да, ол әлемде ядролық қаруды халықаралық құқыққа сәйкес шектеу қою мүмкіндігі туралы көптеген адамдарға үміт берді. Жаппай қырып жоятын қару-жарақты жою мәселесінде БҰҰ Бас Ассамблеясының соңғы ірі жетістігі, — 2016 ж. 27 қазанда ядролық қаруға тыйым салу туралы шарт бойынша келіссөздерді 2017 ж. наурызда бастау үшін айтулы қарарын қабылдады.

Кілт сөздер: халықаралық қатынастар, халықаралық құқық, ядролық қару, қару-жарақсыз әлем, бейбітшілік, қырғи-қабақ соғыс, халықаралық сот, халықаралық шарт, келіссөздер, шектеу, жаппай қырып-жоятын қару, ядролық қарудан азат аймақ.

Оюунсүрэн Дамдинсүрэн

Мир без ядерного оружия: от нераспространения к уничтожению

В статье подчеркнута, что если ядерное оружие не будет запрещено международным правом, угроза и опасность не могут быть устранены. Отмечено, что хотя размер ядерных запасов резко снизился по сравнению с периодом холодной войны, оставшиеся запасы могут уничтожить нашу планету несколько раз. Договор 1968 г. (ДНЯО) сыграл важную роль в ограничении вертикального и горизонтального распространения. Благодаря этому договору было создано пять безъядерных зон, охватывающих территории более 100 стран. Кроме того, возможности создания безъядерного государства открылись благодаря усилиям Монголии, направленным на институционализацию статуса безъядерного государства (с 1992 г.). Показано, что Генеральная Ассамблея ООН поставила вопрос о законности применения ядерного оружия в Международном суде в 1993 и 1996 гг. соответственно. Хотя обе попытки оказались безуспешными, это дало надежду многим людям, что мир может однажды запретить ядерное оружие по международному праву. Выделено, что последнее крупное достижение на аболиционистском фронте — 27 октября 2016 г. Генеральная Ассамблея ООН окончательно приняла знаменательную резолюцию, чтобы начать переговоры (в 2017 г.) по договору о запрещении ядерного оружия.

Ключевые слова: международные отношения, международное право, ядерное оружие, мир без оружия, мир, холодная война, международный суд, международное соглашение, переговоры, ограничение, оружие массового поражения, безъядерная зона.

Р.С. Каренов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Мұрат Мөңкеұлы — «зар заман» ақындарының ірі өкілі

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысының жырауы, көрнекті ақын Мұрат Мөңкеұлының өмірі мен қызметі суреттелген. Оның жас кезінде өз заманының көптеген ақындармен айтысқа түсіп, әдеби шеберлік мектебінен өткендігі көрсетілген. Ақынның туған жерге деген махаббатты жырлап, көптеген өлеңдер, толғаулар, арнаулар шығарғандығы туралы айтылған. Өзінің өлең-толғауларында Мұрат жырау бай және батыл жігітті, бойжеткен қалыңдықты, қаршыға қосып аңға шыққанды, өмірдің қысқалығын, күйбең тіршіліктің өзгергіштігін жырлағандығы баяндалған. Халықтың ауыр жағдайын, өз күдігін, арман мен үмітін суреттеген ақынның маңызды шығармаларының бірі «Үш қиян» дастанына айрықша көңіл бөлінген. Қазақтарды рулық жікшілдіктен аулақ болуға шақырған «Сарыарқа» толғауына, сондай-ақ қазақ батырларына арналған «Қарасай-Қази» және «Қазтуған» поэмаларына сипаттама берілген. Мұрат өз шығармаларында көптеп қолданылып жүрген өлең пішіндерін шеберлікпен қолданғандығы, психологиялық сипаттамаларда шыншылдық пен нақтылыққа ұмтылғандығы, әдеби тілдің дамуына үлес қосқандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: қоғам, ел, зар заман, өкілі, отарлау, ақын, айтыс, толғау, халық, арман, үміт, жер, саясат, әдебиеттану тарихы.

Кіріспе

Қазақ әдебиетіндегі байырлық рух XVIII ғ. жоңғарлармен қарсы күресте, XIX ғ. ұлт-азаттық күресте қайта көтерілгенімен, Қазақстанның Ресей құрамына өтуі нәтижесінде «зар заман» кезеңі басталды.

Қазақ жеріне қол салған Патша үкіметі енгізген жаңа әкімшілік шаралар қазақ болмысына тән емес-ті. Ұрлық, талас-тартыс, алауыздық, арызқойлық — қазақ қоғамының осы кезеңдегі жемісі болды.

1737 ж. бодан болу құжатына қол қойылғаннан араға ғасыр салған уақытта қазақ жері толған орыс бекіністері болды. 1868 ж. «Қазақ жерін отарлау жоспары» жайлы құпия жарғыдағы «қазақтың ру басылары мен сұлтандарын бірімен-бірін иттей таластырып, бірінің етін бірі жейтіндей араз қылу керек» деген шарттары межесінен аса орындалды. Болыстыққа, старшындыққа талас елді алауыз қылды. Бодандыққа кірдік деген түсініктің өзі ұлысын да, кішісін де бейшара кейіпке түсірді.

Кез келген ұрыста қылыштың жүзінде, найзаның ұшында батылдық пен қайсарлық таныта алатын ержүрек халық мылтық пен зеңбіректің алдында шарасыз, дәрменсіз қалды [1; 3]. Сондықтан да бұл кезең зар заманға айналды.

Осы кезде өмір сүрген қазақ ақын-жырауларының бір тобы қоғамда болып жатқан келеңсіз құбылыстарды аяусыз сынға алды. Олар Қазақ елінің Ресейге қосылуымен капиталистік көзқарастардың енуін кері кеткендік деп есептеді. Өткен өмірді аңсады, болашақ туралы өз болжамдары мен пікірлерін білдірді.

Қоғамда болып жатқан өзгерістерге өзіндік көзқараста болған және сол бағытта жырлаған ақындарды М. Әуезов «зар заман жыршылары» деп атаған болатын және әдебиеттану тарихында да олар осылай айтылды [2; 11].

Зар заман кезеңінде ғұмыр кешкен орталық езігіге түскен қазақ халқының тағдырын мұн-зармен жырлаған ақындар шоғыры, оның белгілі өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, тағы басқалар. Олар XIX ғасырдағы қазақ өміріне тән барлық құбылыстарды аяусыз сынады. Қазақ халқының шұрайлы жерлерін алып, аздырып, діннен аулақтату сияқты империялық пиғылдардың жүзеге асуына қарсылық қозғалысы зар заман ақындарының қайраткерлік поэзиясын өмірге әкелді.

1870 жж. жаңа низам заңы қолданылып, әрі ел аштыққа ұрынып, оязной, болыс, ауылнайлар билей бастағанда Шортанбай: «Зар, зар заман, зар заман, Зарлап өткен бір заман» деп күңіренсе, Мұрат Мөңкеұлы [3; 148, 149]:

*Замана қайтіп түзелсін:
Қоңсыдан туған би болды,
Бұ сықылды күй болды,
Көрген жұртқа таң болды.
Азамат ердің баласы,
Айдарына малы жоқ,
Топ көрерге зар болды.
Қара кісі хан болды,
Қоспақтан туған қортықша
Қатарға шығып, нар болды.
Асылзада баласы,
Дәулеті кетіп қолынан,
Қоңсысына құл болды.
Асылсыздың баласы,
Ақшасына сүйеніп,
Айтқан сөзі пұл болды.
Шыркөбелек айналып,
Замананың адамы,
Заманың мұндай сұм болды! —*

деп толғанды. Осы кездегі Ресей империясы тарапынан көрген қысым әдебиетте осылай қалды.

Зар заман мектебінің аса ірі өкілдерінің бірі — Мұрат Мөңкеұлы

Ол патша өкіметінің отарлау саясатының қазақ халқының болмыс-тіршілігіне кері әсер еткенін, көптеген қайшылықтарды алып келгенін, заманның азғанын, әдет-ғұрыптың тозғанын, ел-жұртта береке қалмағанын шығармаларының басты тақырыбы етіп алды. Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен тұрмыс-салтына едәуір ықпал еткен капиталистік қатынастарды қабылдамаған ақын халық өмірінде болып жатқан өзгерістерге сын көзбен қарады.

Мұрат Ноғайлы заманында және одан кейінгі кезеңдерде өмір сүрген Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған, Шалғез, Доспамбет, Жиенбет жыраулардың шығармаларын біздің заманымызға бірден-бір жеткізуші болды. Оның қазақ тарихы үшін зор маңызы бар.

Мөңкеұлы Мұрат 1843 ж. Қазақстанның Батыс өлкесіне қарасты Қызылқоға жерінде, Қарабау жайлаған Беріш елінде дүниеге келген. Пайғамбар жасына келгенде (1906 ж.) Индер ауданының Өрлік ауылының Қараағаш деген жерінде өмірден озып, Жарсуат ауылы маңына жерленгені белгілі болып отыр.

Соңғы кездердегі басылымдарда Мұраттың әкесі Мөңкенің атақты би болғаны айтылып қалып жүр. Ол Тайсойған, Қарабау жерлерін мекендеген Қаратоқай ұлыстарының белді биі болған.

Мұрат жыраудың текті тұқымнан шыққаны шындыққа келеді. Ол Кіші жүздің он екі ата Байұлының Беріш руынан тарайды. М. Неталиевтің «Кіші жүз шежіресі» атты тарихи-этнографиялық зерттеуінде Беріш – Байбақты, Байсейіт болып екіге бөлінеді. Беріштің Байсейіт баласынан Тілес, Қимас туса, Тілестен Бөкен, Қаратоқай шығады. Қаратоқай қарттың Аңдағұл, Сасыған, Айтқожа деген үш баласы болады.

Қаратоқайдың ортаншы баласы Сасығаннан Аққұлы деген азамат дүниеге келеді, одан — бес бала: Қарабие, Жиенбай, Өтеғұл, Мамаш, Құлсары. Жиенбайдан – Рақпан, одан – Аман. Аманнан – Мөңке, одан – Матай, Мұрат ақын [4; 48–52].

Мұрат Мөңкенің екінші ұлы, үлкені Матай да күшті ақын болған. Біреулер оның руын неге айтып отыр деуі мүмкін. Ешкім де аспаннан түскен жоқ. Бұл танымдық үшін өте керек деректер.

Ақындық өнері Мұратқа нағашыларынан тараған. Ақынның анасының аты — Қырықжылқы. Адай руынан екен. Шежіреші Б. Қорқытов анасы туралы мынадай дерек жазған: «Мұраттың бала күнінен ақындықты аңсауына бір жөннен себеп болған, оны алғаш ақындыққа баулыған сол шешесі болса керек» [5; 6].

Мұраттың әкесі ерте өліп, ата дәулетінен өз басы ешнәрсе көрмей, ағасының қамқорлығында өмір кешіп, ер жеткен. Кейінірек Мұрат елі жұтқа ұшырап, өзі Адай ағайындарына барып жан сақтаған. Халел Досмұхамедұлының жазбаларына сүйенсек, Мұраттың нағашылары Адай руынан шыққан Азамат, Саламат, Сәмет дегендер заманында айтқыш адамдар екен. Болашақ ақынның қысылған шақта Маңғыстауға барып, нағашыларына паналауы да осыдан болса керек. Осы пікірлер Мұраттың өткен өмірін еске алған өз сөздерінде айқын жырланған [3; 158]:

*Бай Мөңке (Баймөңке) — Жер сауырысы, Тілеу, Құлан,
Қайран жұрт көшуші еді толықсыған.
Шай ішіп самаурыннан сәске түсте,
Көп еді тәкәппарсып мырзасынған.
Алланың құлы болсаң, бізге күлме,
Тап болар тасқан жұртқа мұндай ылаң.
Дүйсе мен Тоқпақ жайлап Жездібайды,
Төрт түлік айналасы малға жайлы.
Тай сойған екі кісіге біздің елді —
Кетуші едік сараң десіп Мәтеш байды.
Адайды сегіз арыс араладым,
Көрмедім әлі күнге осындайды!*

Бұл жолдар, негізінен, қайғылы шақтың, кейбір ауыртпалығы көбірек кездердің сарыны.

Мұрат ауыл молдасынан білім алған. Зеректігі арқасында тез арада мұсылманша хат таныған. Оның көп үлгі алған адамы Есет би болған. Атақты Абыл ақыннан өнеге алып, өзі Мұрын жырау Сенгірбайұлына ұстаздық еткен. Мұрын өзінің Мұрат ақынмен кездескені жайында былай деген: «Мен Мұраттан өлеңді қалай айтып кеттіңіз» деп сұрағанымда, ол кісі: «Бір күні түсімде үлкен жиын той болып, отырған жұрт маған: «Өлең айт» деп даурығысты, білмеймін дегеніме құлақ аспады. Сол жерде телпегімді қолыма алып өлеңге бастым. Ояңсам түсім екен. Ертеңіне тұра сала өлең айтып едім, аузыма сөз түйдектей түсе берді. Содан былай өлең айтатын болып кеттім» [6; 65].

Әрине, бұл сөз де суырып салма, ақпа ақындар жөнінде көп айтылатын аңыздардың бірі екенінде күмән жоқ. Қайткен күнде де Мұраттың ерен жүйрік ақын болуын ел аузында осылайша баян етеді.

Мұрат жас шағынан жиын-тойға үнемі араласып, өлең айтуға машықтана бастайды. Бойындағы өнерін сыртқа шығарғысы келеді. Қалай болғанда да оның бозбала шағы өте көңілді өткен сияқты [3; 156, 157]:

*Тайсойған, Орал бойы өскен жерім,
Кіндігім, кірім жуып, кескен жерім.
Құрбымен жағаласып, бірге жатып,
Жарты құрт тату күнде жескен жерім.
Тайсойған, Орал бойы жүрген жерім,
Қызығын дәулетінің білген жерім.
Ат мініп, мырзалардан нар жетелеп,
Қызылын әуестікке киген жерім.
Қиғаш қас, оймақ ауыз, бал тамақты
Күнінде асаулықтың сүйген жерім.
Қой сойып, үй басына ойын қылып,
Жиылып жүруші еді қыз бен келін.
Шалқыған тасқын судай көңілін басып,
Біреуге пенде болды кербездерім!*

Ақынның балалық шағы дәулетті ағайындарының ортасында, адал ниетті аға тәрбиесінің қалтықсыз қамқорлығында өткендіктен тез жетіліп, бойындағы табиғи талантының көзі дер кезінде ашылған.

Мұраттың 11–12 жастағы кезі болса керек. Жақын ағайынның бірі жоғалып кеткен бір үйір қысырағын айдап әкелуге жұмсапты-мыс. «Тауып келсең, бір тай мінгіземін» депті. Бірнеше күннен кейін «жылқыны таба алмадым» деп Мұрат қайтіп келеді. Жылқысы табылмаған жақын ағасы оған ренжіп, шаруаға қыры жоқтығын бетіне басады. Сонда бала Мұрат [7; 6]:

*Аға-әке, бұл баладан күдер үзбе,
Онан да мінгізетін тайыңды ізде,
Иншалла риздықтан кенде болман
Келіпін дүниеге қоңыр күзде.
Кесірін қысырақтың айғырдан гөр.
Үйірін қайырмаған сылбырдан көр.
Баланы қуантқаннан кемімесің
Құдайым қабыл етсін ақымды бер.*

Он-он бес жасар Мұратқа «Ділмар», «Тақылдақ», «Өнері судай тасқан» деген асқақ атақтар таңылған. Талантының бұлақ көзін ашып, оның білімді, саналы боп қалыптасып кетуіне алғашқы тәрбиенің жөні бөлек болған. Есеттей көнекөз тірі шежіре шешен мен Матайдай ақын жанды мәдениетті азаматтардан өнеге алуы шешуші рөл атқарған.

Бірақ «ақын» деген қадірлі атақты алу үшін сол кездегі қазақ дәстүрі бойынша белгілі деген бірнеше ақынмен айтысып сыннан өту, жүлде алу, шарт, ал бұған көп дайындық керек бойға біткен дарын үнемі жеткілікті бола бермейді. Өзі бір кезде қойын баққан Есет би жас Мұраттың өнерге талпынған талабын көріп, оған: «Ақын боламын, басқамен айтысамын десең, өз елің мен бөтен елдің шежіресін, өткен-кеткен даңқты адамдарын, ел қамын жеген ерлерінің ерлік істерін жақсы біл, тек сонда ғана басқаларды жеңе аласың, онсыз құр ақындық данқ әпере алмайды» деп ақыл үйретеді. Сөйтіп, бала ақын өз елінің өткен тарихына үңіле қарап, ертеде қол бастаған батырлардың қанды жорықтар мен ерлік істері жөніндегі аңыздарды зор ықыласпен құштарлана тыңдайтын болады. Аржағы – Қобланды, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, Телағыс, Қазтуған сияқты ерлер турасындағы ескі жырлар болса, бержағы — Беріш руынан шыққан батырлар: Ағатай, Көктаубай, Құлбарақ, Таймандардың қалмаққа қарсы жорықтарының көріністері. Тіпті беріге келсек, ақынның өз руынан шыққан, қазақ халқының ардагер ұлдары: Исатай мен Махамбет те оған тікелей әсерін тигізеді. Халық ерлігінің жалынды бейнесіндей көрінеді.

Қай мәліметтерде болсын, ақындық жолын қуған Мұраттың өзі туып-өскен жерді көп аралағаны келтіріледі. Мәселен, ол Нарын, Құлын, Жайық бойын түгел кезеді. Сондай-ақ Тайсойған, Бүйрек құмын, Жем, Сағыз өзендерінің бойларын да тынымсыз шарлайды. Осы жол сапарларында көрген-білгені, ұққан-түйгені кейін ақынның сарқылмас азығы, көптеген шығармаларының қазығы ретінде үлкен рөл атқарады. Демек, Мұраттың ақындық өнеріне мұқият дайындалғанын көреміз.

Сөйтіп, Мұрат отыз жастан асқанша ел аралаумен болып, ақыры, отыз екі жасында Беріш Есен деген кісінің Науша атты қызына үйленген. Ақынның Сары, Дәулетқали атты екі баласы болған. Сарысы тым ерте қайтыс болған. Айтушылар алты жасар Сары іші кеуіп ауырып жатса, домбыра тартқанда тәуірленіп, іші басылады екен дейді. Бірақ ақынның мұрагері болуға тәңір жазбады. Ал Дәулетқали танылған ақын болды. Оның өлеңдері газеттерде жария болғанымен, кітапқа шыққан жоқ. Әкесін кері тартпа ақын деген соң, оның шығармаларына да тосқауыл жасалды [8; 28].

Мұрат Мөңкеұлы есейген шағында да ел кезіп, айтысқа түсуін, өлең шығаруын доғармайды. Өлең толғаулары мен поэмаларында ол әлеуметтік маңызы зор мәселелерді қозғайды. Қысқасын айтсақ, Мұрат шығармашылығының идеялық нысанасы — XIX ғасырдағы қазақ өлкесінің тарихи шындығы (осы тұстағы ел-жұрттың жан-жақты күйзелістері, ішкі, сыртқы қайшылықтары, қазақ елінің басына түскен қиындықтары).

Мұрат Мөңкеұлының шығармаларын үш салаға бөліп талдаған дұрыс. Біріншісі — ақынның айтыстары; екіншісі — оның бізге келіп жеткен азды-көпті өлең-толғаулары; үшіншісі — «Үш қиян», «Сарыарқа», «Қазтуған», «Қарасай-Қазы» атты белгілі толғау поэмалары.

Мұраттың ақындық өнерін айтыс арқылы шындап жетілдіруі

Қазақтың басқа әйгілі ақындары секілді Мұрат та айтысқа үлкен мән берген. Өзі сан рет бәйгіге түсіп, талай саңлақ жүйрікпін дегендерді күдіретті сөзбен тоқтатқан.

Мұрат айтысқа тым ерте, әлі жас, 15–16 жастар шамасында, түседі. Алғашқы айтыстары және де басқа көптеген тіл қағыстары бізге түгел жеткен жоқ. Жеткендерінің көбі ересек кезде, ақын атағына ие болып, ел кезген шағында өнеріне елдің құмартқан кезеңдегі көпшіліктің көңіліне ұялағандары ғана. Олар көп емес. Баспа бетін көріп жүргені тек бес-ақ айтыс:

1. Мұрат 1860 ж. тұңғыш рет айтысқа түсіп, кексе боп қалған, кезінде даңқы шыққан Жылқышы деген ақынмен шайқасады. Айтысушылардың түпкі руы бір болған себепті біраз қиындық та туады. Алайда Жылқышы өзі Сиық руынан екенін ескеріп, жеті аталы үш Сиықтың балаларын мақтайды да,

Мұрат: Адай, Беріш, Жаппас, Таз, Есентемір деген бес рудың адамдарын дәріптейді (Кіші жүздің рулары).

17 жасында айтысқан сөзінде Мұрат: «Жігіттің халыққа тиген пайдасын айт, сырғия ұрыны айтып неге керек» [9; 102], — дейді. Бұл сөздер оны жас та болса кәрі ақыннан анағұрлым жоғары қояды. Ақырында, Мұраттың ағын сөзіне төтеп бере алмай Жылқышы жеңіледі.

Өмір бойы өлгенінше Мұрат ақын осы ұранды ұстап кетті десе болады. «Жігіттің халыққа тиген пайдасын айту» Мұраттың екі сөзінің бірінде ұшырайды.

2. 1863 ж. Мұрат өзінің келесі айтысын Бала Ораз Өтебайұлы сияқты жүйрік ақынмен өткізеді.

Таз деген елдің (Кіші жүз тайпасына жататын ру) Бала Ораз ақынын Мұрат Үйшіктегі жәрмеңкеде кезіктіріп айтысқа тартады. Сөз басталған шақта Байұлының екі ақыны тартысып жатқаны ұят деп, жиын басылары бұларды тоқтатып тастапты. Айтыстан бір үлгі [10; 616, 617]:

Бала Ораз:

*Жемнің бойын алдырмай,
Жемге қала салдырмай,
Дін қылышын сермедім.
Қарабау мен Қаракөл,
Тайсойған бүйрек ішінде,
Бұқпақтап көшкен Берішке,
Тола ма менің шеңгелім?!*

Мұрат:

*Ондай қашқын, ұрыны,
Мақтауда етіп келгенің,
Топ ішінде өлгенің.
Заманға қарай сөз керек...
Және айтасыз Берішті,
Беріштің ісі тегісті,
Бұл Беріштің ерлері,
Губернатор жандарал,
Офицер шенді орысқа
Қылышын шешпей көрісті.
Әнекей сондай ерлікті,
Мақтау да етсең келісті.*

Келтірілген екі ақын сөздері де елінің басты батыр ерлерін тілдеріне тиек етіп, әрқайсысы өзі шыққан ұлыстарының арын арлап, сойылын соққан. Екеуі де талантты жүйріктер деуге куә боларлық жолдар. Ел аңызында осы айтыста Мұрат ақын жеңіске ие болыпты.

3. Мұрат кезінде Жантолы, Тыныштық, Шолпан деген әйел ақындармен де айтысқан. Солардың ішінде ел Жантолымен айтысын көбірек айтады. Бұл айтыс құрбылас адамдардың әзіл-қалжыңға құрылған ойнақы айтыс [8; 28].

Мұрат пен Жантолы жас күндерінен әзілдесіп айтысып жүрген, бірақ жеңісе алмаған. Мұрат жолаушылап кеткенде, Жантолы ұзатылыпты. Мұрат іздеп барып айтысады.

Жантолы:

*Болганда сары жұлдыз қаз келеді,
Қыз өтсе, оған жалғас жаз келеді.
Асығып ат ұстамады деп айып етпе,
Көңіл ояу, көзіміз ұйқыда еді, —*

дейді.

Бір нәрсе тағы бірінде себеп болады емес пе, Мұрат осы сөзді қағып алып:

*Болганда сары жұлдыз қаз келеді,
Қыс өтсе, оған жалғас жаз келеді.
Болганда тапа-тап түс ұйқың қанбай,
Деппе едің қаса әулие неменені —*

деп Жантолыны тұқырып тастайды.

4. Мұраттың Тыныштықпен айтысы Қызылқоға ауданында болады. Бірде Мұрат Шеркеш руының қыз ұзату тойына шақырылады. Мұнда ол Тыныштықпен айтысады. Сөзді Мұрат бастап, сөзінің соңында былай дейді:

*Кемпірмен елудегі айтыс деген
Шеркештер, қорлық көрдім осыныңды-ай.*

Тыныштық Мұратты «тентіреп жалғыз жүресің» деп мін таққысы келеді. Мұрат халқым аман болса, мен жалғыз болмаймын, мен келгенде сый-құрметтерің маған дайын дегенге келтіріп сөз айтады. Екі ақын да бір-бірінің руларының кейбір адамдарының жасаған іс-әрекеттерін айтып, бір-бірінің бетіне басады. Тыныштықтың тілі тигеннен кемшіліктерін тізбектеп кеттім деп, Мұрат Шеркештерден кешірім сұрайды. Бұған Тыныштықтың жауабы болмайды. Айтыстың аяғында Мұрат ұзатылмақшы болып отырған қызға өзінің арнауын айтады.

*Бұраңдап ақ моншақтай керілген, қыз,
Оздырдың салтанатты еліңнен, қыз.
Сәулесі ақ жүзіңнің жерге түссе,
Реңкің сары алтындай көрінген, қыз.
Шай ішіп самаурыннан сәске түсте
Керіліп әрең тұрасың төріңнен, қыз.
Қосшы ертіп, үкі қадап, жорға мініп,
Көшкенде салтанатың көрінген, қыз.
Дәулеттің қалың қара арқасында
Асқан жоқ қатар құрбың өзіңнен, қыз.
Бұлаңда дәурен өтпей басыңнан, қыз,
Сүйегің жаратылған асылдан, қыз.
Лебізің, сөзің шырын, маржан тісің,
Кеткісіз келген адам қасыңнан, қыз.
Адамның жалғанышыда арманы не,
Өзіңмен дүниеде қосылған, қыз.*

Тойдың шапанын өзім алам деп отырған Тыныштықтан Мұрат осылайша озып, өрнекті жырымен ұтып кетеді. Қыздың шешесі Мұратқа шапан жабады [5; 6].

5. Мұраттың Кете Жаскелең ақынмен қағысқанын шын мәніндегі айтыс деуге болмайды. Оны екеуінің кездесу оқиғасынан да анық көреміз. Бұл жөнінде мынадай мәлімет бар: «1864 жыл мен 1865 жылдың бірінде Мұрат жолаушы жүріп үлкен тойға кездеседі. Кете Бекберген жыршының баласы Жаскелең жұрт тілегін орындап, өлең айтып, қызып отырады. Тойдың басқа ырымдарын жасап болған соң (балуан, күрес, ат жарыс, көкпар тарту т. б.) қыз-келіншектерді қырдың басына алып шығады. Той бастарға жолдық ретінде бір ат, бір шапан бөліп, «енді тойды кім бастайды» деп жар салады. Сонда біреу тұрып: «Тойды кім бастайды деп несін сұрайсың? Оны Әлім бастайтұғын, Байұлы қостайтұғын, Жетіру олжа алатұғын, Қазақтан Жаскелеңдей бала туды деймісің, Жаскелең бастайдыдағы» деп тұжырады. Сонда жұртқа бейтаныс Мұрат ортаға шығып: «Руым Беріш, ұраным Ағатай, той Әлімбайдыкі болса, жол Байұлынікі, Берсең, Байұлының жолығынан бастаймын, бермесең, Жаскелеңмен айтысып жеңіп тастаймын» [6; 81], — дейді.

Айтыста бірінші болып Жаскелең сөйлейді. Мұрат оған жауап береді. Ақындар дағдылы салт бойынша руларының «артықшылықтарын» айтқанда тар көлемде қалмай, біраз тарихқа барып, әріден қозғайды. Бұл жолы да Мұрат басым шығады:

*...Алшын елі бабасы,
Шолпан елі анасы.
Сұрап келсем әр жұрттан
Әлім дейді ағасы.
Әлімге қоспа Кетені
Әлім де емес, Бай да емес
Сен бір асыранды баласы.
Қыстауыңа мақтанба,
Жер тимеген Кетеге,
Барып қонған қонысың
Таман сордың арасы.
Жайлауыңа мақтанба,
Жазыла көшер жерің жоқ,
Жетірудың арасы,
Күзеуіңе мақтанба,*

*Адай, Таз көшіп қайтқанда
Сары жұрт қылып тастаған
Қояндының даласы... —*

дей келе, Кетенің түбі қайдан шыққанына кеңінен тоқталады. Бір мәліметтерге қарағанда, Мұрат Жаскеленді жеңіп, сол тойды өзі бастаған екен деседі.

Сонымен, ел арасында әңгімелерге қанығып, шежіренің қыр-сырын бір кісідей білетін Мұрат Мөңкеұлы айтыскерлерді басындыруды білмеген. Жыр жампозы жеңіліс дәмін татпапты. Жеңістің ғана жетегінде жүріпті. Сөзсайыста көркемдікке тарихи дәйекті өре жырлайтын ақынға ғана тән тағдыр осындай болса керек-ті.

Айтыс жанрындағы Мұраттың шығармалары — оның ақындық өнерге дағдылану жолын танытарлық және суырыпсалма ақпа жырау болғандығына куә боларлық туындылар.

Ақынның жекелеген өлең-жырлары, арнаулары

Мұрат Мөңкеұлының айтыстары ғана емес, жекелеген өлеңдері де өміршең. Зерттеушілердің пайымдауынша [10; 629], оның ақындық мұраларының құнды бір саласы — осы лирикалары (арнау, хат, сын-сұхбат, ақыл-нақыл сарындас туындылары). Бұл салаға жататындар ақын өмір сүрген кезеңнің шындығын, дәуір адамдарын, олардың мінез-құлық, іс-әрекеттерін бейнелейді. Дүние, әлем өзгерістері туралы өзінің ойларын түйіндейді. Ойлы-сырлы нақылдар термелейді. Дүниенің жалғандығын, тұрақсыздығын еске салады. Бақ-дәулет, дәреже, билік — бәрі өткінші. Оған адам алданады, бой алдырады. Дүниеге келген адам өсіп, жетіліп, дүние-мүлік жиып, қызық көріп, әр түрлі әрекеттер жасап жүреді. Ақыры өледі. Талай асыл армандар орындалмай қалады. Пенденің көзі еш нәрсеге тоймайды. Малдылар малына, билер билігіне, сұлулар көркіне, серілер сән-салтанатына, құлқынқұмарлар барына разы болмай сергелденмен қайран өмірді мәнсіз талас-күрестермен, баққұмарлықпен өткізіп алады. Біріне-бірі адамшылық, қайырымдылық жасаудың орнына, барын көре алмай, жоғына жәрдем бере алмай тайталас, бәсекемен жүреді.

Мұрат жырау мұрасының бір шоғыры — би-болыстарға айтқан арнау өлеңдері. Оның «Айжарыққа», «Есенғали болысқа», «Есентемір Тұрабай болысқа», «Қарақожа болысқа», тағы басқа өлеңдері — қазақ еліндегі болыстық билікке, патшалық сайлауға наразылық ниетіндегі туындылар. «Би болам деп таласып, Дүние малын шашады», — деп, Айжарықты сынайды. Ал кейбір болыссымақтар билікпен тапқаны аз болғандай, оған қоса, сауда жасап, елді алдап, мал табуға әбден беріліп жүр, — деп мінейді. Ондай болыс — Қарақожа. Ол бірде Мұратпен Көкжар базарында кездесіп қалып, ақынға мені мақташы дейді. Сонда Мұрат:

— Сені не деп мақтаймын, мақтауға сиятын жерің жоқ қой, — депті.

Сонда Қарақожа:

— Олай болса жамандай ғой, — депті.

Мұрат домбырасын алып жіберіп былай деген екен:

*Әкеңіз бізге мағлұм Құлбас еді,
Тыпырлап қолды-аяққа тұрмас еді.
Шілдеде қой жұмырқұрт болады деп
Көк дәрі, күкіртпенен қоймас еді.
Тарттың да нағашыңа адам болдың,
Сондай ұл қашқынышыдан тумас еді.
Тартамын домбыраны қызыл күйлеп,
Қарақожа хакім болдың елді билеп.
Қашқынышы бес Қойыстың азығы едің,
Қайрекем бір шығарды қырға сүйреп.*

Қайранбай деген кісі бай адам, Қарақожаның нағашысы екен. Қарақожаны сол нағашының арқасында әкім болдың деп сынаған Мұратқа жалынып-жалпайып, «Мұңынды халық естіп қоймасын» деп, айып төлепті. Бірақ «отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарап кетіпті» [5; 6].

Ақын Тұрабай болыстың кәсібі де елді әділдікпен билеп, халық мұнын көздеу емес, жеке басының қамы деп батыл әшкерелейді [10; 630]:

*Талабы Тұрабайдың келіспеген,
Халық тату болар ма, керіспенен...
Ел бұзу Тұрабайға ұят болды,
Секілді қара төбет жер иіскеген.*

Бұлар сияқты өзіне тұтас әкімдерді өлтіре сынай отырып, ақын елге тұтқа болар, халық қамын жер ер азаматты аңсайды. Мысалы, Бегалы туралы әңгімеге қанық ақын батырға мынадай мақтау өлең шығарады [5; 6]:

*Сөйледің он жасыңнан бұлбұл сайрап,
Тәуекел іс қылмайсың артын ойлап.
Қиянда халықтың ары деген жерге
Шанышылдың айдаһардай найзағайлап.
Таласқан жер шетіне шенді орысты
Сабадың тайөгіздей күнде байлап.
Тар жерде өнебойы қол жұмсайсың
Қазақтың кімінде бар осы қайрат?*

Осы жолдардан Бегалының қазаққа қиянат жасаған озбырларды, қазақ жерін тонаушыларды, тартып алушы басқыншылардың әрекетіне шыдай алмай, қарсылық қылған ердің бейнесін көреміз.

*Аз еді қылмағаның қылғаныңнан,
Сыймадың тұлғыбыңа туғаныңнан.
Қол жұмсап дұшпаныңа он бесінде
Тұлпардай дүбір салдың туғаныңнан...
Ақырсаң үйде отырып арыстандай
Дұшпаның шыға алмайды шеңгеліңнен...
Алдыңда дұшпан шыдап тұра алмайды
Секілді нар бурадай айбатыңнан.*

Ақын батырдың бейнесін беру үшін шағын жырында теңдеудің неше түрін осылай қолданған. Мұраттың арнау жырларынан сатиралық жолдарды да, мадақ жолдарды да мол кездестіреміз. Әйгілі жыраудың хат үлгісінде жазылған үш туындысы сақталған: «Оқудан қайтқан жігітке хат», «Мұраттың үлкен қоянның соңынан, 1880 ж. еліне жазған хаты», «Бір досқа».

Білімді игермейінше елінің өркендемейтінін ақын «Оқудан қайтқан жігітке хат» [9; 143, 144] атты өлеңінде былай аңғартады:

*Жас күннен талибдықты жолықтырдың,
Законын қабат оқып толықтырдың.
Законын екі жұрттың бірдей біліп,
Кеудеңді әрбір жолға молықтырдың.
Құрбыңның көбі білмейді шаруасын,
Қатардан он бесіңде озып тұрдың.
Құдайым дәрежеңді қайырлы еткей,
Бақытқа жас күніңнен қонып тұрдың.
Көп білік кеудең толы, аузыңда – иман,
Ата-ағаң ақ талаптан нәсіп жиган,
Қызығын дүниенің бермек үшін
Құдайым дәреженің бәрін қизан.
Бар Құдай өміріңді ұзақ еткей,
Бала деп үмітті едім баққа туған,
Ата-ағаң адам еді билік айтқан.
Законын екі жұрттың тегіс білсең,
Ойлады, бір көзім деп іште жатқан.
Адасар көзсіз адам жүрген жолдан,
Адасам жетелерсің алып қолдан.
Халқымның адасқанын бастамасаң,
Біліктен не пайда бар кеудең толған?*

Кемеңгер жырау тек қана оқыған саналы, адал азамат қараңғылықта қамалған халқын бастап, жарық дүниеге, өнер өріне алып шығуға тиіс деп, оған сенім артады.

Сөз болып отырған Мұраттың арнаулары мен хаттары — жазба мүліктер, елге, достарға, оқудан қайтқан жігітке хаттары ретінде құнды шығармалары.

Мұрат Мөңкеұлы майталмен термеші ретінде де танылған. «Үлгілі сөзді сөйлейін», «Өлім», «Әттең, бір қапы дүние-ай», «Не деп айтсам, жарасар», «Топтағы толғау», «Қыз», «Арғымақ сайлап не керек», «Аттан сұлу болар ма?», атты термелерінде заман сырына үңіліп, өмір, тіршілік туралы

толғанады. Адамдардың бір-біріне қарым-қатынасы, ел қорғау, елдегі батырлардың атажұрт үшін жау қолында қалатындығы, қай аталы жұрттың қай өңірді мекендейтіні, өмірдің қысқалығы, тірлік дүниеде адамдардың бір-бірімен татулығы, сол сияқты философиялық ойларға толы. Сонымен қатар бұл термелер тындаушыны елең еткізетін көркемдігімен құнды. Сөздер мен ойлы орамдар қиындаса, құйылып, табиғи орын тапқандай.

Мысал ретінде ақынның бірде өткендігі даналарды еске түсіріп [6; 71, 72]:

*Дүниенің төрт бұрышын
Қорқыт атаң шайқады.
Ажалға айла таба алмай,
Қайта айналып келді деп,
Бұрынғылар айтады.
Заманның болар тәрізін
Асан қайғы әулие,
Көзі көрмей байқады.
Қаниша дәулет бітсе де,
Басыңнан аумас бақытың,
Алты күн асқан дария
Алты күнде қайтады... —*

деп толғанғанын келтіруге болады.

Көшу, қашу сарыны орын алған өлеңдердегі ортақ үрдіс — «Бұл жерден мына кісілер көшті, бұл соның қонысы еді», — деп, көз көрген адамдардың аттарын атап жырлау. Сол арқылы ақын атақоныстың өткенін көз алдына келтіреді, сағынышын оятады. Әрі елдің қадірменді кісілерін тізбелеп, игі жақсыларды есіне түсіреді. Бұл көбіне-көп Мұрат Мөңкеұлының «Әттең, бір қапы дүние-ай!» атты термесіне тән [3; 168, 169]:

*Әттең, бір қапы дүние-ай!
Мынау Нарын деген қонысың
Нарынбай байдың қонысы еді.
Сарыкөл, Самар сынды су,
Мынау Самар деген суыңыз
Самарбай байдың қонысы еді.
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Мынау Жайық деген суыңыз
Жайықбай байдың қонысы еді.
Жанарыстан үш Қомыс
Алиағыр ханның қонысы еді.
Боқсақтың бойы боз қамыс,
Жаңбыршының ұлы Телағыс,
Телағыс байдың қонысы еді.
Арғы Еділден оқ атқан,
Бергі Еділге жоғалтқан,
Мынау Еділ деген суыңыз
Еділбай байдың қонысы еді.
Қабыршақты, Қарасу —
Ол Қазтуғанның қонысы еді.
Алтыатаның ар жағы,
Талөкпенің бер жағы,
Мынау Сақмар деген суыңыз —
Ол Едіге бидің қонысы еді.
Бесешкі Еділ бетінде,
Бұлғыртаудың шетінде
Бадашы деген кең тоғай —
Ол ер Сидақтың қонысы еді.
Адырмақты Алатау —
Ол ер Орақтың қонысы еді,*

*Мұса бидің баласы
Орақ та Мамай жері екен...*

Әйгілі жырау осы туындысында қазақ жеріне ертедегі бір кезде Нарынбай, Самарбай, Жайықбай, Еділбайлар ие болып келгенін, елін қорғайтын ерлер бар шағында жаудың бата алмай сырт беретінін айта келе, ендігі халдың мүшкіл екенін мойындайды. Кейін бұл сарынды Мұрат ақын өзінің кесек туындыларында күшейте түседі.

Мұрат (Дулат пен Шортанбай жыраулар сияқты) жердің өзгенің иелігіне өтуінің себебін ел ішіндегі қамсыздықтан, алауыздықтан іздейді:

*Қоныстың бәрін жоғалтқан
Ноғайлы, қазақ – надан жұрт,
Бірлігіңнің де кемісі!
Ақыр түпке келгенде
Бәрін де алды түп-түгел,
Көк ала шекпен, жез түйме
Аузы түкті орысы.*

Ақын өзі күнде көріп жүрген бар тіршіліктен керемет сәнділік пен үйлесімділікті сөз кестесімен өрнектейді.

«Үлгілі сөзді сөйлейін» деген белгілі термесінде ақын [5; 67]:

*Жерді көркем көрсеткен
Төбесі мен обасы.
Көлді көркем көрсеткен
Қамысы мен қоғасы.
Жайықты көркем көрсеткен
Жағалай біткен ағашы.
Жігітті көркем көрсеткен
Жеделдес өскен ағасы.
Ағаны көркем көрсеткен
Тәрде отырған бабасы.
Бабаны көркем көрсеткен
Түлкі ішіктің жағасы.
Қызды көркем көрсеткен
Әлдилеп алған баласы.
Баланы көркем көрсеткен,
Ата-анасы үйреткен
Мінез-құлық санасы, —*

деп ізгілікті жырлайды.

Ақынның әсемдік әлеміндегі құйындата құйқылжытқан сөз нөсерлері аспаннан төгілген меруерттей жарқын. Сұлудың сымбатын ол [10; 633]:

*Тал бойына қарасаң,
Сырдың біткен талындай,
Ауыздан аққан лебізі
Базардың алуан балындай,
Жаурынына қарасаң,
Тастан салған дередей.
Кештіқұрым ақ үйден.
Ырғай басып көрінсе,
Қамзол бешпет делбегей.
Шекей басқан аяғын
Қызыл сафиян, ақ балтыр
Қыз балаға жарасар, —*

деп суреттейді.

Сұлу қыз келбетін, оның тұрпат тұлғасын осылай сомдап, ақын қыран құс-қаршыға сипатына ауысады. Оның да тамаша суреті көз тартады [10; 633]:

*Қырқадан қырға қараса,
Қырық шалғысын күніне
Он екі сілкіп тараса.*

*Қу төңкерсе аспаннан.
Үш түнеген баппенен,
Дауылпаз соқса астынан
Желбегей күрең атпенен.
Бауыры шұбар, сырты көк,
Қаршыға құсқа жарасар.*

Жоғарыда келтірілген өлең жолдары көзге ұрып тұрған айқын теңеу, эпитет, метафораларға құрылған шешендік пен шеберліктің айқын куәсі болғандай. Мұраттың көркемдік әлеміндегі туындылары — бірінен-бірі асып түсіп жататын сурет галереясы сияқты талғамды танытушысын таңдандырғандай тамаша туындылар. Сондықтан да ол термелерінде өзінің ақындық қуатын ерекше бағалайды. Өйткені оның ақындық құдіреті мақтануға лайықты. Ал мақтана білген ақын ерекше шабытпен шалқиды [5; 7]:

*Жылы қылып сөйлейін,
Жазғы желдің лебіндей.
Анық қылып сөйлейін
Ақ теңгенің мөріндей.
Шалықтатып сөйлейін
Айдынның шалқар көліндей.
Асыл қылып сөйлейін
Базардың алтын зеріндей.
Жабыстырып сөйлейін
Тұтқыр сары желімдей.
Сұлу қылып сөйлейін
Қос жорғаны мініп ап,
Жаңа түскен келіндей.*

Мұрат термелері өте көркем, тағылымы мол дүниелер. Өзінің мән-мағынасын күні-бүгін де жоймаған туындылар.

Қысқаша шолғанда, Мұраттан қалған термелердің, өлең-жырлардың жайы осындай. Соның өзінде оның кейбір ақындық қырларын осы аз ғана үлгілердің өзінен де анық абайлауға болатындай.

Ақынның толғау-дастандарына қатысты қысқаша жалпы түсініктер

Мұрат Мөңкеұлы XIX ғасыр ауыз әдебиетінің шырқау биігіне шығарған — ғасырлар бойы бабаларымыздың ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қорғап келген қасиетті қонысының талапайға түсуін, Қазақ мемлекетінің құлдырауын деп басып көріп, жалынды жырмен тебірене толғауы, қасіретке толы қазақ қоғамының айнасы болған шығармалары — «Қазтуған», «Қарасай-Қази» жырлары, «Сарыарқа», «Үш қиян» толғаулары. Бұлар өзара байланысты, әуендес, мазмұндас, сарындас шығармалар.

Мұраттың ақындық зор дарыны жан-жақты көрінген осы кесек шығармаларына талдау бергенде бұлардың қандай жағдайда туғанын және сол кездегі заман шындығын естен шығармауыз қажет. Тек сонда ғана жыраудың қайсыбір тым күйзеле, күңірене толғайтын жолдары мен шумақтарының байыбына дұрыс бара аламыз.

«Қазтуған» атты туындысында ақын отаршылар қысымынан босқан ел жайын баяндаса, «Қарасай-Қази» дастанында жырау ел қорғау мен бірлікті, ерлік пен батырлықты дәріптейді.

Мұраттың «Сарыарқа» атты толғауы қоян жұты кезіндегі қайғылы көріністерді суреттейді. Жұтта адам малынан айырылып жұтаса, отаршылар халықты жерден, тәуелсіздіктен айыратын апаттар екенін ақын түсінеді. Табиғат апатынан патшалықтың зобалаңы кем түспеуі, екеуі де панасыз халықты күйзелтіп жатыр дегенді айтады.

Зерттеушілер толғаулар деп атап жүрген ақынның екі үлкен шығармасы — «Үш қиян» және «Сарыарқа». Толғау деп айдар таққанмен, бұл туындылар лирикалық дастанның жүгін көтеріп тұрған шығармалар. Сондықтан бұларды лирикалық дастандар деген жанрға жатқызса, артық емес.

Мұрат жырларында әбден шегіне шыққан қорлықты аяусыз көрген халықтың зары жан-жүрегіңді тебірентеді. Ата-бабаларымыздың сол ғасырда көрген қорлығына шыдай алмай жаның жылайды. Сонымен, «Үш қиян», «Сарыарқа» атты лирикалық дастандар — «зар заман» туындылары. Олар отаршылдыққа, озбырлыққа қарсы туған жырлар.

Мөңкеұлы Мұраттың «Қазтуған» деген қоштасу-жоқтау жыры

Қазтуған Сүйінішұлы халық арасында Қарға бойлы Қазтуған атанып кеткен. Қазақтың XV ғ. айтулы жорық жырауы. Әскербасы, батыр болған. Еділдің Ақтұма, Бозан бойларында туып-өскен. XV ғ. орта шенінде іргесі жаңадан қаланған Қазақ хандығына қоныс аударған.

Қазтуған жырау жорық жыршысы және халық эпосын жасаушылардың бірі саналады. Артына қазақтардың әскери рухын, туған жерін, халық өмірі мен тұрмысын суреттейтін көптеген өлеңдерден тұратын шығармашылық мол мұра қалдырды. Олардың көпшілігі сақталмаған. Дегенмен, бізге жеткен жекелеген туындылары оның әдебиет тарихы төрінен орын алуға лайықты екенін айғақтайды. Оның поэзиясы жауынгерлердің көшпелі өмірін, көзқарасын суреттейді. Және олардың тұрмысын, айналадағы құлан таза табиғат туралы ойларын бейнелейді [11; 150].

Мұрат өз туындысында [3; 159–166] осы Қазтуған атынан өз ойларын баяндап шығады. Оқиға Қазтуғанның монологі ретінде кезіндегі ел билеріне қарата толғанады:

*Әрайна, билер, әрайна,
Әрайна десем болғай ма?!
Әрайнасыз әрқайда
Ердің ісі оңғай ма?!
Әрайна болған Қазтуған
Қайғыланып сонда толғай ма?! —*

деп Қазтуғанның аузымен ақын өзінің «Үш қиян», «Сарыарқаларындағы» идеяны өзгеше нәр беріп әсерлі суреттеп шығады. Шығарма — тыңдауға да, оқуға да жеңіл төгілген жыр.

Мұраттың ұғымына салсақ, Еділ – ел, Жайық – жан, Ойыл – ой түсініктеріне орайлас қасиетті нышандар. Осы үшеуі тұтастық құрап, бір-бірін толықтырып тұрады. Ақын өз жырында сол қастерлі үштіктен біртіндеп айырылудың қайғысын баян етеді:

*Еділді алса – елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса – жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса – ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?
Қара мауыт мұшақат,
Бүтін тоғай жерді алар.
Жаз кіреге жақсы деп,
Дулығалы нарды алар.
Қыс кіреге жақсы деп,
Шудасы қалың айырды алар.
Сусынына шай алар,
Шайнауына май алар,
Шайып ішер құрт алар.
Оныменен қоймас-ты,
Құлағына сырға салдырған,
Сусынын сары қымызға қандырған,
Арусынған мырзаны
Өзімдікі болды деп,
Алуға тағы ойланар.*

Жырау елге жайсыз кезең келе жатқанын аңғартады. Мұны отарлаушылардың халықты өз ыңғайына бейімдегенін, көшпенділіктің салтына жат құбылыстардың өмірге дендеп ене бастағанын көрген соң туындаған ой-тұжырымдары арқылы байқатады. Толғауында келеңсіз келешектің кесел-кесапатына қарсылығын былайша білдіреді:

*Ей, жақсылар, жақсылар!
Бұ қоныстан кетпесең,
Бұны талақ етпесең,
Қынама бешбет киерсің,
Арбаға мәштек жегерсің.*

*Жасауылды жасақ деп,
Одаманды одақ деп,
Қасына соның ерерсің!
Ақылы кетіп сасқан жұрт
Құлдан туған төрені
Ақсүйектің ұлы деп,
Оған да тізгін берерсің.
Кәпірден болар хәкімің,
Ықтиярсыз көнерсің.
Үй басына мал санап,
Адамға ақша төлерсің.
Амалың бар ма, қайран жұрт,
Күндердің күні болғанда
Қайғыға шіріп өлерсің.*

«Қазтуған» жырының бас кейіпкері — Жайық. Өз толғауында Мұрат Жайық өзенін тастап кетуге өзін-өзі қарадай жұбату арқылы, өткен күннің сағымды елесін — бақ таймаған қызығын термелеумен психологиялық жол ашуға мәжбүр:

*Жайық, сені қайтейін?!
Ағашың абат көрінген,
Жапырағы жерге төгілген,
Жапырағы жасыл ала қамқадай,
Бұтағы бұрама күміс алқадай,
Баттауығы білектей,
Ботташығы жүректей,
Балдырғаны соққыдай,
Боз сазаны тоқтыдай.
Балығының көптігі —
Суына жылқы жаптырмас.
Бақасының көптігі —
Адамға ұйқы таптырмас,
Шырмауығының көптігі —
Шөккен түйе таптырмас.
Бұланы жырақ қараған,
Бұғысы қойдан тараған,
Барлығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Жеті жұртты жалмаған,
Жұрт қойдың ба алмаған?!
Мұсылманның баласын
Сен кіріптар қыларсың, Жайық-ай,
Сенің суың тәтті-ау салмаған.*

Үдеру, шұбап кету, бағдарсыз, жан-жаққа мардымсыз көшу, алыс сапар азабын шегу:

*Мен неткенмін, неткенмін,
Қурайлы жүріп кеткенмін.
Тайсойған менен Дендерден,
Сағыз бенен Жемдерден
Құралайдай шұбырып,
Гулеп те желіп өткенмін.
Ойылдың Тамды көліне
Бір түстеніп кеткенмін.
Маңқыстаудың ойына
Етек-жеңім жыртылып.
Ақ қырауда жеткенмін.*

Адам баласы туған жерін қызғыш құстай, көзінің қарашығындай сақтауға лайық. Қапелімде адам ғапыл ата-бабасының ізі қалған елі мен жерінен сор айдап айырылып жатса, онда жарық

дүниеде одан өткен ауыр қайғы табылмайды. Жермен қоштасу — Мұрат ақынды әлемдік ұлы ақындармен бір қояды.

«Қазтуған» дастаны — Мұрат Мөңкеұлының шешендігіне куә боларлық көркем туынды. Поэтикалық тілі көңілге қонымды, нәрлі, сәнді:

*Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Балдағы алтын, құрыш болат
Ашылып шапса дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп.
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп.
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп.
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп!
Байтақтың басы патшалар
Батуға жалғыз аса алмас,
Көкжалдар көзін салар деп.
Мен заманнан қорқып барамын,
Кейінгі өскен жас бала,
Кіріптарда қалар деп,
Күндердің күні болғанда
Обалы маған болар деп.*

Шешендік пен шеберлік үлгісі, образды сөздер қоймасы сияқты ақын толғаныстары бірінен-бірі өткен, төгіліп тұрған нұрлы сөздер:

*Ақ сұңқар едім, мен ұштым
Қауырсыным түлеген
Қалың да қалың көлімнен.
Дұлығалы қара нар едім,
Қатарланып асып барамын
Қарсыланып жатқан жерімнен.
Мен секілді ерлерді
Жаратты ма екен Құдайым
Кейінгі туған бала үшін
Қайғыға шіріп өлуге?!*

Отаршылдықпен бірге келген жат құбылыстарды санамалап жырға қосқан Мұрат Мөңкеұлының Қазтуғанның атынан баяндалатын жырында келешекке көріпкелдік айтқан мынадай болжамдар бар:

*Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжасик
Кәпірлер қала салады.
Аштарханды қоныс етпеңіз,
Шәһәрін оның алады.*

Мұраттың идеалы туған жерден ел іргесі ажырамаса дейді. Халықтар туған жерінен кетпеуі тиіс. Кейін қалып бара жатқан туған жерді аңсау арқылы ол биік мұратты көксейді:

*Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе тілдің шешені,
Арғымағын жаз жіберіп, күз мінген,
Күз жіберіп, жаз мінген,*

*Жазаласа екі жылда бір мінген,
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұспанын
Қарт бірадай тіздеген —
Мен қарға бойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын
Ноғайлы қазақ елімнен!*

Сөйтіп, Мұрат Мөңкеұлы «Қазтуған» атты қоштасу-жоқтау жырында өзін ізашары Қазтуған жырауға теңеу арқылы эпостық бағзы қалыбына тартады. Ұлы рухты шақырып, бақсыдай сарнайды.

«Қарасай–Қази» жыры — Мұрат ақынның толғау дастандарының ішіндегі ең көлемдісі

Бұл шығарма — нағыз эпостық поэма [9; 127–141]. Жыр сюжеті шағын желіге құрылған. Ата жолын қуған ұлдардың перзенттік парыздарын өтей білулері, нағыз ел қорғандары мен арам ниет ездердің екі жүзділіктерін әшкерелейтін ұтымды оқиғалар, көркем көріністер жинақталған.

«Қарасай–Қази» жыры былай басталады: «Өткен заманда Мұса деген би болыпты. Мұса биден отыз ұл қалады. Отыз ұлдың ішінде Мамай би болып, ел билейді. Орақ батыр болып, ел қорғайды. Мамай мен Орақ билік пен батырлықты қатар жүргізіп, елінде өте қадірлі болады. Мұса бидің қалған балалары, басы Қарабатыр, Тілеке, Алшы, Смайыл, Тобаяқ дегендер болып, бұларды күндейді. Бұлар Орақтың алмас қылышын жасырын алып, түнде Орақ жатқан үйдің есігіне көлденең құрып қойып, ауылды айнала дүрліктіріп жылқы қуып, «Жау келді! Аттан, Орақ!» — деп айқай салады.

Төсекте жатқан Орақ үйден сыртқа атып шығамын деп ұмтыла бергенде есіктегі құрулы алмасқа түсіп жараланады. Осы жарадан Орақ өледі.

Орақтың артында Қараулек деген шешесі, бір аяғы ақсақ, бір көзі соқыр әйелі, Қарасай, Қази деген екі баласы және Қибат деген бір қызы қалады.

Қарасай мен Қази жасынан батыр болып, атасының дұшпандарымен көп жауласып, Орақтың елін қайта меңгеріп алады [6; 77].

Шығарманың схемалық желісі осындай.

«Қарасай - Қази» жырындағы ең тартымды көрініс — Қараулек кәрияның азалы жоқтауы. Ол тек өлген баласын жоқтаған ананың сөзін айтып қоймайды. Соған қоса, өзі ел-жұртының анасы ретінде толғап, ел қамын жер азаматтың қазасы түгел елге ауыр тиген, жалпыға ортақ аза болды деп қайғылы Қараулектің бейнесі — ел әжесінің кейпінде тұлғалы көрініс табады:

*Айдынды Орақ, ай да, Орақ,
Айбалтасы қанды, Орақ,
Аштарханда даңқты, Орақ,
Арғымақ атың азды, Орақ,
Байтақ жұртың тозды, Орақ,
Келер болсаң, жылдам кел,
Сексенге келген қарт анаң
Жылай-жылай жазды, Орақ!
Қарауыл қарап болар ма,
Қара өлең деген атпенен?
Қарусыз жүріп болар ма,
Қалудай атасы басқа жатпенен?
Қоңқалаған көп жаман,
Орағымды өлтірдің,
Долай да долай матпенен!
Қоғалы көлді жағалап,
Қалмақпенен қон енді,
Алшайып атқа мінген соң
Орағымдай бол енді!
Хан Мұсадан жүлде алған,
Ағасы би Мамайдан үлгі алған,
Аждаһаның тынысын
Қолын салып барлаған,
Сөйткен менің Орағым,
Аюдай арқыраған Орағым,*

*Күндей күркіреген шырағым,
Кетіпті алыс сапарға!*

Орақты өлтірген екі жүзді қарабеттер тобына арнаған әжет сөздері де халық анасы ретінде айтылған қарғысқа толы сөздер:

*Орағымды өлтірген
Алшы, Исмайыл, Тобаяқ
Есімнен менің кетер ме?
Лашын, сұңқар — екі құс,
Екеуі бір ұяның құсы екен.
Құладың құстың құлы екен,
Күндердің күні болғанда,
Құладыңның көрдің бе,
Аспаннан қу төңкеріп ілгенін!
Аңдаймысың, жігіттер,
Ноғайлының мынау үстімнен,
Ауыр әскер ертіп жүргенін,
Үстімнен жүрген дұшпанның
Езуін тартып күлгенін.
Қаршыға менен қарлығаш
Екеуі бір ұяның құсы екен.
Күндердің күні болғанда,
Көрдің бе екі басқа қонғанын!
Қарауыл басы қолбасым,
Жортуыл басы жолбарысым,
Ежелден сырлас мұңдасым,
Жау дегенде тынбасым!
Орағымды өлтірген
Қалу мен Сары оңбасын,
Ергізде екі болмасын!*

Қарасай он жеті жасар жігіт боп қалған кезінде Орақтың өлгенін пайдаланып, оның жаулары — калмақтар елге қауіп төндіреді. Жауға қарсы қол бастап, Қарабатыр, Тілеке, Алшы, Смайыл, Тобаяқтар аттанады. Жас Қарасай оларға ермей, үйде қалады. Сонда шешесі намыстанып, баласына былай дейді:

*Атаңа тартып тумадың,
Беліңе садақ бумадың,
Не болды саған, балаларым?
Тумағыр, балам, тумадың,
Беліңе садақ бумадың,
Бес қатын кетіп, сен қалдың,
Атаңның жолын қумадың!
Жауыңды жауға алдырдың,
Дауыңды дауға алдырдың,
Жүзіңе қара салдырдың.
Әкеңнің жауын жаулаған
Бес қатынға алдырдың.
Кешегі әкең барында
Мынау қабан құлақ қара атты
Мінуші еді салдыртып,
Жүруші еді жардыртып,
Бетіме неге қарайсың,
Жүзіңе қара шалдыртып.
Әкеңнің жауын жаулаған
Бес қатынға алдыртып.
Айналайын Қарасай,*

*Мен саған жерік болғанда
 Аюдың етін жегіздің,
 Жолбарыстың сүтін ішкіздің.
 Екпініңнің қаттысы-ай,
 Белден қарға аунаттың,
 Онда да қоңыр күздей болмады,
 Онда да мейірім қанбады.
 Сөйтіп туған сен едің,
 Сенің анаң мен едім.
 Мен саған жерік болғанда
 Сегіз жылан жеп едім,
 Сөйтіп туған сен едің,
 Кешегі әкең Орақ өлгенде,
 Орнын басар ма екен деп едім.*

Бұл сөздерден кейін Қарасай шеше тілін алып, жауға аттану қамын жасайды. Жолға шығу үшін өзіне лайық ат іздейді. Өз жылқысынан мінер ат шықпайды. Көкше дегеннің Көкбұйра айғыры ұнайды. Ол атты Көкше жай бермейді. Жалғыз қарындасы Қибатты сұрайды. Қатты қиналады. Қибат та ағасына өкпе айтады. Ақырында анасы: «Қибат түгіл мені сат», — деп біржола кесіп айтады. Осыдан кейін бәрі келісіледі. Ел қамын, жеке бастарының қамынан жоғары қояды. Қарасай Көкбұйраға мініп, әкесінің қару-жарақтарын асынып жауға аттанады. Жау шебіне жетпей, кері қашқан Смайыл, Тобаяқтар тобын көреді. Оларға кері қайт, менімен бірге жауға шап дейді. Оның сөзін ешкім елемейді. Жауға қарсы жалғыз қамданады. Сол тұста жанына қараса, елде қалған інісі Қазі келе жатады. Жауға бірге шабады. Екеуі жауын жеңеді. Қастарында қарт батыр Ер Тарғын ғана жүреді. Жыр сюжеті аяқталады [10; 626, 627].

«Қарасай – Қазі» жыры Мұраттың жыраулық өнерге жетік ақын екенін жақсы танытады. Ол бұрыннан елге кең тараған қазақтың ерлік жырларын орындай жүріп, өзі Қарасай, Қазі оқиғасын (бұрын аңыз боп жүрген) үлкен эпосқа айналдырған сияқты. Сондықтан да зерттеушілердің оны аталмыш жырдың авторы санауы тегін емес.

Жыраудың «Сарыарқа» дастанында өткен заманды еске алуы

Бұл жырда [3; 150–158] ақын жалпы қазақ халқының жайына, өткендегі кезеңді күндерге тоқтай келе өзінің көкейкесті армандарын ортаға салады.

Мұраттың осы толғауының жарыққа шығуы жайлы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры Қ. Жүсіп мынадай мәліметтер ұсынады: «Ел ішіндегі әңгімеге қарағанда, «Сарыарқаның» жырлану тарихы былай айтылады: 1878–1879 жылдың жұтында Мұрат жалғыз түйесін жетелеп, үй-ішін алып Маңғыстауға кетіп, нағашы жұртын паналайды. Мұраттың айтулы ақын екенін ел біледі. Адайдың қызба жігіттері: «Мұрат айтқыш дейді, сонысын байқап көрелік, өзіміздің Аралбаймен, Қашағанмен айтыстыралық. Мұрат өз ауылында жүргенде елін, жерін, Берішін мақтап дес бермейді дейді. Енді несін мақтайды, жұтаған елін мақтай ма? Қаңғып келіп біздің елден күн көріп жүр, енді айтыстырсақ, ол жеңіледі, дандайсуын қояды» деп ел арасына сөз жүгіртеді. Мұрат мұны естіп бір кезеңі келер деп іштей ширығып жүреді. Осыны сезген үлкендер: «Мұндай әңгімені қойындар, Адай-Беріш әрі ағайын, әрі мұңдас елміз. Мұрат әрі қонақ, әрі жиен. Нағашы мен жиеннің арасындағы айтыс насырға шауып, арты жақсылыққа апармауы мүмкін, тек жүріндер» деп қойғызады.

Сөйтіп жүргенде Адай елінің үлкен жиыны болады. Айтушылардың әңгімесіне қарағанда, тоғыз болыс ел жиналады. Жиын басталарда үлкендер: «Алдымен ақындарды сөйлетейік» дейді. Сонда елдің Матжан деген атақты ақсақалы: «Олардың дұрыс болар. Алдымен сөзді әрі жиен, әрі қонақ Мұратқа берелік. Елін, жерін сағынып жүрген болар немесе біздің елдің жігіттерінің сөзі тиіп жүрген болар, өз ақындарымызды кейін көрерміз», — дейді. Ел мұны мақұлдайды. Сонда іштен тынып ширығып жүрген Мұрат осы «Сарыарқасын» жырлайды. Мұраттан кейін ешкім сөйлемей, жиын жалғасып кетеді. Бұл толғау осылайша туады. Сонда бұл дастан 1880 ж. жырланған екен. Х. Досмұхамедов осыны қуаттайды» [5; 7].

Мұрат Мөңкеұлы өмір сүрген кез — XIX ғасырдың екінші жартысы. Осы уақыттағы патша үкіметінің отаршылдық саясатының түпкі мақсатын ақын терең түсінді. Оның көз алдында Еділ мен Жайықты тел емген есіл елді орыс помещиктері мен графтары ығыстырып, жер-суынан айырып

жатты. Қаналған жұрттың өз мекенін, өз құқын қорғауына еш дәрежесі болмады. Мұрат секілді ақындар жүрегінен улы жыр еріксіз ақтарылды.

«Сарыарқа» жыры өткен заманды еске алып, сонау Асан қайғыдан бастап ата қонысты тастап, озбыр елдің басқыншылық әрекетінен ауа көшіп, жылы орындарынан қозғалғандығын ашына айтады:

*Бұл қоныс жеті жұрттан қалған қоныс,
Ноғайдың көшіп, талақ салған қоныс.
Қазтуған, Асан қайғы, Орақ, Мамай
Біз түгіл солардан да қалған қоныс.
Бұл қоныс – жеті жұрттың кеткен қоныс.
Ноғайдың көшіп, талақ еткен қоныс.
Кемелсіз қонған елін көп тоздырған,
Қайырсыз осы секілді неткен қоныс?!
Әуелде құтты болса, неге кетті,
Еңіреп Қазтуғанның көшкен қоныс.*

«Зар заман» поэзиясында «Еділді алу» — ел мен жерден айырылу ұғымын танытады. Мұраттың толғауындағы «Еділді алу» — қазақ жерінің қақпасына кіру, отарлау жорығының басталуы дегенді білдіреді:

*Әуелі жеңіп орыс Еділді алды,
Сарытау, Аштарханның жерін де алды.
Артынан Еділден соң Нарынды алды,
Торғайдың ағаш, қамыс, талын да алды.
Ар жақтан Қайыпалды, Науша қашып,
Тарлықтың содан бері қабынғаны.
Тәмәмін сумен, нудың орыс ұстап,
Қазақтың мұнан жұтап, шалынғаны.
Орта жүз Арғын, Найман – мұны да алды,
Үш жүздің енді бар ма қалынғаны?!
Қуалап Исатайды өлтірген соң,
Заманның содан бері тарылғаны.*

Елдіктің символы — Еділдің басқаның қолына көшуі — халықтың басты қасіреті, трагедиялық ахуалдың түйінді тұсы. Және де осы жолдардан Ресейдің жылжып-жылжып қазақтың ішкі қоныстарына енгендігі, соған қарсылық жасаған Исатай сияқты батырларды өлтіргендігі айқын да нақты көрінеді.

Дастанның Махамбеттің ерлігіне арналған жолдарында:

*Ойды алды үш Оймауыт, тоғыз Торғай,
Кең қоныс мұсылманға қалынбады.
Үш қиян – жеті жұртты тоздырған жер,
Жер үшін қайғы жоқ, тарылмалы.
Шекшекей, Құтым қашып, Әбенді ұстап,
Ерлерге ерегескен не қылмады?!
Бір қазақ еркек болса Махамбеттей,
Оны да аңсыз жерде жазымдады, —*

деп, ерлерді қыруды қарудың күшімен жалғастырғаны айтылады.

Ақын осы жырының былайғы тармақтарында қазақ елінің озбырлардан көрген қорлықтарын жалғастыра береді.

Өзінің елінен көшкендігінің салдары да сол қиянаттан және оған қосымша «Жұт қоянның» әсері екендігін жыр етеді. Елін сағынған ақын көкірегінен мынадай әсем поэтикалық жырлар төгіледі:

*Біздің ел қайтушы еді Сағыз жайлап,
Тепсеңге суы шыққан бие байлап.
Қызыл шай, жез самаурын, саздың суы
Сәскеде пісуші еді әзер қайнап.
Ақсақал тарқаушы еді кеңес ойлап,
Ат мініп алма мойын, жібек жауып,
Мырзалар жүруші еді одағайлап.
Сыйласқан төре-хандай бір-бірімен,
Айырды ағайыннан күліп-ойнап.*

*Халқымның салтанаты еске түссе,
Жүрегім өртенеді оттай жайнап.*

Жампоз жырау елдің жайбарақат тұрмысын еселеп айта келіп, қысқа да болса бейбіт, тыныш тіршілікті орыс пен «қоянның» жұтатқанын былайша суреттейді:

*Ел едік біз осындай шалықтаған,
Мал бітіп қалың қара қалыптаған.
Ақты қой, қылаң жылқы, қып-қызыл нар,
Тең ауды төрт түлік мал шауыттаған.
Наришөккен, Топырақшаиты жылқыға жай,
Саралжын, Маңғытпенен бәрі де сай.
Сыймаған маң далаға сонша малдан
Құдайым тастамады бір торы тай!
Алланың құлы болсаң, бізге күлме,
Біреу бай, біреу жарлы қылған Құдай,
Бар еді тәуір қоныс Тайсойғандай,
Ақ шөпті – семіртуге әрі малды-ай.
Шақырып, бір-біріне бие сойып,
Ақсақал тарқаушы еді жандаралдай.
Күз болса қонушы еді Қаракөлге,
Ащылы, екі жағы жайлы жерге.
Көкпегін іргесінен сүйреп жағып,
Мол дәулет бітуші еді біздің елге.
Шалқыған шалқар көлдей қайран жұртым
Бытырап, қоңсы болды әркімдерге.
Нарқозы құдығы еді Есболайдың,
Отырған күнін көріп жарлы-байдың,
Жылқыны Тазбұлаққа айдап тастап,
Су еді жалдандырған құлын-тайды.
Су ішіп Нарқозыдан шыққан жылқы
Байгел мен басушы еді Жездібайды.
Симаған ен далаға сонша малдан
Құдайым тастамады жалғыз тайды.
Алланың құлы болсаң, бізге күлме,
Ісіне кім көнбейді бір Құдайдың.*

Бұл жолдардан елдің ауыр тұрмысы, Жайық бойы мен Нарын құмының халсіз күйі көз алдымызға елестейді.

Жырдың терең мәнді бейнелеулерінде халықтың ауыр тұрмысы, өзге жұрттан келген зардап, елдің зары естіледі.

«Сарыарқа», «Үш қиян» — шоқтығы биік туындылар. Бұл – тарих, берісі — Алшын, әрісі — Алаш тарихы, сонау Ноғайлы заманынан бергі халқымыздың шерлі шежіресі.

*Қазақ қоғамының бір қиын сәтінің тарихи энциклопедиясы болған
Мұраттың «Үш қиян» толғауы*

«Үш қиян» қайтып оралмас өткен шақ, құбылмалы «сұм» заман, қайырсыз қоныс жөнінде егіле толғаған көркем поэма. Сол кезде қазақ даласында енді-енді нышан бере бастаған құбылыстарға ақын өз тарапынан баға ұсынбақ болған. Замана туралы, халықтың тұрмыс-тіршілігі жайында көкейкесті ойларын, өкініші мен күдігін, арманы мен үмітін Мұрат жырау өз дастанында былайша тебірене толғап, төгіле жырлаған:

*Заманнан заман оралған,
Дүние шіркін соны алған.
Адыра қалғыр бұл қоныс,
Қайырсыз екен озалдан.
Қайырсыз неге десеңіз,
Асан қайғы, Қазтуған,
Орақ, Мамай, Телағыс —
Қалған екен солардан.*

*Біз де бір сондай болармыз,
Артық па едік олардан?!*

Көшпелілер жерді кие тұтқан. Көшпелі ұғымында жер жансыз табиғи құбылыс жай ғана аумақ емес. Ол — жанды бейне. Жанды болғанда қасиетті бейне — «Жер-Ана» келбетінде көрініс табады.

Мұраттың толғауында туған жер ұғымы ұштағандық тұтастық арқылы аңғартылады:

*Еділдің бойы — қанды қиян,
Жайықтың бойы — майлы қиян,
Маңғыстау бойы — шаңды қиян,
Адыра қалғыр үш қиян!
Үш қиянның ара бойынан
Жеті жұрт кетіп, жол салған.
Жеті жұрттың кеткен жер,
Қайырсыз болған неткен жер?
Адыра қалғыр көк Жайық,
Көпір салып өткен жер,
Асан қайғы, Қазтуған,
Орақ, Мамай, Телағыс,
Шораның шұбап кеткен жер.*

Сырт елден қауіп-қатер төнбесе, ел дәулеті өркендейді. Жер-Ана бар байлығын жайып салып, жайлаған ел барлық қызығын көреді. Сондай құнарлы, жайлы қоныс Еділ мен Жайық, Маңғыстау өлкесі болған-ды:

*Тұлпар мініп, ту алған,
Дұспанын көріп қуанған,
Алмасын қанға суарған,
Аруақты ерлердің
Абыройын төккен жер,
Керегесін кескен жер,
Кесіп, бұршақ еткен жер.
Ердің соңы Исатай
Бармағын тістеп өткен жер.
Жеті жұрт көшіп кеткен соң,
Атамыз қазақ баласы
Қонып, мекен еткен жер.
Мыңнан-мыңнан жылқы айдап,
Жүзден-жүзден нар байлап,
Дәулеті қалың біткен жер.
Аузы түкті кәуірдің,
Басы шоқты қалмақтың
Қанын судай төккен жер.
Алма мойын аруын
Ерлерім олжа еткен жер...*

Жер құнарлығына қызыққан қазақ елі бейқам жатып, тез байып, дәулеті асып кетіп еді. Жер құнарлығы ел байлығы болып, ырысын молайтқан сайын, оның бейқамдығы да арта түсті. Сырт жауын қызықтырды:

*Адыра қалғыр көк Жайық!
Садағын сала байланып,
Астана жұртын айналып,
Ерлерім енсеп желген жер.
Мыңнан-мыңнан жылқы айдап,
Ақтылы қойдың өрген жер.
Шалқыған дәулет мол бітіп,
Қызығын жұртым көрген жер.
Емендей белін бүгілтіп,
Жібектей жалын төгілтіп,
Еріні төмен салынған,*

*Құйрығы гүлдей малынған,
Күдері бел, күпшек сан,
Бедеу атқа мінген жер.
Аузы түкті кәуірді
Ерлерім айдап келген жер,
Қысырақтай бөлген жер.
Күндердің күні болғанда,
Таршылыққа іліндің,
Жеті жұрт кетіп, бұлген жер!*

Толғауда қазақ халқының кең далада, көлде қонған қаздай жайқала көшіп, үй-жайын қомдап, қонған тұстары былайша суреттелген:

*Шаңдаттырып даласын,
Талқан етіп қаласын,
Атамыз қазақ болғанда
Әлденеше шапқан жер.
Қоралап айдап дұшпанды,
Үргеніш пенен Бұхарға
Әлденеше сатқан жер,
Алтын ала, ақ күміс
Қарық олжаға батқан жер,
Алтыннан тұрман таққан жер.
Қырғауылдай қызыл нар,
Қыз-келіншек жиылып,
Қызықпенен артқан жер.
Айыр өркеш, сары інген,
Кілем жауып үстіне,
Қыл арқанмен тартқан жер.
Мыңнан жылқы айдаған,
Жүзден нарды байлаған,
Салтанат түзеп мырзалар,
Тамашаға батқан жер.
Қайырсыз болып барады-ау!
Атамыз өткен Асан би
Мұны да құтсыз деп айтқан жер!*

Бабаларының басқан ізіне қарап, тұлғаларды жоқтайтын «Үш қиян» толғауында қазақ жұртының өткен өмірінен мәлімет беретін сан алуан атаулар мен есімдер көптеп кездеседі. Мұраттың жырында «Атамыз өткен Асан би, Мұны да құтсыз деп айтқан жер» делінгендей, қоныстан қоныс таңдап, жер үстін шарлаған ойшылдың аз-кем тұрақтаған мекені болыпты-мыс:

*Ақтөбе менен Қорғаниша,
Асан қайғы бабаның
Қызыл тастан үй салдырып,
Он жыл тұтас отырып,
Әңгіме құрып кеткен жер.*

Мұның бәрі ақынның Асанның шығармаларының сарынын толғауларына арқау еткенін, оның өзіне қатысты ауыздан ауызға жеткен әңгімелерді санаға сіңіріп өскенін дәлелдейді.

Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығында «үш» санымен өрнектелген тіркестер жеткілікті. Ақын айтар ойын үштіктің бірлігіне орайластыруға бейім тұрады. Ол отарлаушылардың алдында кесе-көлденең жатқан үш өзенді жайлаған үш мекенді жауды жақындатпайтын қалқан көреді. Бұл үштіктің іргесі сөгілсе, елдің күйі қашқаны деп санайды:

*Еділді тартып алғаны —
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны —
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны —
Ойдағысы болғаны.*

*Маңқыстаудың үш түбек
Оны дағы алғаны.
Үргеніш пен Бұхарға
Арбасын сүйреп барғаны,
Қонысың бар ма қалғаны?!
Мал мен басты есептеп,
Баланың санын алғаны —
Аңғарсаңыз, жігіттер,
Замананы тағы да
Бір қырсықтың шалғаны!*

«Үш қиянның» азалы түйін-тұжырымы осы.

Мұрат өлеңінен ел бірлігінің берекесі қашқанын, бітімгерлік бәтуаның бұзылғанын көреміз. Екіге жарылуды ақын екі адамның ұстасуы түрінде бейнелейді:

*Адамның азған белгісі:
Екі кісі дауласса,
Тату бол деп айтпайды.
Екі айырып арасын,
Арасынан пара алған.
Мұсылманның баласы
Қашуды қойды арамнан.*

Заманның бұзылуына байланысты ендігі адамдарда қайыр, шапағат, салауат деген қалмай барады. Ар, ұят, иман, адамгершілік жоғалып, жабайыланып барамыз деген пікірлерін жырлайды ақын:

*Шапағат, қайыр қалмады
Жақын-жуық, жараннан.
Атқа мінген жігітте
Қалмады нәрсе қарардан,
Қайыр кетіп қазаннан,
Қуат кетіп азаннан.*

Ақынның тұжырымы бойынша, адамның азуы заманға емес, керісінше, заманның азуы адамға байланысты. Адамның азған белгісін сипаттаған жырау «заман азды» ұғымына басқаша көзқарас танытады:

*Бәйіт еттім бұ сөзді
Қайғы шегіп заманнан.
Заман азып не қылсын —
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,
Мұның бәрі адамнан.*

Кемеңгер жырау дастанның соңында сұмпайы заманның бейнесін өте дәл береді. Ақын өзге жұрттың әдепсіз ғұрпы бірден-бірге дендеп еніп, қазақты бүлдіріп жатқанын айтып, зорлықпен келген заманға жиіркене қарайды және болашақтан түңіледі:

*Мен хауіп еткеннен айтамын:
Ақ борықтай иілген,
Кейінгі туған баланың
Ұстай ма деп білегін,
Шая ма деп жүрегін,
Шашын, мұртын қойдырып,
Ащы суға тойдырып,
Бұза ма деп реңін.
Адыра қалғыр заманның
Мен жаратпаймын сүреңін!*

«Үш қиян» дастаны — Мұрат ақынның жүрегін жарып шыққан ең мұңды, ең зарлы жыр. Ол жырау тілімен айтқан халық үні, халық мұңы болды.

Түйін

Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығының бүгінгі және келер ұрпақ үшін қажеттілігі неде? Біздің пікірімізше, ең алдымен, ақынның өлең-жырларын зейін қойып оқи отырып, ел мен жер тарихынан мол мағлұмат алуға болатындығында.

Мұрат шығармашылығының біз үшін тағы бір құндылығы ақынның көркем тілі, оның тілі әдебиетімізге негіз болған ел әдебиетінің тілі.

Өткен тарихтан білетініміз, «Тіл, әдебиет институтының қызметіндегі өрескел қателіктер туралы» дейтін 1947 ж. атышулы Қаулыдан кейін бір шоғыр саңлақтар қатарында Мұрат ақынның шығармаларын да ауызға алу қылмыс саналғаны белгілі. Өмір шындығын бұлтартпай айтып, отаршылдық озбырлығына ашық қарсы шығып, бұрынғы «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» қазақы бейбіт, аңғал да албырт өмірді көбірек дәріптегені үшін Кенес кезеңі оған «зар заманның кертартпа ақыны» деп айдар тағып, атын тұмшалап келді. Бірақ та түн-түнектің артынан жарқыраған күн шықпайтын ба еді?! Тарих қойнауында көміліп жатқан «таза, мінсіз, асыл сөздерді» егемендік лебі «толқытып шығарды». Қ. Сыдықов, Б. Қорқытов, Ғ. Әнес, А. Мектеп, Ш. Керім, М. Құлкенов сынды еңбектерінің нәтижесінде Мұрат ақынның жыр жинағы бірнеше дүркін баспа бетін көрді. Халық дән риза боп, сусаған рухын суарды. Әйтсе де, бабалар аманаттаған асыл дүниелерді іздеп тауып, туған халқына табыстау дейтін абыройлы міндет-борыш қазақ барда алдағы уақытта да тоқтамақ емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Иманқұл Ж. Көршінің «көзірі» / Ж. Иманқұл // Жалын. — 2015. — № 1. — 2–5-б.
- 2 Қожабекова Қ. Зар заман ақындары / Қ. Қожабекова // Қазақ — № 47. (613). — 2012. — 23 қараша. — 11-б.
- 3 Зар заман: жыр-толғаулар / Құраст. С. Дәуітов. — Алматы: Жалын, 1993. — 176 б.
- 4 Неталиев М. Кіші жүз шежіресі (Тарихи-этнографиялық зерттеу) / М. Неталиев. — Алматы: Арыс, 2014. — 296 б.
- 5 Жүсіп Қ. «Екі жақты, бір тілді, сөйлейтін сөзге шешенмін...» / Қ. Жүсіп // Ана тілі. — № 28 (1182). — 2013. — 11–17 шілде. — 6, 7-б.
- 6 Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. (Қазақ әдебиеті тарихынан очерктер) / Ы. Дүйсенбаев. — Алматы: Жазушы, 1970. — 192 б.
- 7 Көшекұлы Е. «Таудағы тарлан бөрі едім...» / Е. Көшекұлы // Егемен Қазақстан. — 10 сәуір. — 1993. — 6 б.
- 8 Базарбаев С. Мұрат Мөңкеұлы Атыраудың ғана ақыны ма еді? / С. Базарбаев // Алтын Орда. — № 27 (389). — 2007. — 5–11 шілде. — 28 б.
- 9 Досмұхамедұлы Х. Аламан / Х. Досмұхамедұлы // Құраст., алғы сөзін және түсінікт. жазғ. Ғ. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 176 б.
- 10 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық / Х. Сүйіншәлиев. — Алматы: Санат, 1997. — 928 б.
- 11 Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым / Құраст. Б. Тоғысбаев, А. Сужикова. — Алматы: Алматы кітап, 2006. — 376 б.

Р.С. Каренов

Мурат Монкеулы — видный поэт «смутного времени»

В статье описаны жизнь и деятельность видного акына, жырау второй половины XIX столетия Мурата Монкеулы. Отмечено, что в молодости он участвовал в многочисленных айтысах с поэтами своего времени и прошел хорошую школу поэтического мастерства. Указано, что поэт создал множество песен, толгау и посвящений, в которых воспевал любовь к родной земле. В своих песнях-толгау Мурат воспевает бая и храброго джигита, девушку-невесту и охоту с ястребом, говорит о скоротечности жизни, об изменчивости бренного мира. Особое внимание уделено дастану «Уш киян» — одному из значительных произведений акына, в котором он описывает тяжелое положение народа, свои сомнения, мечты и надежды. Дана характеристика толгау «Сарыарка», в котором поэт призывает казахов преодолеть родовую отчужденность, а также поэмам «Карасай-Казы» и «Казтуган», посвященным казахским батырам. Сделан вывод о том, что Мурат в своем творчестве мастерски использовал издавна бытовавшие формы стиха, стремился к реалистичности и конкретности в психологических характеристиках, внес вклад в развитие литературного языка.

Ключевые слова: общество, страна, «смутное время», представитель, колонизация, поэт, айтыс, толгау, народ, мечта, надежда, земля, политика, история, литературоведение.

R.S. Karenov

Murat Monkeuly is a prominent poet of the «time of troubles»

It describes the life and work of prominent akyn, zhyrau of the second half of the XIX century Murat Monkeuly. It is emphasized that in his youth he participated in numerous aitys with the poets of his time, and was a good school of poetic craftsmanship. It is stated that the poet has created a lot of songs, tolgau and initiations, which extolled the love of his native land. It is noted that in their songs-tolgau Murat sings about rich and brave horseman, girl-bride and hunting with a hawk, speaks about the brevity of life, the variability mortal world. Special attention is paid dastan «Ush Kiyan» — one of the most significant works of akyn, in which he describes the plight of the people, their concerns, hopes and dreams. The characteristic tolgau «Saryarka» in which the poet urges Kazakhs overcome generic exclusion, as well as the poems «Karasai-Kazi» and «Kaztugan» devoted to the Kazakh batyrs. It is concluded that Murat in his work has long skillfully used was common verse forms, sought to realism and concreteness in psychological characteristics, contributed to the development of literary language.

Keywords: society, country, «time of troubles», representative, colonization, poet, aitys, chanting, people, dream, hope, land, politics, history, literature of reference.

References

- 1 Imankul, Zh. (2015). Korshinin «koziri» [Neighbor's «Trump»]. *Zhalyn*, 1 [in Kazakh].
- 2 Kozhabekova, K. (2012). Zar zaman akynyndary [Poets of troubled times]. *Kazakh*, 47 (613), November, 23 [in Kazakh].
- 3 Comp. by S. Dauytov (1993). *Zar zaman: zhyr-tolhauar [Time of troubles: Lyrics and reflections]*. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 4 Netaliev, M. (2014). *Kishi zhuz shezhiresi. (Tarikhi-etnografiialyk zertteu) [Shezhire of Junior zhuz (historical-ethnographic research)]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Zhusip, K. (2013). «Eki zhakty, bir tildi, soileitin sozge sheshenmin...» [«Master of speech, which has two faces, one language ...»]. *Ana tili*, 11–17, July, 28 (1182) [in Kazakh].
- 6 Dyusenbayev, I. (1970). *Hasyrlar syry. (Kazak adabietini tarikhynan ocherkter) [Secrets of the century (Sketches from the history of domestic literature)]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Koshekuly, E. (1993). «Taudahy tarlan bori edim...» [«I was a ferocious wolf of mountains ...»]. *Egemen Kazakhstan*, April, 10 [in Kazakh].
- 8 Bazarbaev, S. (2007). Murat Monkeuly Atyraudyn hana akyny ma edi? [Is Murat Monkeuly only akyn from Atyrau?]. *Altyn Orda*, 5–11, July, 27 (389) [in Kazakh].
- 9 Dosmuhameduly, H. (1991). *Alaman / Comp.*, wrote the introductory remarks and explanations — G. Anesov, A. Mektepov, Sh. Kerimov. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 10 Syunshaliev, H. (1997). *Kazak adabietinin tarikhy [History of Kazakh literature]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 11 Comp. B. Togysbaev, A. Suzhikova (2006). *Tarikhi tulhalar. Tanyndyk-kopshilik basylym [Historical figures. The publication with informative and general character]*. Almaty: Almaty kitap [in Kazakh].

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

UDC 159.9.07

A.B. Tulebayeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: aigul_t75@mail.ru)*

The study of individual and psychological characteristics of codependent family members

This article deals with the problem of codependency as a condition applicable with respect to spouses, partners, children of chemically dependent people. The article presents the results of the research aimed at studying the individual-and-psychological characteristics of codependent family members and their impact on the emergence of drug and alcohol dependency. The research revealed a specific relationship between the individual-and-personal characteristics of the family members and the emergence of chemical dependency. People suffering from codependency are characterized with a low level of subjective control, a high level of anxiety, low self-esteem and a high level of family-conditioned mental stress. The view on drug addiction as an individual problem in the context of interfamilial environment has been getting more and more supporters, and, in fact, is marking the appearance of a fundamentally new approach to addiction treatment. Thus, the work with the dependent's environment, his family is becoming one of the most important factors of success in the treatment of drug and alcohol addiction.

Keywords: family, codependency, alcoholism, addiction, personality features, chemical dependence, family disease.

Like in any problem which is far from being solved, in the study of problems related to addictive behavior patterns in family relationships there are still a lot of «blind spots» and controversial issues. Modern psychology science and above all medical psychology cannot stand aloof from being engaged in the solution of such an important problem. This is driven by both the objective urgency of the problem and the subject of the specified science branch which along with other problems deals with the issues of interaction and mutual influence between an addict and members of his family.

The problems of dependencies in all their numerous forms are of great urgency for Kazakhstan's society. Last decade of the 20th century was marked by an unprecedented increase in drug addiction and alcoholism mainly among young people. According to the Republican Scientific and Practical Center for Medical and Social Problems of Drug Addiction, 2008 witnessed the growth of the number of population's primary diseases related to psychoactive drugs — 390.4 cases per 100 thousand people. This number is higher when compared with the rate in 2007. The drug addiction level in Kazakhstan and other Central Asia's states in contrast to other countries is very high. Presently the number of drug addicts in the republic accounts for about 59 thousand people. Over the last 10-15 years the number of drug addicts in Kazakhstan has increased 3.5 times, with two-thirds of them being young people under the age of 30. However, some experts believe the real number of drug addicts is 8-10 times more.

When they speak about the low effectiveness of the treatment of a patient with chemical addiction, they often complain about the fact that «a patient has returned to the same environment». In fact, the environment can contribute to a relapse of the disease, especially if it is an interfamilial environment.

When broadly defined, the term «codependency» is applicable with regards to spouses, partners, children and adult children of addicts, addicts themselves who are certainly to have grown up in the dysfunction-

al family system. A person can be considered codependent when living in a dysfunctional family with unhealthy rules facilitating codependency.

Codependency is a current state which is mainly the result of the adaptation to family dysfunction. It is an ingrained response to stress which over time becomes a way of life rather than a means of survival. It is significant that when the stress state ceases its influence, a codependent person continues to act in his surrounding environment in the same way as if the oppression threat remained [1].

One of the leading foreign psychotherapists M. Beattie says that chemical dependency is a family disease. There are theories that address chemical dependency as a symptom of family dysfunction. From this it follows that the substance abuse treatment should include not only drug and alcohol dependency treatment but also the treatment of codependency. Both a patient and other relatives living together with him need a relevant help.

As M. Beattie defines, «a codependent person is a man who has allowed the other person's behavior affect him and is completely engrossed in controlling the actions of this person (the other person can be a child, an adult, a lover, a husband, a father, a mother, a sister, a grandmother, a best friend, a normal person, who from time to time experiences the feeling of sadness)» [2].

These definitions clearly indicate that a codependent person is not free in his feelings and behavior; he seems to be deprived from the right to choose what to feel and how to act. Following the close contact with a chemically dependent person and failed attempts to control the behavior of another person, people who are close to a chemically dependent person develop into reactive personality type — a codependent person loses the ability to feel, think and act at his own choice; he also loses the ability to manage his life (he tries to control the lives of others), he only reacts to what others do, think and feel.

Some authors believe that codependency is the same disease as dependency. I do not fully share this view. Codependency is more likely to meet the criteria of pathological development of the personality. Anyway, codependency can be more deeply understood basing rather on the terms of descriptive psychology than on the terms for mental disorders. A thorough understanding of an individual is particularly necessary when we strive to provide psychological help rather than pharmacological one [3].

Addiction to alcohol and drugs and codependency equally deprive a patient and relatives living together with him from energy and health and have a hold over their thoughts and emotions. While a patient obsessively thinks about the past or future drinking (taking any drugs), the thoughts of his wife (mother) are equally compulsively focused on possible ways to control his behavior [4].

Both dependency and codependency are a long-term chronic state leading to sufferings and spiritual deformations. The codependents' deformation is expressed in the fact that instead of love they feel hatred to relatives. They lose faith in everyone except for themselves though they do not trust their healthy impulses as well; they feel jealousy, envy and despair. The life of dependents and their codependent relatives goes in social isolation (contacts with drinking companions are not considered as a full interaction) [5].

Currently existing approaches to understanding codependency are either descriptive or narrative. Despite the high social, scientific, and most importantly, practical importance of psychological studies of the family role in the emergence and development of different dependencies [6], there are still no attempts of theoretical generalization of empirical research results. As a result it hampers to create a complete psychological concept of drug addiction and other dependencies. There are hardly any generalized researches of the role of the family in the development of drug addiction. In this regard, the main goal of our work was to describe in the fullest possible manner the role of the family in the emergence and development of drug abuse.

The article presents the results of the research aimed at studying the individual-and-psychological characteristics of codependent family members and their impact on the emergence of drug and alcohol dependency. The research revealed a specific relationship between the individual-and-personal characteristics of the family members and the emergence of chemical dependency. People suffering from codependency are characterized with a low level of subjective control, a high level of anxiety, low self-esteem and a high level of family-conditioned mental stress.

To specify the stated goal, the following objectives were put forward: the review and analysis of theoretical sources on this issue, the conduction of the research aimed at studying the role of the family in the emergence of drug dependency, the analysis and generalization of the results obtained during the research.

The research was conducted on the basis of Karaganda Regional Drug Rehabilitation Center (department of rehabilitation of people with drug and alcohol addiction). The study group in our research included relatives of people suffering from drug addiction. The subjects were 30 people (18 males — 60 %, 12 females — 40 %) aged 19–50 years. The sample group was formed in a random order, i.e. gender, age, educa-

tion, and place of work were of no importance for the study. Conducted interviews and «codependency scale» technique revealed two subgroups of subjects: people suffering from codependency — 16 people (53 %) and those who have no codependency — 14 people (47 %).

The research also involved the use of the questionnaire «The level of subjective control» (LSC) for the diagnosis of internality and externality, projective technique «Nonexistent animal», color test of relationships (CTR), the method of «Family Model» allowing to identify a family environment, A. Assinger's test which allows to identify the features of communicative sphere and the questionnaire of Plutchik-Kellermann-Conté determining a type of personality's protective mechanisms.

After conducting the research in the group of subjects with codependency, we got the following results: a low indicator according to general internality scale. This corresponds to a low level of subjective control over any significant situations. Such people do not see the interrelations between their actions and significant life events. They do not consider themselves able to control this interrelation and believe that most events and actions happen by chance or are the result of other people's actions. The scale of internality in family relations also revealed a low indicator and this means that a person thinks his partners not himself be the cause of significant situations arising in the family. Results on the scale of internality in interpersonal relationships point out that a person cannot actively form his social surrounding and is inclined to consider his interpersonal relationships as a result of the partners' activity.

The self-assessment study of people with different types of subjective control showed that people with a low level of subjective control characterize themselves as selfish, dependent, indecisive, unjust, fussy, hostile, unconfident, insincere and irritative people.

The projective test «Nonexistent animal» was carried out for the diagnosis of the personality of codependents. When analyzing the data of subject sampling, we can emphasize the following: subjects suffering from codependency have low self-esteem, self-doubt, depression, indecision, a high level of anxiety, protection from the surrounding (verbal aggression).

These definitions clearly indicate that a codependent person is not free in his feelings and behavior; he seems to be deprived from the right to choose what to feel and how to act. Following the close contact with a chemically dependent person and failed attempts to control the behavior of another person, people who are close to a chemically dependent person develop into reactive personality type — a codependent person loses the ability to feel, think and act at his own choice; he also loses the ability to manage his life (he tries to control the lives of others), he only reacts to what others do, think and feel.

Basing on the results obtained during the sample study, it can be stated that patients with codependency are characterized with a low level of subjective control, low self-esteem and a higher level of anxiety. This is confirmed by such carried out methods as codependency scale, LSC, «Nonexistent animal» test, CTR which provided the basis for singling out the following individual and psychological characteristics of codependents: codependency corresponds to the low level of subjective control over any significant situations. Such people do not see the interrelations between their actions and significant for them life events. A person considers his partners not himself to be the cause of significant situations arising in the family. A person cannot form his social surrounding and is inclined to consider his interpersonal relationships as a result of the partners' activity. Codependents are reported to have a high level of anxiety, protection from others, low self-esteem, self-doubt, depression, indecision, fear and the presence of depressive reactions.

A high level of family-conditioned mental stress was observed in the group of codependent subjects that states that subjects create a situation of constant pressure on a drug addict in a variety of ways. It reaches its greatest intensity when codependents on-and-off make an addict believe in himself, arise in him some desire and aspiration, and then cease to believe in him. In families of codependents one can see excessive aggressiveness and lack of balance in relation to drug addicted family members which can manifest itself in irritability. The subjects of this subgroup are over-aggressive and at the same time they are often unbalanced and violent towards others. The dominant psychological defenses in codependent individuals are overcompensation, rationalization and denial. In contrast, the other subgroup is characterized with a low level of family anxiety, suggesting that this subgroup subjects suffer from poorly-acknowledged dissatisfaction, which shows itself in constant doubts, apprehensivenesses, fears concerning their family and family members. Subjects of this subgroup are moderately aggressive and quite successfully get on with their life, since they have enough ambition and self-confidence. Their dominant psychological defenses are repression, substitution, extrajection.

Mathematical calculations with the use of A. Student's T-test have put forward the statistical significance of differences in the above mentioned subgroups in their level of aggression and subjective control.

Summing up the above mentioned, it can be stated that there is likely to be a certain relationship between the individual and personal characteristics of the family members and the possibility of chemical dependency emergence.

When they speak about the low effectiveness of the treatment of a patient with chemical addiction, they often complain about the fact that «a patient has returned to the same environment». In fact, the environment can contribute to a relapse of the disease, especially if it is an interfamilial environment.

When broadly defined, the term «codependency» is applicable with regards to spouses, partners, children and adult children of addicts, addicts themselves who are certainly to have grown up in the dysfunctional family system. A person can be considered codependent when living in a dysfunctional family with unhealthy rules facilitating codependency.

These days the view on drug addiction as an individual problem in the context of interfamilial environment, a problem which is «immersed» in this context, has been finding more and more supporters, and, in fact, is marking the appearance of a fundamentally new approach to addiction treatment [7]. Traditional addiction medicine has made significant progress in the understanding and treatment of somatic aspects of addiction as well as mental changes arisen on intra-individual level. However, the low efficiency of the approach aimed at the very personality of an addict is the main argument confirming its limitations. Thus, the work with the inner circle of an addict and his family is becoming one of the most important success factors in addiction therapy.

The general conclusions resulting from this study are in need of specification which implies the study of psychological problems of codependency at a higher scientific level.

This problem is getting more actualized in connection with the spreading and deepening of chemical dependency as well as other kinds of addictive behaviors (sexual addiction, food addiction, internet addiction, and others.). At the same time there are almost no studies summarizing the role of families in the origin and development of alcoholism and drug addiction.

When they speak about the low effectiveness of the treatment of a patient with chemical addiction, they often complain about the fact that «a patient has returned to the same environment». In fact, the environment can contribute to a relapse of the disease, especially if it is an interfamilial environment.

When broadly defined, the term «codependency» is applicable with regards to spouses, partners, children and adult children of addicts, addicts themselves who are certainly to have grown up in the dysfunctional family system. A person can be considered codependent when living in a dysfunctional family with unhealthy rules facilitating codependency.

Medical assistance should be directed to helping codependents realize motives of their behavior, balance the emotional sphere, understand the influence of emotional states on family relationships, and acquire necessary skills to comprehend yourself and others to achieve the best relations and harmony with other people, to improve the mental and physical health of a person and his family as a whole.

In conclusion, we must recognize that nowadays only a few and often poorly-related fragments of psycho-corrective and psychotherapeutic work in the field of codependency have been determined. The overall aim is to create an integrated system of psychological support of the process of codependents' rehabilitation and develop its theory and principles [8].

References

- 1 Москаленко С.К. Созависимость и практика ее преодоления / С.К. Москаленко. — М.: Просвещение, 2000. — 157 с.
- 2 Битти М. Алкоголик в семье, или преодоление созависимости / М. Битти. — М.: Физкультура и спорт, 1997. — 208 с.
- 3 Горьковская И.А. Влияние семьи на формирование делинквентности у подростков / И.А. Горьковская // Психол. журнал. — 1997. — № 2. — 165 с.
- 4 Битенский В.С. Наркомании у подростков / В.С. Битенский, Б.Г. Херсонский, С.В. Дворяк, В.А. Глушков. — Киев: Здоровье, 1989. — 185 с.
- 5 Смехов В.А. Опыт психологической диагностики и коррекции конфликтного общения в семье / В.А. Смехов. // Вопросы психологии. — 1985. — № 4. — С. 83–92.
- 6 Эйдемиллер Э.Г. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. — Л.: Медицина, 1990. — 180 с.
- 7 Эйдемиллер Э.Г. Саморазрушающее поведение у подростков: пути преодоления, проблемы и разработка методов психотерапии / Э.Г. Эйдемиллер, С.А. Кулаков, О.В. Черемисин. — Л.: Медицина, 1991. — С. 112–117.
- 8 Тулебаева А.Б. Индивидуально-психологические особенности созависимых членов семьи / А.Б. Тулебаева // Педагогический вестник Казахстана. — 2010. — № 2. — 170 с.

А.Б. Тулебаева

Тәуелді отбасы мүшелерінің жеке-дара психологиялық ерекшеліктерін зерттеу

Мақалада ерлі-зайыптыларға, серіктестерге, химиялық тәуелділігі бар адамдардың балаларына қатысты болатын калып ретіндегі тәуелділік мәселесі қарастырылды. Тәуелділігі бар отбасы мүшелерінің жеке психологиялық ерекшеліктерді және нашақорлық және алкогольды тәуелділіктің пайда болуына әсерін зерттеуге бағытталған зерттеулер жүргізілді. Зерттеу барысында отбасы мүшелерінің жеке тұлғалық ерекшеліктері мен химиялық тәуелділіктің пайда болуының арасында байланыс бар екені анықталды. Тәуелділігі бар адамдарда субъективті басқарудың төменгі деңгейі, алаңдаушылықтың жоғары деңгейі, төменгі өзіндік бағалауы, отбасылық шарттарған жүйке-психикалық шиеленістің жоғары деңгейі көрінеді. Сөйтіп, нашақорлық пен алкогольды терапиядағы жетістіктің маңызды факторлардың бірі тәуелділігі бар адамдардың отбасымен және жақындарымен жұмыс жасау болып табылады.

Кілт сөздер: отбасы, тәуелділік, маскүнемдік, нашақорлық, химиялық тәуелділік, тұлғалық ерекшеліктер, отбасылық аурулар.

А.Б. Тулебаева

Изучение индивидуально-психологических особенностей созависимых членов семьи

В статье рассмотрена проблема созависимости как состояния, применимого в отношении супругов, партнеров, детей химически зависимых людей. Приведены результаты исследования, направленного на изучение индивидуально-психологических особенностей созависимых членов семьи и их влияния на возникновение наркотической и алкогольной зависимости. В результате исследования обнаружилась определенная взаимосвязь между индивидуально-личностными особенностями членов семьи и возникновением химической зависимости. Отмечено, что у лиц, страдающих созависимостью, низкий уровень субъективного контроля, высокий уровень тревожности, низкая самооценка, высокий уровень семейно-обусловленного нервно-психического напряжения. Подчеркнуто, что взгляд на наркоманию как проблему личности, вписанную в контекст внутрисемейной среды, в последнее время находит все больше сторонников, и, по сути, знаменует собой возникновение принципиально нового подхода к психотерапии алкоголизма и наркомании. Таким образом, одним из важнейших факторов успеха в терапии наркомании и алкоголизма становится работа с близким окружением самого зависимого, с его семьей.

Ключевые слова: семья, созависимость, алкоголизм, наркомания, личностные особенности, химическая зависимость, болезнь, семейное заболевание.

References

- 1 Moskalenko, S.K. (2000). *Sozavisimost i praktika ee preodoleniia [Codependency and its overcoming practice]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 2 Beattie, M. (1997). *Alkoholik v seme ili preodolenie sozavisimosti [Family drinker and codependency overcoming]*. Moscow: Phiskultura i sport [in Russian].
- 3 Gorkovskaya I.A. (1997). Vliianie semi na formirovanie delinkventnosti u podrostkov [Family influence on the delinquency development]. *Psikholohicheskii zhurnal — Psychology journal*, 2 [in Russian].
- 4 Bitensky, V.S., Khersonsky, B.G., Dvoryak, S.V., & Glushkov, V.A. (1989). *Narkomanii u podrostkov [Adolescent drug addiction]*. Kiev: Zdorovie [in Russian].
- 5 Smekhov, V.A. (1985). Opyt psikholohicheskoi diahnostiki i korrektsii konfliktnoho obshcheniia v seme [Experience of psychological diagnostics and modification of conflicts in family]. *Voprosy psikholohii — Psychology issues*, 4 [in Russian].
- 6 Aidemiller, E.G., & Yustitsky, E.G. (1990). *Semeinaia psikhoterapiia [Family psychotherapy]*. Leningrad: Meditsina [in Russian].
- 7 Aidemiller, E.G., Kulakov, S.A., & Cheremissin, O.V. (1991). Samorazrushaiushchee povedenie u podrostkov: puti preodoleniia, problemy i razrabotka metodov psikhoterapii [Self-destructive behavior of teenagers: coping ways, problems and development of mental therapy methods]. Leningrad: Meditsina [in Russian].
- 8 Tulebayeva, A.B. (2010). Individualno-psikholohicheskie osobennosti sozavisimykh chlenov semi [Individual and psychological characteristics of codependent family members]. *Pedahohicheskii vestnik Kazakhstana — Pedagogical bulletin of Kazakhstan*, 2 [in Russian].

R.Sh. Sabirova, M.M. Umurkulova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: happiness770108@mail.ru)*

The relationship of coping strategies of specialists in legal labor with the features of professional activities

The article deals with the problem of coping behavior of employees labor law in line with the relationship of coping strategies with the peculiarities of professional activity. During theoretical and empirical study of the regularities of formation and functioning of stress overcoming behavior indicated, the relationship of coping with the specific professional requirements and objectives. The coping strategies are understood and consciously used by the human techniques of coping with difficult situations, and conditions. Based on empirical results of the conducted research, we came to the conclusion that the level of development of a coping is determined by the specifics of professional activity of specialists of the legal work.

Keywords: stress, coping strategy, formation of coping, efficiency of professional activity, professional activity, extreme conditions.

The problem with coping strategies is one of the most relevant for legal psychology in the study of psychological characteristics of work and personality of employees working in the human rights field. The interest in this problem primarily due to the complexity and tensions of professional activity of officers on human rights. Long-term operation in extreme conditions is often a cause of stress reactions that contribute to the attrition of adaptive possibilities of the person.

First, the term «coping» («coping») used L. Murphy (L. Murphy) in 1962 to research ways of dealing with children conditions of the crisis development. These included active, conscious efforts of the individual, aimed at coping with the difficult life situation or problem [1].

The study of the problem of coping behavior was continued by such scholars as R. Lazarus, S. Folkman, W. Lehr, C. Miller, M. Green, J. Amirkhan, K. Carver et al. [2]. Russian researchers is the concept of «coping» use of the concept of «coping», «coulduse behavior» or «psychological overcoming». In Russian psychology, the first studies on coping have been conducted in V.M. Altonaga, N.A. Orphans [3]. A study of coping behavior of representatives of extreme professions was carried out by I. Lebedev [4]. Coulduse behavior described in the works of L.I. Antsyferova, T.L. Krukova [5], S.K. Nartova-Bochvar, S.A. Chasovoi, R.R. Nabiullina. In Kazakhstan a study of the coping strategies engaged by E.I. Barabanova, S.B. Abdeeva [6] and M. Schmidt., A.D. Korneeva, E.V. Dergacheva.

For R. Lazarus and S. Folkman, the coping strategies are understood and consciously used by the human techniques of coping with difficult situations, and conditions; cognitive and behavioral efforts aimed at achieving compliance with the specific external or internal demands that are evaluated as excessive or exceeding resources of the person. The authors identify the following strategies of coping behavior [7]: «the confrontation», «distancing», «self-control», «search of social support», «acceptance of responsibility», «avoidance», «systematic solution», «positive revaluation».

As a result of theoretical and experimental studies it has been shown that for coping with stress, each person uses their own strategies (coping strategies) on the basis of personal experience and psychological reserves (personal resources or coping resources) [8].

Behavioural coping strategies are divided into active and passive, adaptive and non-adaptive [9]. To include active strategy «problem resolution» as a coping strategy incorporating all of the behaviors of a person, aimed at resolving the problematic situation and the strategy «search of social support» including behavior aimed at obtaining social support from the environment [10]. To passive coping behavior may include behaviors, including coping strategy «avoidance», although some forms of avoidance, to be active in nature. To personal-environmental adaptive resources (coping resources) considers the level of cognitive development, the availability of social-support network and its efficiency, as well as the psychological characteristics of the person providing the stress [11].

To determine the dominant strategy of coping behavior in workers of the legal sphere and the establishment of the nature of their relationship with the professional activities we carried out a mini study, which was attended by members of the police (21 people ranging in age from 27 years to 51 years) and lawyers en-

gaged in private advocacy in Karaganda (29 subjects from 34 to 48 years). To achieve this goal were used the questionnaire «Ways of coping behavior» (SSP) R. Lazarus and S. Folkman.

In the course of the study by questionnaire of Lazarus, we obtained the following results.

Table 1

Indicators of choice of coping strategies by the police (average values in T-points)

Copingstrategy	T-points	Rank
Confrontation	47,5	3
Distancing	43,5	8
Self-control	47,3	4
The search of social support	47,06	5
Theacceptanceofresponsibility	44,8	7
Avoidance	45,9	6
A systematic solution to the problem	52,9	1
Positiverevaluation	48,6	2

For greater clarity, the results for this sample are depicted in chart form below:

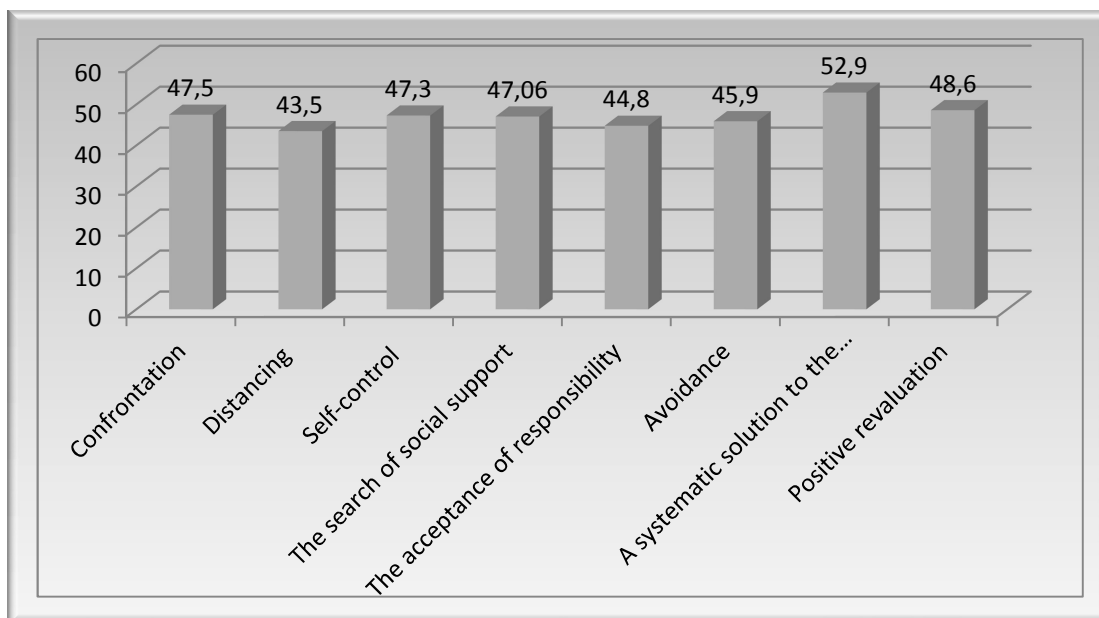

Figure 1. Indicators of choice of coping strategies employees police, T-scores

As shown by the results of the study, the most preferred are the subjects of the strategy «systematic solution» and «positive reevaluation». The least frequent police used the coping strategy «accepting responsibility» and «distancing 2».

The results of the survey of the second group of respondents, namely the selection of the private bar, as follows:

Table 2

Indicators choice coping strategies of lawyers (average values in T-points)

Copingstrategy	T-scores	Rank
Confrontation	48,4	5
Distancing	33,5	6
Self-control	64,8	1
The search of social support	57,9	3
Theacceptanceofresponsibility	62,1	2
Avoidance	30,2	8
A systematic solution to the problem	49,9	4
Positiverevaluation	31,1	7

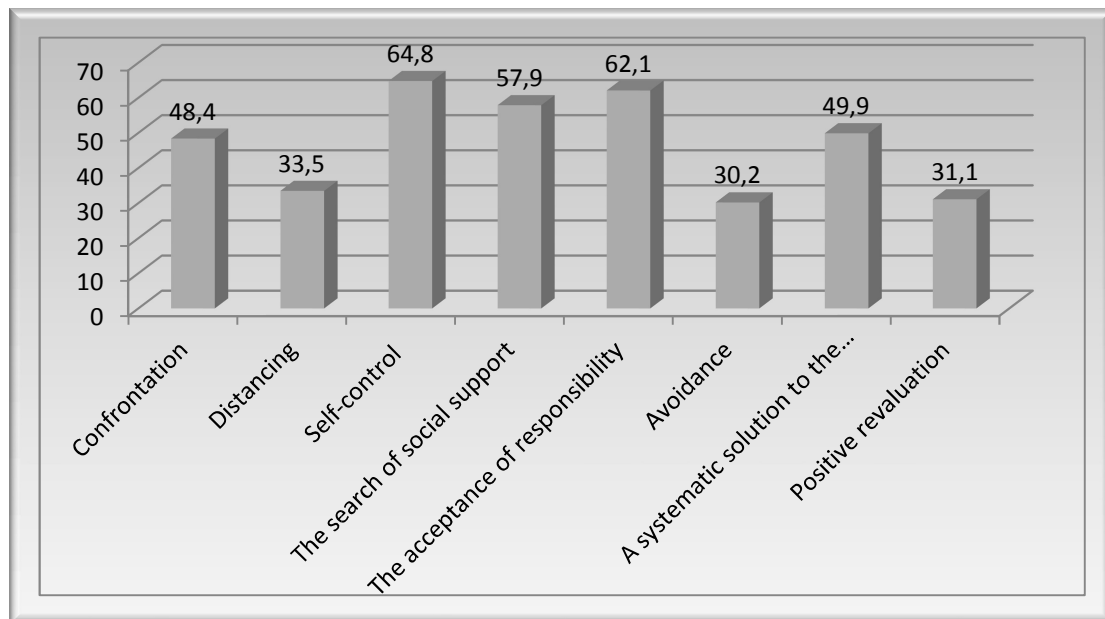

Figure 2. Indicators choice coping strategies of lawyers, the T-scores

After analyzing the data for both groups of subjects, we can draw the following conclusions:

1. Most preferred for police officers are strategies for «systematic solution» and «positive revaluation». This suggests that members of this sample solve the problem through a targeted analysis of the situation and possible options of behavior, develop a strategy for the resolution of problems, planning their own actions in the light of objective conditions, past experience and available resources.

The coping strategy «positive revaluation» is characterized by a desire to overcome negative experiences in connection with the problem due to its positive reinvention, considering it as a stimulus for personal growth. Along with this, the subjects may underestimate the practical ability to resolve the situation.

2. Less often, police resort to such behaviors as «taking responsibility» and «distancing». The results indicate that the subjects do not sufficiently acknowledge its role in causing the problems and the responsibility for its solution, less prone to self-criticism and self-blame. The police are least likely to overcome the negative experiences in connection with the problem due to the subjective reduction of its significance and degree of emotional involvement in it. They retain emotional balance, conscious effort to suppress unpleasant experiences, the desire for emotional removal from the situation.

3. Employees of private law firms most frequently use the strategy of «self-control», «acceptance of responsibility» and «search of social support».

When the coping strategy of «self-control» there are conscious efforts to maintain self-control, activation of mental activity and alertness. Lawyers is improving control over the actions, statements, the restraint in his spontaneous manifestations, the desire to conceal personal experiences from others, isolation.

The strategy of «taking responsibility» involves the recognition by the subject of their role in the problem and responsibility for its solution, in some cases with a distinct component of self-criticism and self-blame. This strategy reflects the desire of the employees of the bar to the understanding of the relationship between their own actions and their consequences, the willingness to analyze their behavior, to seek the origins of current difficulties in the personal shortcomings and mistakes.

In third place is the strategy «search of social support». It turned out that lawyers are more emotionally involved in the situation, the more urgent need of protection and security, sympathy, acceptance. Strategy of search of social support suggests you try to resolve problems by attracting external (social) resources, search for information, emotional and effective support.

4. The least preferred coping skills are «positive revaluation» and «avoidance». Lawyers are less inclined to consider the situation only the positive aspects are more objective in assessing yourself and the situation.

This group of subjects do not tend to avoid problems, to shift responsibility for their own actions. Attempts to overcome negative experiences by type of denial of problems, fantasizing, unrealistic expectations, distraction, etc. for them not typical.

5. In addition, it should be noted that the sample of lawyers observed a greater variation in the levels of development of comingof — from 64,8 points to 30.2 points in contrast to the sample of police officers (a range of indicators which varies from 52,9 to 43.5 points).

6. It should be emphasized that the significance of the influence of different psychological characteristics of personality on the level of development of coping strategies depends on the specific activity of the subject. This is confirmed by results of the carried out mini-research.

Subordination in the ranks of the police and the high level of dependency of actions on the decisions of senior management lead to the fact that police are less prone to emotional response and personal responsibility. This opens for them an opportunity for systematic thinking about solutions for office tasks, as evidenced by the data obtained. Along with this, care to finding only positive sides of the arisen problems is not always possible to objectively consider all aspects of the task for a more effective solution.

Lawyers in the nature of their activities more emotionally involved in the situation, sensitive to the situation of failure. Increasingly taking responsibility for the outcome themselves. High level of self-control is likely associated with need for full personal control over the situation. Furthermore, additional stress factors in the activity of lawyers are the need of obtaining a commercial profit and maintain the professional reputation of the lawyer.

Along with this, the public nature of lawyer's work leads us to use the strategy «search of social support». According to researchers, the information search support involves seeking advice and recommendations to the resource persons from the point of view of the Respondent the necessary knowledge. Need mostly emotional support manifested by the desire to be heard, to empathic response, to share their experiences with understanding and a compassionate person. When searching for primarily effective support leading is the need of the help of specific actions or material resources. All these features are inherent to the professional activities of private lawyers.

Thus, as we have seen of studied materials on the subject of problem coping strategies is urgent and actively studied in the scientific community. We have studied such strategies of coping behavior as a «confrontation», «distancing», «self-control», «search of social support», «acceptance of responsibility», «avoidance», «systematic solution», «positive reevaluation». Based on empirical results of the conducted research, we came to the conclusion that the level of development of a coping is determined by the specifics of professional activity of specialists of the legal work.

References

- 1 Нартова-Бочавер С.К. «CopingBehavior» в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. — 1997. — № 3. — С. 20–30.
- 2 Рассказова Е.И. Копинг-стратегии в психологии стресса: подходы, методы и перспективы / Е.И. Рассказова, Гордеев Т.О. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psystudy.ru>.
- 3 Сирота Н.А. Преодоление эмоционального стресса подростками. Модель исследования / Н.А. Сирота, В.М. Ялтонский // Обзор. психиат. и мед. психол. — 1993. — № 1. — С. 14–15.
- 4 Лебедев И.Б. Психологические механизмы, стратегии и ресурсы стресс-преодолевающего поведения (копинг-поведения) специалистов экстремального профиля (на примере сотрудников МВД России) / И.Б. Лебедев. — СПб.: Питер, 2002. — 89 с.
- 5 Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни / Т.Л. Крюкова. — Кострома, 2005. — 245 с.
- 6 Абдеева С.Б. Формирование эффективных копинг-стратегий у студентов / С.Б. Абдеева. — Киев: VIP, 2013. — 269 с.
- 7 Лазарус Р. Совладание / Р. Лазарус. — СПб.: Питер, 2003. — 46 с.
- 8 Фредди Франс Ф.-Б. «Coping»: психологические стратегии преодоления / Ф.-Б. Фредди Франс // Психология XXI века: тез. междунар. науч.-практ. конф. — СПб.: Ладога, 2000. — С. 15–16.
- 9 Солдатов В.И. Особенности и прогнозирование стресс-преодолевающего поведения в деятельности оперуполномоченных криминальной милиции МВД России / В.И. Солдатов. — СПб.: Питер, 2009. — 55 с.
- 10 Ашанина Е.Н. Теория и практика психодиагностики копинг-поведения: монография / Е.Н. Ашанина, В.Ю. Рыбников. — СПб.: Ладога, 2011. — 314 с.
- 11 Рыбников В.Ю., Ашанина Е.Н. Теоретическое обоснование и психологические механизмы (модель) копинг-поведения субъекта профессиональной деятельности / В.Ю. Рыбников, Е.Н. Ашанина // Мед.-биол. и соц.-психол. пробл. безопасности в чрезв. ситуациях. — 2008. — № 1. — С. 68–73.

Р.Ш. Сабирова, М.М. Умуркулова

Заң саласы мамандарының копинг-стратегиялары мен кәсіби әрекет ерекшеліктері арасындағы өзара байланыс

Мақалада заң саласында қызмет атқаратын мамандар қылықтарының копинг-стратегиялары мен кәсіби әрекет ерекшеліктері арасындағы байланыс қарастырылды. «Копинг-стратегия», «стресті жеңуге бағытталған әрекет» сияқты ұғымдар талданды. Теориялық және эмпирикалық зерттеу арқылы стресті жеңуге бағытталған копингтың қалыптасуы мен дамуы айқындалды, оның кәсіби талаптар мен тапсырмалардың ерекшеліктерімен арақатынасы көрсетілді. Стресті жеңуге бағытталған копингтың экстремалды, шектен шығатын ерекше жұмыс жағдайында қызмет атқару тиімділігін қамтамасыз ететін факторы болып табылатыны дәлелденген.

Кілт сөздер: стресс, копинг-стратегиялар, копингтың қалыптасуы, қызмет атқару тиімділігі, кәсіби қызмет, экстремалды жағдайлар.

Р.Ш. Сабирова, М.М. Умуркулова

Взаимосвязь копинг–стратегий специалистов юридического труда с особенностями профессиональной деятельности

В статье рассмотрена проблема копинг-поведения сотрудников юридического труда. Дан анализ понятиям «копинг», «стресс-преодолевающее поведение», «стратегия копинг-поведения». В ходе теоретического и эмпирического изучения выявлены закономерности формирования и функционирования стресс-преодолевающего поведения. Обозначена взаимосвязь копинга со спецификой профессиональных требований и задач. Определены формы и механизмы возникновения стратегий копинг-поведения сотрудников юридической сферы в особых профессиональных ситуациях. Доказано, что стресс-преодолевающее поведение является одним из важных психологических факторов обеспечения эффективности профессиональной деятельности в экстремальных условиях.

Ключевые слова: стресс, копинг-стратегии, формирование копинга, эффективность профессиональной деятельности, профессиональная деятельность, экстремальные условия.

References

- 1 Nartova-Bochevar, S.K. (1997). «Coping-Behavior» v sisteme poniatii psikhologii lichnosti [Coping-Behavior in the system of concepts of psychology of personality]. *Psikhologicheskii zhurnal — Psychological magazine*, 3 [in Russian].
- 2 Rasskazova, E.I., & Gordeeva, T.O. *Kopinh-stratehii v psikhologii stressa: podkhody, metody i perspektivy [Coping strategies in the psychology of stress: approaches, methods and perspectives]*. Retrieved from <http://psystudy.ru> [in Russian].
- 3 Sirota, N.A., & Eltonsky, V.M. (1993). Preodolenie emotsionalnogo stressa podrostkami. Model issledovaniia [Overcoming emotional stress teenagers. Model study]. *Obozn. psikiat. i med. psikhol. — Entomology the psychiatrist*, 1 [in Russian].
- 4 Lebedev, I.B. (2002). *Psikhologicheskie mekhanizmy, stratehii i resursy stress preodolevaiushcheho povedeniia (kopinh-povedeniia) spetsialistov ekstremalnoho profilia (na primere sotrudnikov MVD Rossii) [Psychological mechanisms, strategies and resources for overcoming stress behavior (coping behavior) of specialists of extreme profile (for example, employees of the interior Ministry)]*. Saint-Petersburg: Peter [in Russian].
- 5 Krukova, T.L. (2005). *Psikhologiiia sovladaiushcheho povedeniia v raznye periody zhizni [Psychology coping behavior in different periods of life]*. Kostroma [in Russian].
- 6 Abdeeva, S.B. (2013). *Formirovanie effektivnykh kopinh-stratehii u studentov [Formation of effective coping strategies among students]*. Kiev: VIP [in Russian].
- 7 Lazarus, R. (2003). *Sovladenie [Coping]*. Saint Petersburg: Peter [in Russian].
- 8 Freddy Frans, F.B. (2000). «Coping»: psikhologicheskie stratehii preodoleniia [«Coping»: the psychological coping strategies]. *Tezisy: mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia «Psikhologiiia XXI veka» — Proceedings international scientific practical conference «Psychology of the XXI century»*. Saint Petersburg: Ladoha [in Russian].
- 9 Soldatov, V.I. (2009). *Osobennosti i prohozirovaniie stress-preodolevaiushcheho povedeniia v deiatelnosti operupolnomochennykh kriminalnoi militsii MVD Rossii [Features and prediction of stress overcoming behavior in the activities of operatives of the criminal police of the MIA of Russia]*. Saint Petersburg: Peter [in Russian].
- 10 Ashanina, E.N., & Rybnikov, C.E. (2011). *Teoriia i praktika psikhodiagnostiki kopinh-povedeniia [Theory and practice of psychological diagnostics of coping behavior]*. Saint Petersburg: Ladoha [in Russian].
- 11 Rybnikov, V.Y., & Ashanina, E.N. (2008). *Teoreticheskoe obosnovanie i psikhologicheskie mekhanizmy (model) kopinh-povedeniia subieekta professionalnoi deiatelnosti [Theoretical basis and psychological mechanisms (model) of the coping behavior of a subject of professional activity]. Mediko-biologicheskie i sotsialno-psikhologicheskie problemy bezopasnosti v chrezvychainykh situatsiiax — Medical-biological and socio-psychological problems of safety in emergency situations*, 1 [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Adambek, B.K.** — Candidate of historical sciences, Professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Aimahov, E.N.** — PhD student of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Baasankhuu, Ganbaatar** — Senior lecturer, School of International Relations and Public Administration, National University of Mongolia, Ulan-Bator.
- Dosova, B.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Grigorkevich, A.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Ilyina, N.F.** — Doctor of historical sciences, Associate professor of the Regional State Educational Institution of Additional Professional Education «Krasnoyarsk Regional Institute for Advanced Training and Professional Retraining of Educators», Russia.
- Karenov, R.S.** — Doctor of economical sciences, Professor of the department of management, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Karsybayeva, Zh.A.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kukushkin, A.I.** — PhD student of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of historical sciences, Senior lecturer of the Branch of JSC «NCPD «Orleu» Institute for professional development of Karaganda region, Kazakhstan.
- Nygymetuly, D.** — PhD student of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Oyunsuren, Damdinsuren** — Senior lecturer, School of International Relations and Public Administration, National University of Mongolia, Ulan-Bator.
- Sabirova, R.Sh.** — Candidate of psychological sciences, Professor of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.** — Doctor of historical sciences, Professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Shaimerdinova, N.G.** — Doctor of philology, Professor of the department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Shokhatayev, O.S.** — Master of history, Senior lecturer of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan's history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Sinan, Ozbek** — PhD, Professor, Kodzhaeli University, Turkey.
- Somzhurek, B.Zh.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Syzdykbekova, M.** — Master of Science in International Relations, Lecturer of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Trevicsani, T.** — PhD, Postdoctoral Research Fellow Tübingen University, Germany.

- Tuleubayeva, A.B.** — Candidate of psychological sciences, Associate professors of the department Psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Umurkulova, M.M.** — Master student of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Uskembaev, K.S.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan's history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Ybyrajhan, M.Y.** — Master of history, Lecturer of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan's history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yermaganbetova, K.S.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Yevdokimov, V.V.** — Doctor of historical sciences, Professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan's history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yskak, A.** — Doctor of historical sciences, Associate professor, «Narhoz» University, Almaty, Kazakhstan.
- Zhauymbayev, S.U.** — Candidate of psychological sciences, Professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan's history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, Associate professor of the department of Kazakhstan's history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of history sciences, Professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan's history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.